

Историја и статистика о три Југославије

Република Србија
Републички завод за статистику

ISBN 978-86-6161-192-6
- Исправљено издање -
22.07.2022.

Историја и статистика о три Југославије

Белешке Миодрага Николића

Исправка

На страни број 114, у табели Просечне годишње стопе раста цена, исправљени су поједини подаци (кориговани подаци означени су „*“).

Историја и статистика о три Југославије

Издаје и штампа: Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5
Одговара: др Миладин Ковачевић, директор

Аутор: Миодраг Николић

РЕДАКЦИЈА

Руководилац: Душан Гавриловић

Чланови: Јелена Шмит, Катарина Станчић и Мирјана Поповић

Дизајн и припрема за штампу: Одељење за развој, припрему и визуелизацију статистичких аутпута
Лектура: Емилија Бацковић

„И можда ће се заиста у будућности јавити нека сигурнија историја, историја о условима живота, да нам каже шта је изван народ производио и трошио у свим облицима своје делатности“

Анатол Франс: „Острво пингвина“

Као да је следила поруку великог француског писца, светска статистика је створила веома разгранату слику народног живота. То је сведочење поуздано. Радећи свој свакодневни посао, статистичари праве књигу о народном доживљавању и преживљавању историје ратова, дипломатских натезања и политичких идеја.

Историја ће бележити да је од 1918. до 1941. године постојала Краљевина Југославија, да је од 1945. до 1992. постојала Федерална Република Југославија и да је од 1992. до 2006. године настала и нестала Југославија као заједница Србије и Црне Горе. О те три државне творевине статистика је осигурала опсежну документацију, која представља драгоцену културно достигнуће.

Савремени радозналац за народну прошлост оправдано може да се пита: да ли су истините његове представе о три Југославије? Савремени статистичар може да испитује: да ли је статистичка служба објаснила настанак, развој и слом три југословенска покушаја? Колико је судбина три Југославије зависила од законитости друштвеног развоја?

Између токова друштвеног живота и развоја статистичке службе постоји нужна повезаност. Намеће се потреба да се провери да ли је статистика осветлила историју своје земље онолико колико је то могућност и обавеза струке. Налази о том могли би да користе и садашњој статистичкој пракси.

Онима што ће читати рукопис „Историја и статистика“ упућујем молбу да уваже да ово није завршено дело. Текстови нису дорађени ни садржински ни стилски, а статистички прикази су сведени на најскромнији избор. Постоји још много неискоришћених података корисних за разумевање покренутих питања. Права корист од овог рада била би ако се неки од амбициозних почетника у статистичкој служби заинтересују за истраживања исте врсте.

Миодраг Николић

Садржај

Историја и статистика о првој Југославији	7
Историја и статистика о другој Југославији	71
Историја и статистика о трећој Југославији	135

Историја и статистика о првој Југославији

Критички прилози Миодрага Николића

Садржај

Двадесет година Краљевине Југославије	9
Број и састав југословенског становништва	10
Укупно становништво	10
Пољопривредно становништво	12
Непољопривредно становништво	14
Раст градова	15
Образовање	16
Привредни напредак	20
Народни доходак	20
Развој пољопривреде	24
Напредак непољопривредних делатности	33
Развој индустрије	35
Остале делатности	40
Занатство	42
Животни стандард становништва	44
Животни стандард пољопривредника	44
Животни стандард радника и намештеника	49
Прва расподела дохотка привредних делатности	56
Лични приходи активних привредника	57
Лична потрошња пољопривредника	57
Лични приходи лица активних у непољопривредним делатностима	59
Инвестиције	63
Пореске обавезе	64
Рекапитулације	65

Двадесет година краљевине Југославије

Од краја Другог светског рата па до краја XX века и деца су у школама учила да је Краљевина Југославија била заостало друштво без икакве перспективе. Међутим, статистички подаци показују да је та државна заједница од 1920. до 1940. године постигла знатан и свестран напредак.

На основу статистичких података може да се сазна:

- да се повећао број становника, уз повољне промене у економском саставу и уз побољшање културног нивоа,
- да се повећала укупна производња, пољопривредна и индустријска, што је пратио и развој осталих привредних делатности, и
- да се побољшао животни стандард становништва.

При овим излагањима предност је дата историјском, насупрот статичком погледу. Наиме, овде се као успех брани гледиште да је Југославија 1940. године била савременија и привредно јача, богатија друштвена целина него кад је створена. Неуместан је статистички приступ по коме се указује да је прва Југославија заостајала за развијеним земљама и била међу неколико најсиромашнијих у Европи. У том положају Југославија је била и 1920, и 1940, и 1990. године, после седамдесет година постојања и после 45 година убрзане социјалистичке изградње. Негативан статистички суд ослањао се на илузорно уверење да заостала земља умешном планском изградњом може брзо да стигне и престигне најразвијеније земље света. Пошто се показало да то није могуће, морало би да се више важности придаје резултатима етапног напретка.

Практично једини извор података за овај рад била је публикација Савезног завода за статистику „Југославија 1918–1988“ (Београд, 1989). Ометен старошћу и болешћу, писац није могао да користи фондове београдских библиотека, па та могућност чека млађе истраживаче.

У публикацији „Југославија 1918–1988“ налазе се подаци како их је својевремено објављивала статистичка служба. Веома често серије не садрже податке за неколико првих и за 1940. годину. Југославија је била нова држава, створена од веома различитих територија. Стварање јединствене статистике за целу земљу захтевало је више година. У појединим областима статистике серије су дуже, у другим краће. Уједначавање приказа захтева прорачуне и процене величина за године за које нема података. То је неопходно зато што није исто ако се постигнути напредак у Краљевини оцењује на основу серије за 16, или серије за 20 година.

У овим приказима процене су извршене на крајње једноставан начин. Такви резултати могу да се провере и побољшају. Осим тога, могуће је да су стручњаци за поједине области већ урадили веродостојније прорачуне. Вредело би прегледати радове демографа објављене у разним часописима. Могуће је да и сачуване архиве Министарства финансија, Народне банке и других установа садрже статистичка обавештења драгоцена за разумевање међуратног периода развоја Југославије. У том погледу, ови текстови не пружају све што би статистика могла да пружи за реалистично приказивање прошлости.

Број и састав југословенског становништва

У новој економској литератури све се чешће среће повезивање теорије привредног развоја и чињеница о становништву. Оцена успешности развоја зависи од одговора на питање: шта је остварени напредак пружио људима?

Укупно становништво

Укупан број становника Југославије брзо се повећавао. Израчунато је да је Југославија 1920. године имала 11,9 милиона становника, а 1940. године 15,8 милиона. Око четири милиона становника више показује експанзивну друштвену заједницу. Повећање броја становника за 33% поставља јасну границу за суд о успешном или неуспешном привредном расту. Најмање у истој мери морали су да се повећавају укупна производња, здравство, школство... Мање од 33% значило би погоршавање, а више од тог побољшање наслеђеног почетног стања.

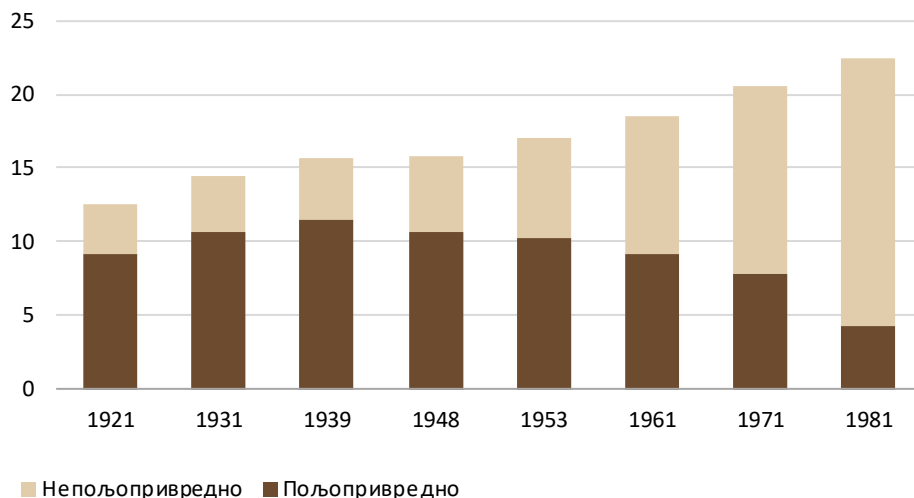
Неки од водећих економиста из времена друге Југославије, као М. Чобељић, К. Михајловић и М. Мацура, умесно су наглашавали промене у структури привреде и друштва као важно мерило успешног развоја. У сагласности са гледиштима Колина Кларка, Жана Фурастијеа, Гунара Мирдала и низа других водећих теоретичара развоја, неразвијена земља напредује ако секундарни и терцијарни сектор (индустрија, грађевинарство, саобраћај, трговина и област услуга) брже напредују од сектора примарних делатности (пољопривреда, шумарство, лов, риболов и рударство). И тај критеријум не може бити споран. Овде је као мерило тог односа вршено поређење пољопривреде, с једне стране, и свих осталих делатности, с друге стране. То поједностављење наметала је расположива статистичка документација и оно не угрожава, суштински, смисао овог критеријума.

Процене броја и састава становништва (хиљ.)

	Укупно становништво			Активно становништво		
	укупно	пољопривредно	остало	укупно	пољопривредно	остало
1920	11867	9046	2821	6242	4814	1428
1921	12059	9191	2868	6285	4839	1446
1930	13780	10498	3282	6672	5064	1608
1931	13982	10648	3339	6715	5089	1626
1935	14782	11382	3400	6900	5400	1500
1939	15596	11355	4241	7300	5400	1900
1940	15760	11449	4311	7400	5400	2000
Индекс						
1940:1920	133	127	153	119	112	140
Прираст						
1920-40	3893	2403	1490	1158	586	572

Извор података: Југославија 1918–1988, стр. 39 и 41, издање Савезног завода за статистику, Београд, 1989. Подаци за 1921. и 1931. годину потичу из пописа становништва. Остале величине су процењене. Ризик процене је веома мали за 1920. и 1930. годину, а знатно је већи за 1935, 1939. и 1940. годину. Што су године биле даље од Пописа 1931. године, на процену су јаче утицале претпоставке, механички рачуни и теоретски нормативи. На пример, један од њих био је да активно становништво може да чини 45% до 50% укупног становништва. Висок удео у 1920. може да се објасни као последица ратних поремећаја.

Становништво Југославије по пописима у милионима

Подаци из горње табеле показују још и то да повољни смерови структурних промена нису били довољно снажни да покрену масовну деаграризацију и смањење аграрне пренасељености. И укупно и активно пољопривредно становништво и даље су се повећавали. Програм Савеза комуниста усвојен 1958. године тврди: „Буржоазија није била способна да заосталу земљу поведе колосеком бржег економског развоја и да отвори перспективу економског побољшања и напретка“ (види публикацију VII конгрес СКЈ, Култура, Београд, 1958, стр. 273). Према подацима о становништву, само развој у пољопривреди привидно оправдава такву оцену. Али и ту су се одигравали неки недовољно разјашњени процеси.

Постоји исказ по коме је Србија у рату изгубила 1,2 милиона становника. Може се претпостављати да је становништво целе Југославије у рату изгубило око 2 милиона људи. Тачност ових величина је небитна, пошто овим само може да се покаже да су ратни губици имали утицаја на развој од 1920. до 1940. године. За разраду те тезе претпостављено је да су половину губитака поднели војници, а другу половину цивилно становништво. Узето је да око 80% свих чине губици пољопривредног становништва. Истовремено, губици су погађали и активно становништво. На тим претпоставкама може да се постави хипотеза о послератном развоју.

Утицај ратних губитака на број и састав југословенског становништва (хиљ.)

	Укупно становништво			Активно становништво		
	укупно	пољопривредно	остало	укупно	пољопривредно	остало
1920	11900	9000	2800	6200	4800	1400
Ратни губици	2000	1600	400	1000	800	200
1912	13900	10600	3200	7200	5600	1600

По изнетом обрачуњу изгледа да су ратни губици укупног југословенског становништва надокнађени природним прираштајем до 1930. године. Толико времена било је потребно и за

пољопривредно становништво, док је непољопривредно до тада већ премашило број из 1912. године. Убрзана компензација губитака после великих катастрофа је појава појачаног репродуктивног понашања, добро позната демографима. То показују и високе стопе наталитета у првим послератним годинама.

За обнову активног становништва потребно је више времена. Деца рођена у првим послератним годинама дорасла су за укључивање у контингент активног становништва тек у времену од 1935. до 1940. године, од краја кризе до почетка рата. Израчунате величине показују да је пољопривреда до 1940. године била близу надокнаде своје радне снаге из 1912. године. Тек тад су приближно обновљена разорена сеоска газдинства, јер су располагала радном снагом коју су имала пре избијања ратова од 1912. до 1918. године. У међуратно време одиграла се обнова ратних губитака и повратак на стање ранијих односа. Неоправдано је да се буржоазија Југославије и њена државна политика оптужују за погоршање аграрне пренасељености, којег није било.

Скупина перспективних „осталих“ делатности надокнадила је ратне губитке већ до 1930, а до 1940. године био је, упркос кризи, високо превазиђен предратни ниво. То је, изгледа, пре омогућио прилив радне снаге са села него природни прираштај непољопривредног становништва.

Ове напомене опомињу да се радило о појавама важним за разумевање међународних промена у броју и структури становништва. Разумљиво је да у овакав обрачун могу да се уграде и друкчије претпоставке. Циљ овог примера био је да подсети на важност проблема. Стручњаци за демографију лако би нашли и боље методе и израчунали веродостојније величине.

Ипак је битно да су оспорене тврдње о погоршавању стања у првој Југославији.

Пољопривредно становништво

Олаким тумачењем података може се стећи утисак да се пољопривредно становништво само повећавало и тиме западало у све тежи економски положај.

Повећање броја пољопривредног становништва од око 2,5 милиона одржало је ову групу као највећи део структуре тадашњег југословенског друштва, а овим повећањем су, изгледа, првенствено надокнађене ратне жртве. Чини се да све до 1930. године није био достигнут предратни број оних који су се издржавали радом у пољопривреди. Ни до 1940. године није премашен предратни број. Према томе, не би смело да се тврди да се у првој Југославији погоршала аграрна пренасељеност. Но, стање се до 1940. године није ни побољшало. Градска привреда је и пред Други светски рат била одвећ мала да привуче велике групе сеоске омладине стасале за рад.

Повећање броја активних пољопривредника остало је, чини се, у оквирима компензације ратних губитака, чиме се вршио тежак и дуг процес обнове домаћинства чије су чланове однели ратовање и ширење епидемија и глади. Гашење домаћег огњишта сеоско становништво је сматрало за породичну трагедију и одупирало јој се. Али то није значило да је та обнова и економски повољна. И пре ратова је у пољопривреди доминирао мали посед, већина пољопривредника била је сиромашна, а у многим домаћинствима било је недовољно

искоришћене радне снаге. Сразмерно мали део те масе извукао је из пољопривреде напредак секундарних и терцијарних делатности од 1920. до 1940. године. То доказује и спорији раст активног од укупног пољопривредног становништва. За веће резултате није било довољно 20 година.

Ипак, обим и смер остварених промена у структури не би смели да се потцењују.

Структура југословенског становништва, % (укупно=100)

	Укупно становништво		Активно становништво	
	пољопривредно	остало	пољопривредно	остало
1920	76,1	23,9	77,1	22,9
1921	76,2	23,8	77,0	23,0
1930	76,2	23,8	75,9	24,1
1931	76,1	23,9	75,8	24,2
1939	72,8	27,2	72,9	27,1
1940	72,7	27,3	72,6	27,4
1948	67,2	32,8	72,7	27,3
1953	60,9	39,1	68,3	31,7
1961	49,6	50,4	56,3	43,7

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 39 и 41.

Подаци за 1920, 1930, 1939. и 1940. годину су промењени.

Удео пољопривредног становништва у укупном постепено се смањивао. То јесте било само релативно смањивање, али и напредак, условљен развијеношћу земље. Процес смањивања постепено се убрзавао. Од 1920. до 1930. године смањивање је износило око 0,01% годишње. Од 1930. до 1940. године смањивање удела пољопривредног становништва већ је досегло 0,33% у просеку годишње.

Наведени су, ради поређења, и резултати прва три послератна пописа. Одмах после Другог светског рата примењивана је политика запостављања пољопривреде и планског превођења сеоске радне снаге у непољопривредне делатности. Процес смањивања убрзан је на 1,35% годишње. Градове су плавили таласи новог становништва. И под тим условима показивала се дугорочност таквих промена. Пољопривредно становништво је 1961. године још представљало половину, а 1981. године 20% свег становништва, што је било много више него у развијеним земљама Европе. Уз то, и данас се осећају лоше последице таквог напуштања пољопривреде.

Југославија је 1940. године била нешто мање сељачко друштво него 1920. године. Извршене промене у структури становништва нису угрожавале раст пољопривредне производње. Истовремено су стварани услови за убрзање развоја других делатности.

Оцењивање значаја извршених промена захтевало би више објективности него што су је показали критичари прве Југославије. Приказивали су да је напретка било, али да су резултати далеко заостали за достигнућима грађанског друштва у земљама Западне и Северне Европе. Тамо је стварање јаке градске привреде почело у 16. и 17. а на простору Југославије тек у 19. веку. Критичари су веровали да ниво развијености водећих капиталистичких земаља може да се достигне за само десетак година планиране социјалистичке изградње. Било је довољно

десетогодишње искуство убрзане индустријализације Југославије да би се увидело да је преображај сељачког у модерно друштво много дужи процес. При томе су напори за убрзавање развоја показивали и неизбежне лоше последице, нарочито у виду експлоатације и дугорочног запостављања пољопривреде.

Непољопривредно становништво

Насупрот пољопривреди, оптерећеној сиромаштвом и великим бројем слабо неискоришћене радне снаге, натпросечном брзином су се развијали индустрија, грађевинарство, саобраћај, трговина, јавне службе и друге делатности секундарног и терцијарног сектора. Док се од 1920. до 1940. године пољопривредно становништво повећало за 27%, ово остало, непољопривредно, повећало се за 52%. Разлика у темпу раста та два скупа показује тенденцију модернизације и њене домете у првој Југославији.

Становништво ван пољопривреде

	Непољопривредно становништво у хиљадама			Удео у укупном становништву у %		
	укупно	активно	запослено	укупно ¹⁾	активно ²⁾	запослено ²⁾
1920	2836	1428	500	23,9	22,9	8,5
1921	2868	1446	529	23,8	23,0	8,9
1930	3282	1608	817	23,8	24,1	12,9
1935	3339	1626	780	23,9	24,2	12,2
1939	4241	1950	973	27,2	27,1	13,7
1940	4311	2000	1032	27,3	27,4	14,3
Индекс						
1940:1920	152	140	206	114	120	168

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 39 и 57. Подаци за 1920, 1930, 1939. и 1940. су процењени.

¹⁾ Удео укупног непољопривредног у укупном становништву.

²⁾ Удео непољопривредног – активног и запосленог – у укупном активном становништву.

Број лица активних ван пољопривреде био је знатно већи од броја запослених, који је утврђен на основу података о социјалном осигурању. Међу осигурана лица нису спадали предузетници, занатлије, трговци, угоститељи, рентијери, неосигурани радници, као ни лица слободних професија. Њихов број је био знатан, али се број запослених повећавао брже. Док се укупан број непољопривредних становника повећао са 2,8 на 4,3 милиона, или за 52%, а број запослених два пута, скуп осталих активних непољопривредника се увећао само са 4%. Развој је смањивао удео лица из тзв. средњих редова, занатлија и др.

Приказане величине показују деаграризацију становништва, али не и урбанизацију. Део непољопривредног становништва ради и живи у селима, као учитељи, свештеници, општинске деловође, сеоске занатлије, трговци и угоститељи, агрономи, ветеринари, лекари и др. Њима би требало придодати тзв. раднике-сељаке, тј. лица која раде у граду, а станују у селу. Због оваквих група је број непољопривредника већи него број градских становника. Вредело би да се испита да ли резултати пописа из 1921. и 1931. године омогућавају да се издвоје подаци за овакве групе.

Исти смер структурних промена настављен је и после Другог светског рата, па није могуће говорити о некој странпутици на којој су били друштво и привреда прве Југославије. За расправу би могло да се постави питање: да ли су ти процеси могли да теку брже?

Раст градова

Јачање непољопривредне делатности подстиче развој градова, а темпо раста броја градског становништва премашује брзину повећавања укупног становништва Југославије. Овим се потврђују тврдње о успешном развоју у међуратном времену.

У публикацији „Југославија 1918–1988“, на стр. 52, наведени су подаци за насеља која су 1981. године имала више од 50 хиљада становника. Овде није приказано све градско становништво, али је то његов веома важан део. То су градови који су дуже време играли улогу свестраних жаришта развоја у заосталом друштву. У тих 37 градова број становника је износио:

1920	1203	хиљаде - индекс	100
1921	1064	"	104
1930	1428	"	140
1931	1469	"	144
1940	1800	"	176
1948	2116	"	208
1981	5326	"	520

Величине за 1920, 1930. и 1940. су израчунате на основу просечног годишњег прираста од 1921. до 1931. године. Вероватно је да би из пописа података и неких других извора могли да се среде и потпунији и поузданији прикази. Дотле, и горња серија показује неке важне резултате развоја.

Становништво ових 37 градова чинило је 1920. године око 37%, а 1940. године око 42% свег непољопривредног становништва. Велики део постигнутог раста концентрисао се у сразмерно малом броју насеља. Постајала је све упадљивија разлика између градова који се брзо развијају и пољопривредног окружења које заостаје.

Концентрација становништва у већим градским насељима постајала је све изразитија. Тенденцију метрополизације добро показују градови који су касније постали центри југословенских република и покрајина. Тих осам градова је окупило од свег становништва ових 37 градова у 1921. години 43%, у 1931. години 49%, у 1940. години 51%. Тенденција концентрације настављена је и после Другог светског рата. Удео главних градова у истом овом скупу 1948. је износио 61%, а у 1981. години то учешће смањило се на 58%. Све је то било разумљиво. Академик Коста Михаиловић је објашњавао да су концентрација и поларизација привредних структура нужне појаве нижих фаза развоја и да до дисперзије долази тек на вишим нивоима.

Становништво главних градова

	1920	1921	1930	1931	1940	1948	1981
Београд	99	112	226	239	300	398	1088
Загреб	101	109	178	186	250	321	650
Љубљана	52	53	59	60	85	108	225
Сарајево	65	66	72	78	95	111	319
Скопље	38	41	65	68	100	241	408
Подгорица	8	8	10	10	12	14	96
Нови Сад	37	39	62	64	66	69	170
Приштина	14	14	16	16	17	20	108
Збир	414	442	688	721	925	1282	3064
Индекс	100	107	166	174	223	310	740

За 1920, 1930. и 1940. број становника је израчунат на основу просечног годишњег прираста од 1921. до 1931. године. Где за 1940. годину такав број није био прихватљив, због односа према стању у 1948. години, одређена је вероватнија величина.

Образовање

Владе Краљевине Југославије наследили су старање за просвету као изузетно важан државни посао. Отваране су нове школе и повећавао се број ученика и наставника. Ипак, ни до 1940. године није био употпуњен систем образовних установа, јер изврстан број деце није био обухваћен обавезном основном наставом. Уз то, и у генерацијама старијих било је много неписмених.

Основно образовање обухватало је све већи број деце дорасле за школовање. Како може да се оцени, у 1920. години било је око 6 600 основних школа са око 988 хиљада ђака и 15 700 учитеља. Двадесет година касније, број школа био је већи за 40%, ученика за 53%, а број наставника се више него удвостручио. Иако је учињен велики напор, ипак је то била само четворогодишња обука. У неким деловима земље, у неким насељима, још није било школа, нарочито за наставу на албанском.

Средње образовање брзо се ширило. Осниване су нове гимназије, пољопривредне, техничке, економске, учитељске, богословске и друге школе. За двадесет година, број школа повећан је 2,1 пут, број ученика 1,75 пута и број наставника 2,3 пута. Мада је напредак био брз, све средње школе похађало је 1940. године тек 219 хиљада ученика или, приближно, око 10% припадника одговарајућих генерација. Претежно сељачко друштво није наметало потребе за масовнијим средњим образовањем.

Брзо се развијало и високо школство. За двадесет година, број факултета и високих школа повећао се са 22 на 31. Истовремено, број студената повећао се 2,29 пута, а број наставника 2,25 пута. Око 22 хиљаде студената био је мали укупан број, али сразмеран потребама и могућностима предатног друштва.

Школе, ученици и наставници

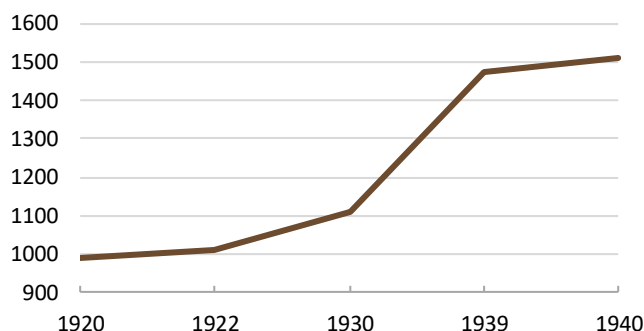
	1920	1922	1930	1939	1940	Индекс 1940:1920
Основне школе	6572	6813	8027	9190	9318	142
Ученици, хиљ.	988	1012	1108	1471	1511	153
Наставници, хиљ.	15,7	17,4	24,2	34,7	35,8	228
Средње школе	522	618	1000	1086	1095	210
Ученици, хиљ.	125	132	161	213	219	175
Наставници, хиљ.	9,7	10,6	14,2	21,3	22,1	228
Високе школе	22	22	22	30	31	141
Студенти, хиљ.	9,7	10,6	14,2	21,3	22,1	228
Наставници	646	682	823	1390	1453	225

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 354 и 363. Подаци за 1920. и 1940. годину су процењени на основу просечних годишњих прираста.

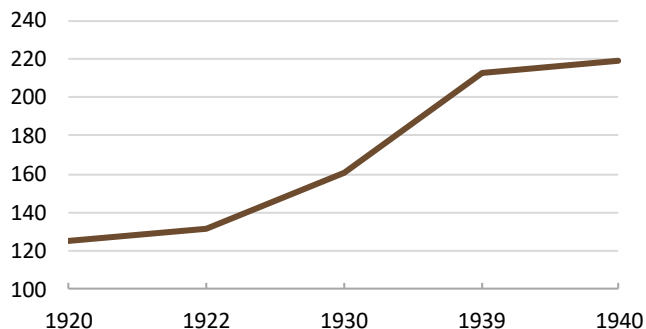
Сва три нивоа образовања превазилазила су темпо повећања укупног броја становника, што је знак убрзавања друштвеног развоја. Држава је нашла средства за школовање све бројнијих контингената деце, чиме је подржавала експанзију привреде и јавних служби. Разуме се, масовност образовања није достигала ниво развијенијих земаља, чије су материјалне могућности и потребе за школованом радном снагом биле веће.

Неписменост је налицје просветних напора. Попис из 1921. године нашао је 50,5% неписменог становништва. У 1931. години, проценат се смањио на 45%. За 1940. годину тај удео би могао да се процени на 40%, а можда и нешто ниже. Послератни пописи из 1948. и 1953. године налазили су 25% неписмених. Како се побољшавало редовно школовање младих, тако се и неписменост одржавала углавном међу припадницима старијих генерација. У 1981. години је пописано око 10% неписмених, међу којима је било три пута више жена него мушкараца. Резултати пописа омогућавају да се неписмени прикажу и по старости. Крајем XX века процес описмењавања свег становништва доспео је до историјског завршетка. Сређивањем пописних података из целокупне расположиве грађе дошло би се до лепог приказа једног дугорочног процеса који је у Србији трајао скоро два stoleћа.

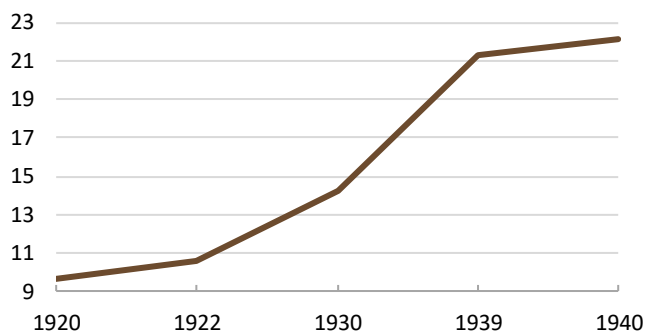
Број ученика у основним школама, хиљада

Број ученика у средњим школама, хиљада

Број студената, хиљада

*
* *

Према изнетим прегледима, становништво прве Југославије било је захваћено низом структурних промена великог историјског значаја.

На првом месту, повећањем броја становника за 33% превазиђено је укупно стање пре ратова 1912–1918. године и тиме су друштву постављени крупни развојни задаци.

Пољопривредно становништво се од 1920. до 1940. године повећало за 3,5 милиона. Тиме су, изгледа, само надокнађени ратни губици. Али, и без тога, пољопривреда је била оптерећена тзв. аграрном пренасељеношћу, па би било повољније смањивање уместо повећавање тог дела становништва. За двадесет година постигнуто је само релативно смањење удела пољопривредног становништва у укупном – од 76% на 73%. То су били тек први резултати дугорочне промене састава југословенског становништва.

Непољопривредно становништво повећало се за 1,5 милиона. То је омогућио бржи развој индустрије, грађевинарства, саобраћаја, трговине, угоститељства, јавних служби и других непољопривредних делатности. Тај део становништва био је мањи део укупног, али је повећао свој удео у свем становништву од 24% на 27%. То је био важан и неоправдано потцењиван резултат развоја у време прве Југославије.

Активно становништво повећало се у нешто мањој мери него укупно. Раст у пољопривреди био је спорији од раста привредно активног становништва у непољопривредним делатностима. У овом другом скупу се нарочито брзо повећавала група запосленог особља.

Становништво градова повећало се натпросечно брзином, већом од повећања укупног становништва од 33%.

На сва три нивоа школовања постигнуто је натпросечно повећање броја ученика и студената. О старању за квалитет наставе говори чињеница да је број наставника повећаван брже него број њихових слушаца.

Неједнакост постигнутог раста од 1920. до 1940. године показује да су структурне промене имале повољан смер. Индекси за поједине особености развоја становништва износе (1940:1920):

Укупно становништво	133
Пољопривредно	127
Непољопривредно	152
Привредно активно становништво	117
Пољопривредно	112
Непољопривредно	140
Запослено особље	205
Становништво већих градова	176
Ученици основних школа	153
Ученици средњих школа	175
Студенти	228

Нико не би могао да докаже да нису постигнути повољни резултати развоја. Критичари би могли да бране став да је могло да се оствари више, али таква критика најчешће заобилази питање: да ли је било могуће?

Неспорно је да је Југославија и 1920. и 1940. године била неразвијена земља. Спадала је међу неколико привредно најзаосталијих земаља Европе. Само, 1940. је било нешто мање неразвијена него 1920. године.

Привредни напредак

Описане промене у структури становништва биле су условљене развојем привреде. Ако су остварене повољне промене у саставу становништва, то је морало да се догађа под утицајем успешног привредног напретка. Ту тезу би требало објаснити уверљивом квантитативном мером.

Литература стварана у СФРЈ од 1945. до 1990. године потцењивала је резултате привредног напретка у првој Југославији. На пример, академик Никола Чобелић, у књизи Привреда Југославије, I део, на стр. 22 пише да је читава међуратна привреда носила „печат заосталости“ и да је укупни остварени развој био релативно скроман. Привредом прве Југославије он се није детаљније бавио. Посветио јој је 10 страница свог двотомног дела од 660 страница. Академик је само сачинио резиме обавезног става у то време, у којем се истичу само лоше стране међуратне привреде. За такав став има основа и у непотпуној статистици.

Раст народног дохотка је права мера постигнутог привредног напретка. Међутим, објављени статистички подаци нису обухватили читав период постојања прве Југославије. У публикацији „Југославија 1918–1988“ налазе се подати о народном дохотку од 1923. до 1939. године. Изостављене су веома повољне 1920, 1921, 1922. и 1940. година. Ако се процене величине за те године, макар на најскромнији начин, представе о достигнућима привредног развоја у првој Југославији знатно се мењају.

Народни доходак

Расположиви подаци о народном дохотку у Краљевини Југославији су најпоузданија мера обима и структуре укупне производње. У публикацији „Југославија 1918–1988“ налазе се подаци о народном дохотку од 1923. до 1939. године у сталним и у текућим ценама. Ове серије заслужују пуно поверење. Обрачуне је пре Другог светског рата вршило Министарство финансија (Ђуричић). Њих је после рата проверавао, преуређивао и допуњавао Економски институт Београд (Стеван Стајић). Резултати тих анализа унети су у поменућу публикацију и могу да се сматрају за сасвим поуздане мере за наведене године.

Међутим, серије од 1923. до 1939. године скраћују приказ развоја привреде у првој Југославији. Изостављене су године брзог раста: 1920, 1921, 1922. и 1940, па суд о постигнутом развоју захтева допуне података прорачуном необухваћеног времена.

Серије у ценама 1938. године допуњене су коришћењем просечног годишњег прираста производње. За 1920, 1921. и 1922. годину коришћено је просечно годишње повећање дохотка од 1923. до 1929. године. Вероватно је да је тако нешто увећана величина за 1920. годину. За процену дохотка у 1940. години употребљен је просечни годишњи прираст од 1935. до 1939. Може се посумњати да је тиме нешто умањена процена изузетно повољне 1940. године. Могуће је да је тако нешто умањен резултат оствареног раста укупне производње од 1920. до 1940. године. Само, разлика између процене и стварног стања не може бити толико велика да доведе у сумњу смисао развојног достигнућа. Без икакве резерве може се прихватити да је народни доходак Југославије од 1920. до 1940. године увећан за 80%.

Народни доходак Југославије (млрд.)

	У текућим ценама	У ценама 1938. г.	Индекс цена	
			1938=100	1920=100
1920	48,5	30,0 ¹⁾	161 ²⁾	100
1921	53,0	31,5	168	104
1922	58,0	33,0	176	109
1923	65,2	34,5	189	117
1924	70,1	36,5	192	119
1925	63,3	40,1	158	98
1926	56,2	38,7	145	90
1927	53,3	37,6	142	88
1928	59,6	41,1	145	90
1929	60,0	43,5	138	86
1930	50,4	43,1	117	73
1931	45,1	42,1	107	66
1932	36,5	38,3	95	59
1933	36,1	38,9	93	58
1934	34,1	40,4	84	52
1935	34,6	39,3	88	55
1936	40,7	44,9	91	57
1937	45,0	45,1	100	62
1938	48,5	48,5	100	62
1939	52,8	51,0	104	65
1940	59,3	53,9	110	68

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95.

¹⁾ Прираст дохотка у ценама.

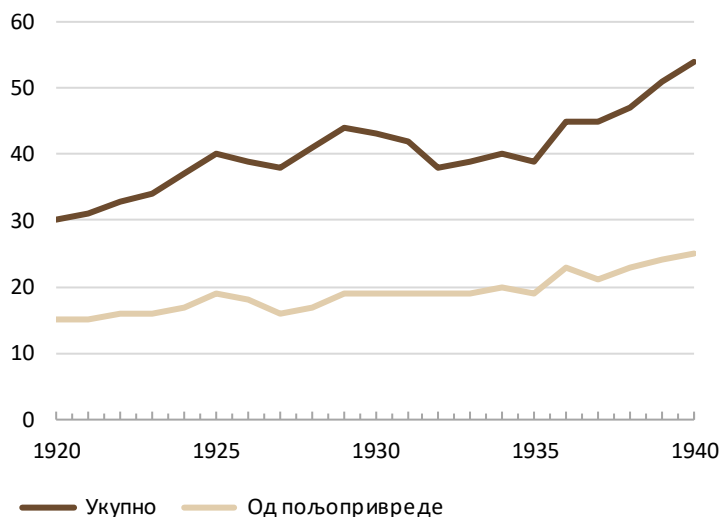
1938. године просек:

1923–29 1,5 млрд

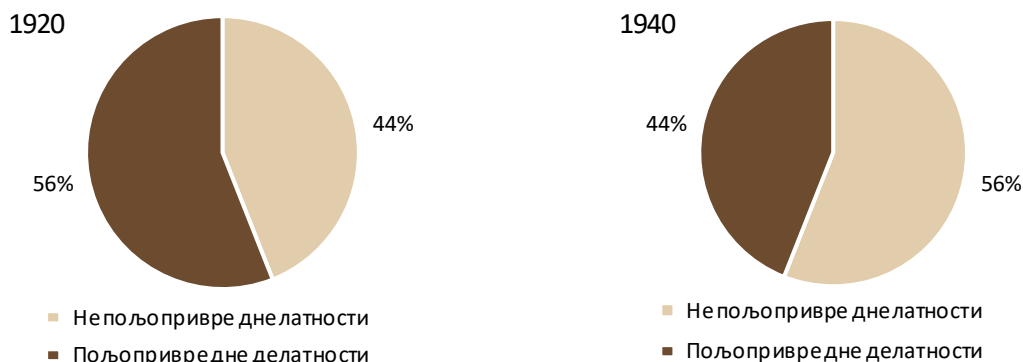
1935–39 2,9 млрд

²⁾ Пад цена од 1923. до 1929. износио је 8,5 годишње, али према кретању надница од 1920. до 1923. повећане су за 17%. Усвојено је да су цене расле колико и наднице. У 1940. су под утицајем ратног окружења цене брже расле. Оцењено са 6%.

Народни доходак Југославије у ценама 1938. године

Удео непољопривредних делатности у народном доходу

Међутим, већина писаца о развоју оствареном у првој Југославији ослања се на расположиву краћу серију података од 1923. до 1939. године. Према њој, постигнуто је повећање народног дохотка за 47% или за 2,4% годишње. Може да се занемари питање да ли је у том скраћивању приказаног времена било политичке пристрасности. Ко год није хтео или умео да употпуни серију дошао би до истог резултата. Неоправдано је било и уверење да се навођењем просечне годишње стопе раста надокнађује тешкоћа због скраћеног времена за приказ оствареног развоја. Приказ од 1923. до 1939. године садржи 16 година развоја, од којих је четири године падом и стагнацијом узела велика светска привредна криза. Године кризе не смеју да се изоставе из анализа, јер је привреда прве Југославије припадала светском тржишном систему, који је изазвао и кризу 1929. и депресију до 1933. године. Али развој југословенске привреде текао је од 1920. до 1940. године. Од тих двадесет година у шеснаест је постигнут раст, а у четири године харала је криза. Битно је другачији резултат постигнут у 16 година раста и четири године кризе него достигнуће за 12 година рата и четири године кризе. Повећање укупне производње у првој Југославији није износило 47% него 80%. Према повећању броја становника за 33%, ова два резултата остављају из основа различит утисак. Уз то, ни просечна стопа раста није износила 2,4% за све време постојања прве Југославије, већ 3,0%. У сваком случају, не би смело да се каже да се неуспешно развија земља у којој раст производње надмашује повећање броја становника.

Много је сложеније процењивање величина о народном доходу у текућим ценама за 1920, 1921. и 1922. годину. У публикацији „Југославија 1918–1988“ нема података о ценама у тим годинама. За те године није била могућа никаква југословенска статистика цена. Постојао је двовалутни течај. На подручју предратне Србије оптицао је динар чију је стабилност одржавала златна подлога. Може се претпоставити да су се цене у динарима смањивале упоредо са опоравком производње. На подручју бивше Аустро-Угарске била је у оптицају круна. Инфлација у Аустрији и Мађарској преносила се и у Југославију. Круна је уношена у џаковима, јер јој је у Југославији куповна моћ била већа. Под притиском донетог папирног новца расле су цене на крунском подручју. Две тако различите тенденције биле су збуњујући проблем за функционисање тржишта, за привредну политику, па и за статистику. Просечне цене не би биле озбиљно схваћене ни у Београду ни у Загребу. За тај проблем нема доброг решења још и стога што нема статистичких података о ценама ни у динарима ни у крунама.

Процена величина о народном дохотку у текућим ценама за 1920, 1921. и 1922. годину представља задатак аналитичке конструкције. Статистичка правила захтевају трагање за просечном тенденцијом која би, нажалост, била нестварна и за динарско и за крунско подручје земље. Такве процене имале би малу вредност са гледишта историјске стварности, али би ипак користиле извесној уједначености у приказивању резултата развоја за читав период постојања прве Југославије.

Као сведочанство о тржишном нeredу може да се наведе став из Извештаја за конгрес Главног радничког савеза одржан 1924. године (стр. 9): „Све до друге половине 1923. године трајало је поскупљење свега и није престајало ни у моментима када се стање нашег новца поправљало“. Само, документација за такву тврдњу била је наведена у крунама.

За налажење средњег решења могуће су веома различите претпоставке о кретању цена у 1920, 1921. и 1922. години. Од претпоставке зависи резултат процене. Колико је то ризичан покушај показаће ова три примера.

1. Може да се претпостави равномерно опадање цена, као и у времену од 1923. до 1929. године. У том раздобљу динар је био важећи новац за целу земљу. Према односу народног дохотка у текућим и сталним ценама, од 1923. до 1929. године цене су опадале за 4% годишње. То би значило да су цене 1920. године биле 12% више него 1923. Овакав приступ одговарао би представи о јединственом тржишту у Југославији на коме је све време деловала уједињена дефлација. Замисао изгледа као једноставно решење, али му је недостатак то што не одговара стварности у већем делу земље.
2. Може се сматрати да су се потирале дефлационе динарске и инфлационе крунске тенденције. Под таквом претпоставком цене би за 1920. годину биле процењене као једнаке оним из 1923. године. Била би то олака варијанта о мировању цена. Ипак, има много сведочанстава о несређеним тржишним приликама да би се препоручило и прихватило овакво решење.
3. Постоје изјаве, као наведена синдикална, по којима је до 1923. године преовлађивала тенденција повећања цена и да је тек од валутне реформе почело опадање. Такве оцене изгледају прихватљиво. Али морала би да се нађе мера за раст цена од 1920. до 1923. године. Једини податак расположив за приказивање тог инфлационог притиска је податак о номилним надницама. Сигурно је да су радници тражили повишице због повећања цена. Ту је било повезаности ове две појаве. Само, наднице су вероватно садржале и елемент реалног раста зарада, који је пратио послератно сређивање привредних прилика. Не зна се колики је био раст реалних надница, па би прихватање тог мерила увећавао раст цена.

Избор једне од поменутих претпоставки о кретању цена има знатан утицај на резултате израчунавања народног дохотка у текућим ценама. То показују индекси цена који би одговарали наведеним претпоставкама.

Процене индекса цена и народног дохотка у текућим ценама

	1920	1921	1922	1923
Индекси цена				
Доследно опадајући тренд	100	96	92	88
Стагнациона варијанта	100	100	100	100
Процена на основу надница	100	104	109	117
Народни доходак у текућим ценама, млрд. динара				
По опадајућем тренду	64,1	64,5	65,0	65,0
По стагнационој варијанти	56,8	59,6	62,0	65,0
Према расту надница	48,5	53,0	58,0	65,0

Разлике у народном дохотку израчунатом према ове три варијанте сувише су велике да би избор начина израчунавања био безначајан. Те разлике опомињу да величине израчунате за 1920, 1921. и 1922. годину смеју да се користе само уз велику опрезност. За нешто би биле употребљиве, а за нешто не. Овде служе само за оријентационо употпуњавање приказа могућих односа гледаних са позиције сталних и текућих цена. За анализу стварног развоја величине у текућим ценама за 1920, 1921. и 1922. годину су много мање поуздане од приказа у сталним ценама.

Оваква резервисаност није потребна за процену величине за 1940. годину. То је процена за једну годину о којој се више зна.

Нема врло уверљивих разлога што је за приказ народног дохотка у текућим ценама за 1920, 1921. и 1922. годину изабран поступак према расту надница. Тај избор следи синдикалну оцену да је у то време било раста цена. Варијанта на основу надница снижава народни доходак за 1920. онолико колико су се повећавале реалне наднице. Истовремено, таква мера кретања цена има за последицу непроменљиве реалне наднице од 1920. до 1923. године. Међутим, увећава се раст дохотка у текућим ценама од 1920. до 1940. године.

Однос величина из серије у текућим и серије у сталним ценама потврђује изразиту дефлациону тенденцију. Док пораст реалног народног дохотка показује повећање за 80%, повећање у текућим ценама износи 23%. То значи да су цене опале и, у обрнутој сразмери, повећавала се куповна моћ динара.

Постоји веома важна разлика између напретка оствареног у првој и оног постигнутог у другој Југославији. Нешто спорији раст у првој био је уравнотеженији: биланс трговинске размене са светом био је повољан, а спољни дугови су плаћани уредно. Више стопе раста у другој Југославији пратио је стални дефицит у спољној трговини, а под теретом дужничких обавеза скршила се читава привреда и распала се државна заједница. Суд зависи од критеријума: да ли је бољи спорији и стабилнији раст или бржи и ризичнији?

Развој пољопривреде

За оцењивање успешности развоја целе земље од 1920. до 1940. године веома је важно проучавање пољопривреде, која је била највећа привредна делатност. Од ње је живело око три четвртине свег југословенског становништва.

Према обрачуну народног дохотка у ценама 1938. године, за двадесет година пољопривредна производња је повећана за 65%. Тиме је надмашен раст укупног броја становника, укупног пољопривредног становништва, броја активних пољопривредника и свег непољопривредног становништва. Без икакве резерве може да се тврди да је у последњим годинама пред Други светски рат у земљи било произведено више хране и индустријских сировина него на почецима тек створене државне заједнице. Иако је раст пољопривредне производње био спорији од темпа раста читаве привреде, у овој делатности нису настале препреке за укупни развој.

Краљевина СХС почела је живот великом аграрном револуцијом. Свуда су укинута остаци феудалних односа. Извршена је опсежна аграрна реформа. Мали сељачки посед постао је доминантно обележје читавог агара и целокупне друштвене структуре. У корист такве пољопривреде држава је предузимала читав низ мера дугорочног значаја.

Непрекидно повећавање производње, упркос повременим сменама родних и сушних година, представља резултат напора слободних пољопривредних произвођача. Они су унапређивали своја газдинства у свом интересу и чували их и под ударима кризе и под притиском дугова. И поред напретка производње и жилаве отпорности на економске тешкоће, пољопривреда је била област са масовним слојем сиромашног становништва. За двадесет година развоја Југославија није успевала да битно промени положај сеоске сиротиње.

Народни доходак од пољопривреде (млрд.)

	У текућим ценама	У ценама 1938. г.	Индекс цена	
			1938=100	1920=100
1920	27,0	15,0 ¹⁾	180	100
1921	29,1	15,4	189	105
1922	31,1	15,8	197	109
1923	34,4	16,2	212	118
1924	37,3	17,1	218	121
1925	32,5	19,1	170	94
1926	28,9	17,7	163	91
1927	25,6	15,7	163	91
1928	29,2	17,3	169	94
1929	29,7	18,7	159	88
1930	23,4	18,6	126	70
1931	21,2	19,4	109	61
1932	17,4	18,7	93	52
1933	16,7	18,6	90	50
1934	15,4	19,7	78	43
1935	15,6	18,6	84	47
1936	19,8	22,5	88	49
1937	20,3	21,1	96	53
1938	22,5	22,5	100	56
1939	24,3	23,5	103	57
1940	27,4	24,7	111 ²⁾	62

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95.

¹⁾ Прираст дохотка у ценама 1938.

1923–1929. г. 2,5 млрд. год. $\emptyset$ 0,4

1935–1939. г. 4,9 млрд. год. $\emptyset$ 1,2

²⁾ Кретање цена је приказано према расту надница. За 1940. нешто више од просека.

Аграрна реформа је предузета ради ликвидације феудалних велепоседа. Њих је било у Словенији, Загорју, Славонији, Далмацији, Босни, Војводини, Косову, Метохији и у Македонији. Припрема аграрне реформе започета је већ 1919. године и спровођена је до 1933, уз жесток отпор политичке реакције. Следећи начело да земља припада ономе ко је обрађује, спровођењем реформе је 518 хиљада породица добило парцеле дељењем 1,5 милиона хектара одузете земље. Тиме је аграрна реформа захватила око 15% свег обрадивог земљишта и око 25% сељачких домаћинстава. Била је то замашна промена наслеђених аграрних односа.

Аграрна реформа није одузимала земљу од богатијих сељака, нити је разарала велика капиталистички уређена и технички надмоћна газдинства. Капиталистички развој пољопривреде био је жељени циљ. На сељачка газдинства са више земље, способнија за технички напредак и производњу за тржиште, гледало се као на носиоце напретка. Критичари су пребацивали таквој политици да помаже стварање капитализма на селу. Разуме се, аграрном реформом се то и хтелo. Нису тадашњи политичари помишљали да сломи економску и политичку снагу села, као пројектанти аграрне реформе после Другог светског рата, ограничавајући сељачки посед на 10 хектара.

Било би добро да се у једној темељно припремљеној публикацији среде сви статистички прикази свих аграрних реформи. Велике друштвене промене требало би да и статистика пропрати својим издањима.

Аграрна реформа из 1945. године одузела је 1,5 милиона хектара од 162 хиљаде поседника. Приближно половина те земље подељена је сиромашним сељацима и колонистима. Тих корисника било је 316 хиљада. Друга половина је додељена државним добрима, земљорадничким задругама и другим друштвеним организацијама. Била је то реформа друкчије врсте него она у првој Југославији.

Повећање пољопривредних површина било је један од услова за раст производње. Тежаци су 1920. године користили 10,7 милиона хектара, а 1939. године 14,6 милиона хектара земље. То је било импресивно повећање за 36%. Постигнуто је крчењем шума, исушивањем мочвара, обрадом раније некоришћених ледина и др. Делом је изведено на основу државних програма, а делом неконтролисано иницијативом самих сељака.

Пољопривредне површине

	Хиљаде хектара		Индекс
	1920	1939	
Укупно	10725	14600	136
Обрадиве површине	7945	10200	128
Оранице	6030	7800	129
Воћњаци и виногради	405	526	130
Ливаде	1510	1870	124
Пашњаци	2559	4290	168
Баре, трстици, рибњаци	221	122	55

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 206.

Нема стварне потребе за процењивањем података за 1940. годину. Поред приказаних 19 још једна година овде не би много значила.

Повећање обрадивих површина за 28% објашњава тек половину оствареног раста производње. Друга половина постигнута је бољом агротехником, тј. повећавањем приноса по хектару.

Повећање површине пашњака за 68% вероватно обухвата и прекатегоризацију шумског земљишта у пољопривредно.

Подаци о најважнијим ратарским културама потврђују представу о расту укупне производње на основу повећања реалног народног дохотка. Обавештења о појединим производима показују и колико је постигнути развој био свестран.

За приказе производње по појединим врстама потребна је извесна обазривост. Може да се сумња да је и 1920. године још било доста запушености због које би ниски приноси неоправдано стварали утисак о каснијем брзом развоју. Осим тога, знатне варијације годишњих приноса отежавају избор типичног стања за приказивање стварних развојних достигнућа. Зато се овде прибегло поређењу петогодишњих збирова: од 1920. до 1924. и од 1935. до 1939. године. Тиме се нешто скраћује временски распон за приказ развоја, али се одстрањује утицај пролазних скокова и падова производње.

Најважније је што подаци о приносима доказују да је пољопривреда обезбедила земљи више хране. По становнику је, пред Други светски рат, у Југославији било више хлебних жита, воћа и поврћа него почетком двадесетих година. Али за исхрану се, нарочито у домаћинствима пољопривредника, уместо пшенице још трошило много кукуруза. Производња сточне хране повећана је у мањој мери, али је нешто од тог заостајања надокнађено коришћењем пространијих пашњака. Најзад, већа производња индустријског биља сведочи о развоју индустрије и њеном утицају на пољопривреду.

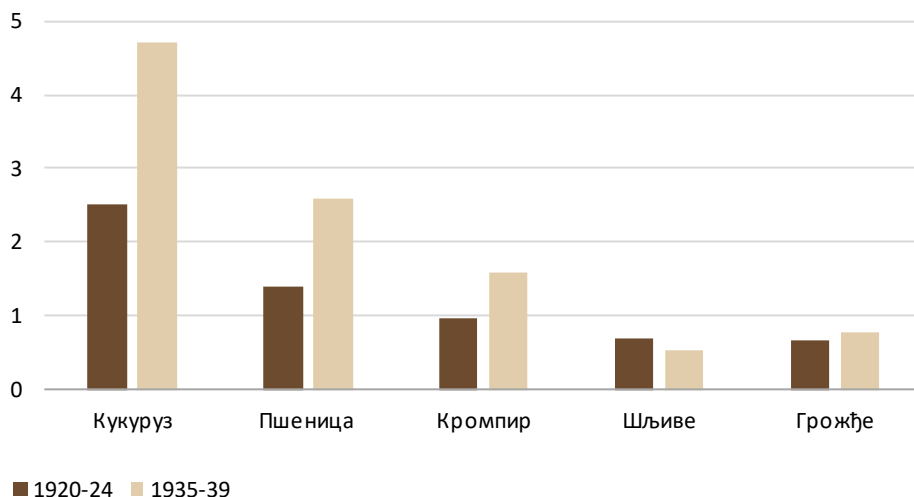
Биљна производња (хиљ. тона)

	1920	1939	Индекс	Петогодишњи зборови		
				1920-1924	1935-1939	индекс
Хлебна жита	1363	3200	235	7945	14356	180
Пшеница	1171	2880	246	7025	13170	188
Кукуруз	2569	4050	158	12673	22300	175
Индустријско биље						
Конопља	137	344	251	713	1587	223
Лан	43	57	133	189	281	150
Шећерна репа	205	922	450	2143	2985	141
Дуван	8	17	213	82	87	107
Повртно биље						
Кромпир	1118	1390	124	4916	7700	157
Пасуљ	40	98	245	300	616	204
Црни и бели лук	41	80	195	197	389	198
Купус	168	239	142	882	1144	129
Сточно крмно биље						
Луцерка и детелина	465	828	178	2372	3891	164
Ливадско сено	3184	2830	89	13976	15570	113
Сточна репа	341	492	144	1295	2443	188
Воће и гржђе						
Јабукe	103	275	267	749	756	101
Шљиве	661	1223	185	3526	2711	77
Грожђе	535	888	166	3254	3857	120

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 209–221.

Према индексима за 1939:1920. години и одговарајућим индексима за петогодишта види се ризик од употребе података за једну годину ради извлачења закључака о развоју. За разрађеније приказе могу се користити и друкчији вишегодишњи збирови, помични просеци, трендови и тренд циклична компонента и други методи. Особеност пољопривредне производње и њена важност оправдали би више статистичког труда за проучавање развоја ове делатности.

Пољопривредна производна, петогодишњи просек, милиона тона

Развој сточарске производње слабије је приказан расположивим статистичким подацима.

Подацима о броју стоке располаже се само за 1921. и 1931. годину. У доњој табели наведени су и подаци за 1955, да би се олакшало евентуално оцењивање за 1940. годину. Агрономи би, слично демографима, користећи своја знања о обрту стада, могли да израчунају вероватне величине за другу деценију Краљевине. То није задатак за лаике.

Број грла стоке (хиљ.)

	1921	1931	Индекс	1955
Говеда	4960	4718	95	5290
Овце	7011	10934	156	11979
Коњи	1069	1333	125	1242
Свиње	3373	4457	132	4780
Живина	15075	19939	132	24837

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 227.

Смањење броја говеда захтева неко објашњење. Можда је утицало побољшање расног састава: замењивање буше грлима сименталске и монтафонске расе. Можда је имала утицаја већ захуктала економска криза. Тај тешко разумљив пад можда би стручњаци могли да објасне

на основу података годишњих процена броја стоке које је изводило Министарство пољопривреде.

За остале врсте стоке десетогодишње повећање одговара двадесетогодишњем повећању броја становника. Само на бази тих обавештења смело би да се претпоставља скромно повећање сточног фонда и до 1940. године. Али број грла сведочи о стању сточарства, не и о целокупној сточарској производњи.

На основу расположивих података о сточној производњи може да се тражи одговор на питање о развоју сточарства од 1931. до 1939. године.

Производи сточарства

	Просек 1930–1939	1939	Индекс	Просек 1950–1959
Месо, хиљ. тона	398	440	111	434
Кравље млеко, мил. ѓ	1480	1620	109	1688
Вуна, хиљ. тона	14,9	15,6	105	15,2
Јаја, мил. комада	1268	1370	108	1182

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 228.

За просек од 1930. до 1939. може да се претпостави 1935. као средња година за коју би се везао просечни десетогодишњи ниво производње. По томе, индекс за 1939. показује петогодишњи раст. Десетогодишњи би био двоструко већи. То би било прихватљиво још уз претпоставку о равномерном расту, прикладну кад је реч о сточној производњи. Постоје могућности да она нагло падне због помора стоке, али не и да се у краћем року скоковито повећа. Од 1930. до 1933. године харала је и криза. Ипак је неизвесно да ли је стање на тржишту могло да утиче на незаустављиву сточну производњу.

На основу података о стању сточног фонда може се претпоставити раст производње од 1921. до 1931. године од око 20%. Према подацима о сточној производњи може да се претпостави раст од 1930. до 1940. године за даљих 20%. То би значило да се сточарска производња повећала од 1920. до 1940. године за око 44%, или нешто више него укупно становништво. Та несигурна процена могла би да се користи док је не замене поуздани прорачуни.

Висок раст ратарске и скроман раст сточарске производње оправдавају раст народног дохотка у ценама 1938. године за 65%. Велика грешка у тим прорачунима изгледа да није почињена.

Задружни покрет у првој Југославији представљао је за пољопривреднике организацију самопомоћи. Сами сељаци су оснивали онакве задруге какве им требају и сами су њима управљали. Задружни савез био је јака и поштована организација.

Укупни број земљорадничких задруга повећао се од 4 491 у 1930. на 9 359 у 1939. години. Задружни покрет на селу брзо се ширио. Наведени подаци не обухватају потрошачке, стамбене, уметничке ни друге задруге варошког становништва.

Број земљорадничких задруга

	1930	1939	Индекс
Укупан број	4491	9359	208
Кредитне	2867	4730	165
Набављачке	1087	2549	234
Произвођачке - укупно	546	2080	381
Житарске	24	190	792
Винарске и виноградарске	63	167	265
Воћарске	9	103	1144
Уљарске	19	43	226
Машинске	54	73	135
Сточарске	188	874	465
Млекарске	120	226	188
Рибарске	39	110	282
Остале	30	294	980

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 203.

Мада је задружни покрет пољопривредника врло брзо напредовао, његов укупан обим био је још скроман. У оно време у Југославији је било 3 900 општина, од којих је скоро свака имала више од 10 насеља. Пошто су задруге оснивали сељаци углавном из истог места ради међусобног испомагања, јасно је да мрежа задруга још није покривала већи део земље.

Врсте задруга показују у чему су биле највеће потребе пољопривредника за организовањем самопомоћи.

Највише је било кредитних задруга. Њима су пољопривредници покушали да смање зависност од банака и њихових скуних зајмова.

Набављачке задруге су омогућавале да чланови куповинама на велико јефтиније дођу до потребне робе.

Произвођачке задруге биле су најмања група, али оне нису служиле заједничкој производњи. Пољопривредни произвођачи су овом врстом удруживања углавном постизали боље тржишне услове при продаји својих производа.

Било је и друкчијих задруга. Машинске су сигурно више служиле производњи. Здравствене сасвим другој, али важној сврси. Ипак, изгледа очигледно да су задругари покушали да удруживањем ублаже тешке притиске кризног и посткризног тржишта.

Економски положај пољопривреде био је од 1920. до 1940. године под неповољним притиском са две стране. Први извор невоља били су сељачки дугови. Рат од 1914. до 1918. тешко је оштетио пољопривреду. У Србији и Црној Гори окупатори су буквално опљачкали сеоска газдинства. У другим крајевима остале су последице вишегодишњег запуштања. За брзу послератну обнову био је потребан новац, јер требало је куповати алате, стоку, поправљати грађевине. За „беземљаше“ којима је аграрна реформа доделила њиве, наметала се потреба набавке инвентара. И напреднија агротехника захтевала је новац за улагања, па су се сељаци задуживали. Но, у Европу је почело да стиже јефтино америчко, канадско и аустралијско жито. Уз то, југословенска влада спроводила је дефлациону политику. Цене су падале. У годинама кризе нагло се погоршала тржишна позиција пољопривредних произвођача. Дужничке обавезе

сељака постале су неподношљиви терет. Тек је 1932. године уведен мораторијум за дугове сељака. Влада Милана Стојадиновића је ревалоризовала отплатне обавезе сељака према цени пшенице. Тиме је овај терет дошао у нормалније, сношљивије оквире. Сељаци су морали банкама да врате колико су реално и позајмили.

Друга невоља настала је током 1929. до 1933. године. Цене пољопривредних производа пале су дубље него цене индустријске робе и услуга других непољопривредних делатности. Тако су „маказе цена“ смањиле новчани доходак пољопривредника и њихову куповну снагу.

Постоје две могућности да се покаже развој цена у кризи и каснијим годинама. Прву пружају обрачуни народног дохотка у текућим и сталним ценама. Другу могућност пружају индекси цена на велико Народне банке. Подаци из ова два извора слажу се у налажењу чињенице маказа цена, али не и у приказу опоравка после кризе.

До избијања кризе промене цена текле су у корист пољопривреде. У кризи настаје оштар обрт. Према имплицитним индексима, цене пољопривредних производа су на најнижем нивоу биле 1934. године. Индекс маказа цена је у тој години износио према свим непољопривредним производима и услугама 66%, а према индустријским производима 61%. У робној размени са градом пољопривредници су губили 34% свог ранијег новчаног дохотка. Ако се за мерило узму цене индустријских производа, губитак је 1934. године износио 39%.

Индекси цена Народне банке омогућују само поређење са индустријом. По овом, по пољопривреду су најтежи односи размене били 1933. године, када је индекс маказа цена пао на 70%. По овим индексима пад је био нешто блажи него што су показали обрачуни на основу података о народном дохотку.

Постоји једноставно објашњење овог раскорака у кретању цена. Пољопривредници нису у кризним годинама смањили производњу, па је велика понуда вршила притисак на цене. Супротно томе, индустрија је штитила себе смањењем производње и понуде, па пад цена није био тако дубок.

Побољшање односа цена после кризе показују обе серије. Али, ни до 1939. године није се постигао однос из 1929. године. Према имплицитним индексима маказе цена још су показивале губитак пољопривреде за 24%, а према индексима цена Народне банке за 14%.

Разлике између две серије података и за године кризе, и за године опоравка намећу питање тачнијих мерила. За то су потребна истраживања, која оправдава огромни значај ових обавештења. Она описују животни удес велике већине југословенског становништва. Осим тога, методи проучавања паритета цена актуелни су и за мерење савремених економских односа – као што најновије вештине могу да допринесу бољем осветљавању прошлости, тако и некадашња искуства могу да олакшају разумевање садашњих збивања.

Маказе цена

Односи цена пољопривредних производа и цена производа
и услуга других делатности

	Индекси цена за			Однос према	
	пољопривреду	остале гране	индустрију	свим другим гранама	индустрију

Имплицитни индекси н. д.

1929	100	100	100	100	100
1930	79	91	90	87	88
1931	69	87	87	79	79
1932	59	79	82	75	72
1933	56	79	82	71	68
1934	49	74	80	66	61
1935	51	75	82	68	62
1936	56	76	84	74	67
1937	60	84	91	71	66
1938	63	85	85	74	74
1939	66	85	87	78	76

Индекси Народне банке

1929	100	100	100	100	100
1930	82	...	86	...	95
1931	68	...	77	...	88
1932	62	...	72	...	86
1933	53	...	76	...	70
1934	53	...	73	...	73
1935	63	...	72	...	82
1936	64	...	75	...	85
1937	67	...	84	...	80
1938	77	...	85	...	91
1939	74	...	86	...	86

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95 и 158.

Сумарни поглед на стање и развој југословенске пољопривреде од 1920. до 1940. године мора да обухвати обележја напретка као и велике тешкоће које су га пратиле.

У повољне стране развоја спада разарање последњих остатака феудализма. Створено је друштво слободних сељака. Такви пољопривредни произвођачи успели су да повећају укупну пољопривредну производњу од 1920. до 1940. године за 65%. У земљи је било више хране, индустријских сировина и робе за извоз.

У неповољне моменте спадале су социјалне и економске тешкоће. Просечан посед југословенских пољопривредника био је мали. На малом поседу нису могле да дођу до изражаја све способности активних пољопривредника ни да бољим радом створе већи доходак. За решавање те тзв. аграрне пренасељености било је потребно више времена него што је трајала прва Југославија. На то сиромаштво надовезале су се разорне последице рата, дугови и тржишни губици због неповољних промена цена. Због свега тога, знатан део благодети од веће производње преливао се у градове.

Напредак постигнут од 1920. до 1940. године није битно променио југословенску пољопривреду ни живот сељака. Неумесно је било што је политичка критика истицала примере немачке, холандске или данске пољопривреде као мере за успех развоја. Те узоре југословенска пољопривреда није достигла ни до 1990. године. Ипак се може рећи да је југословенска пољопривреда била боља и пољопривредно становништво нешто мање сиромашно 1940. него 1920. године. Тешко да су трезвени људи и у оно време могли више да очекују. Пољопривреда је била област споријег развоја, али је и у њој постигнут знатан напредак.

Напредак непољопривредних делатности

Како и теоретичари развоја тврде, виши ниво привредне развијености се постиже јачањем секундарног и терцијарног сектора. Стога је веома важно да се утврди: да ли су у Југославији од 1920. до 1940. године брже напредовале непољопривредне делатности? То је већ могло да се види на основу приказа промена у структури становништва. Потребно је да исту тенденцију напретка потврде и обавештења о народном дохотку.

Према величинама из следеће табеле, народни доходак свих непољопривредних делатности повећавао се у времену између два светска рата у бржем темпу него доходак пољопривреде. Тиме су потврђени и теза о историјски добром смеру развоја и налаз о повољним променама у структури становништва. Те чињенице су довољне да се одбаци критика о безнадежном стању у привреди прве Југославије.

Осим бржег раста, непољопривредне делатности су показале и способности за умешно држање у кризи. Кад је смањена укупна тражња, ове делатности су смањиле производњу. Пољопривреда није могла да користи такву могућност и њена производња је и у годинама кризе остала непромењена. Зато су цене пољопривредних производа пале дубље него цене непољопривредних производа и услуга. Непољопривредне делатности јесу биле погођене кризом, али им је део тешкоћа олакшавала повољнија размена робе са селом. Маказе цена су наносиле штету пољопривреди, али су побољшале економски положај једног дела других привредних грана.

Народни доходак од непољопривредних делатности

	Милијарде динара		Индекси дохотка		Индекс импли-цитних цена
	у текућим ценама	у ценама 1938. г.	у текућим ценама	у ценама 1938. г.	
1920	21,6	15,0	100	100	100
1921	24,0	16,1	111	107	104
1922	27,0	17,2	125	115	109
1923	30,8	18,3	143	122	117
1924	32,8	19,4	151	129	118
1925	30,8	21,0	143	140	102
1926	27,3	21,0	126	140	90
1927	27,7	21,9	128	146	88
1928	30,4	23,8	141	159	89
1929	30,3	24,8	140	165	85
1930	27,0	24,5	125	163	77
1931	23,9	22,6	110	151	74
1932	19,1	19,6	88	131	67
1933	19,4	20,3	90	135	67
1934	18,7	20,7	87	138	63
1935	19,0	20,7	88	138	64
1936	20,6	22,4	97	149	65
1937	24,7	24,1	114	161	71
1938	25,9	25,9	120	167	72
1939	28,5	27,5	132	183	72
1940	33,3	29,2	154	195	79

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 74 и 95.
Подаци за 1920, 1921, 1922. и 1940. су процењени.

Непољопривредне делатности су неуједначен скуп. У њему су експанзивна индустрија и делатности занатства у заостајању. Ту је капитално интензивни саобраћај, уз капитално незахтевне гране као што су делови трговине, угоститељства и др. Импресивна маса дохотка свих ових делатности изгледа скромније кад се она раздели на поједине области. Није био уједначен ни допринос ових грана целокупном развоју земље.

Раст народног дохотка по делатностима

	1930	1939	Индекс
Укупно	34,5	51,0	148
Пољопривреда	16,2	23,5	145
Индустрија	5,9	10,7	181
Занатство	3,8	4,4	116
Остале гране	8,6	12,4	144

И без екстраполације за изостављене године, која би само повећала разлике између индекса раста, јасан је доминантан положај пољопривреде у читавој економији земље. Општи просек није могао да буде битно друкчији од резултата што их постиже пољопривредна производња. Индустрија се издваја брзим растом и постаје покретач убрзавања привредног развоја. Напротив, занатство је област у заостајању, разумљивог и очекиваног за то време. Најзад, остале делатности – саобраћај, грађевинарство, трговина, угоститељство и др. – развијале су се просечним темпом зависећи од подстицаја из пољопривреде и индустрије. Ове разлике су разлог да се сваки од тих делова посебно прикаже.

Развој индустрије

Насупрот споријем развоју пољопривреде, индустрија је била област брзог развоја. То потврђују расположиви статистички подаци.

Изношењем веродостојних статистичких података оспоравају се лоше оцене о дOMETИМА напретка индустрије од 1920. до 1940. године. Оштро се судило о ниском нивоу индустријске развијености, о спором расту и о великом уделу страног капитала. Такве, историјски неутемељене критике стварају утисак да је могло да буде боље, само да се хтелo и умело. Насупрот томе, овде ће се испитивати тврдња о успеху зависном од стања које је затечено после Првог светског рата и времена којим се располагало да се наслеђе увећа.

Ниво развијености индустрије у првој Југославији био је још веома низак. У високо развијеним земљама је за рад у индустрији у то време било ангажовано 10–20% целокупног становништва. У Југославији је 1920. године радило тек 1,2%, а 1940. године 2%. Била је то почетна, ниска развијеност, али је за двадесет година начињен знатан напредак.

Критика је ову чињеницу гледала са две стране и у оба случаја оцењивала ју је лоше. Конзервативци су наглашавали да је Југославија пољопривредна земља, ширећи уверење да таква треба и да остане. Екстремни левичари су, указујући на Совјетску Русију, сматрали да би Југославија могла да се индустријализује много брже. Истина је да индустријализација није могла да се заустави и да је ничија добра воља ни политичка вештина не могу битно да убрзају. Тек за 43 године убрзане социјалистичке индустријализације у СФРЈ је, уз запостављање других грана привреде и стандарда становништва, било постигнуто у 1988. години 11,6%. И те резултате је поништио слом из деведесетих, после којег је половина тако жустро грађених капацитета заувек обуставила рад.

Савремени статистичари би за приказивање нивоа индустријске развијености радије користили удео у бруто националном продукту, индустријску производњу по становнику и сл. У међуратно време није за то било довољно међународно упоредивих података. Сада се то променило. Ипак, не би требало да се потцењује мера према ангажованој радној снази. У времену између два светска рата ни у најразвијенијим земљама није аутоматска фабрика била типичан индустријски капацитет. Радна снага је била много важнији чинилац у производњи него данас.

За приказ развијености индустрије од 1920. до 1942. године невоља је и то што нема изворних података о броју запослених. Морала је да се процењује и та величина за 1920. годину. Узето је да 30% од свих осигураника чине лица запослена у индустрији. За 1940. годину коришћен је податак пописа индустрије 1938. године о броју радних места. Број радних места из 1938. узет је као број запослених у 1940. години. Тако се дошло до величина 150 000 у 1920. и 300 000 запослених у индустрији 1940.

Раст индустријске производње може да се сагледа на основу података о народном дохотку. Расположиви подаци од 1923. до 1939. године допуњени су проценама за 1920, 1921, 1922. и 1940. годину. Према тако допуњеној серији, индустријска производња је за двадесет година повећана 2,47 пута. Извршеним проценама битно се мења приказ раста индустрије на основу података за краћи период.

На основу објављене серије о народном дохотку у ценама 1938. године индустријска производња је од 1923. до 1939. године повећана за 81% или за 3,8% у просеку годишње. Већи део процењеног укупног раста постигнут је у периоду за које се располаже поузданим подацима.

Др Богдан Пилић је у књизи „Економика индустрије“ (Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 38) користио индексе индустријске производње које је израчунао проф. др Љубомир Дуканац за време од 1926. до 1939. године. По том обрачуна, индустријска производња је за 13 година повећана за 60%. Раст је нижи, јер је и приказани период краћи. Нису обухваћене године брзог раста, а у рачуну је остао утицај четворогодишње кризе.

И према процени за 1920. и 1940. годину, и према обрачуна народног дохотка за време од 1923. до 1939, и према индексима физичког обима Љ. Дуканца за период од 1926. до 1939. године, индустријска производња је увећана у мери која искључује свако потцењивање.

Повећање производње од 2,47 пута или по просечној годишњој стопи раста од 4,6% представља знатан напредак. То достигнуће је утолико значајније што би морали да се узму у обзир и неповољни утицаји светске привреде.

Народни доходак од индустрије (млрд.)

	У текућим ценама	У ценама 1938. г.	Индекс цена	
			1938=100	1920=100
1920	6,0	4,7 ¹⁾	127 ²⁾	100 ²⁾
1921	6,8	5,1	133	105
1922	7,6	5,5	139	109
1923	8,8	5,9	149	117
1924	9,2	6,1	151	119
1925	9,1	6,5	140	110
1926	8,3	6,7	124	98
1927	9,0	7,2	125	98
1928	10,1	8,0	126	99
1929	9,6	8,2	117	92
1930	8,8	8,3	106	83
1931	7,8	7,7	101	80
1932	6,1	6,3	97	76
1933	7,1	7,3	97	76
1934	6,9	7,4	93	73
1935	7,0	7,3	96	76
1936	8,1	8,2	99	78
1937	9,3	8,7	107 ³⁾	84 ³⁾
1938	9,9	9,9	100	79
1939	10,9	10,7	102	80
1940	12,3	11,6 ¹⁾	106 ²⁾	83 ²⁾

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95.

¹⁾ Прираст дохотка у ценама 1938:

1923–1929. г 2,3 а $\emptyset$ 0,4

1936–1939. г. 3,4 а $\emptyset$ 0,9.

²⁾ Цене од 1920. до 1923. г су процењене према расту надница. За 1940. нешто ниже од општег просека.

³⁾ Овакав скок цена у 1937. и пад у следећој години не потврђују обрачуни Народне банке.

О веродостојности процена може да се расправља. Процена на основу просечног годишњег прираста од 1923. до 1929. вероватно унеколико увећава 1920, као што просек раста од 1935. до 1939. умањује 1940. годину. Али могуће су и процене на некој другој основи. Оне би биле уверљиве ако би се ослањале на важне чињенице о којим овде није било помена.

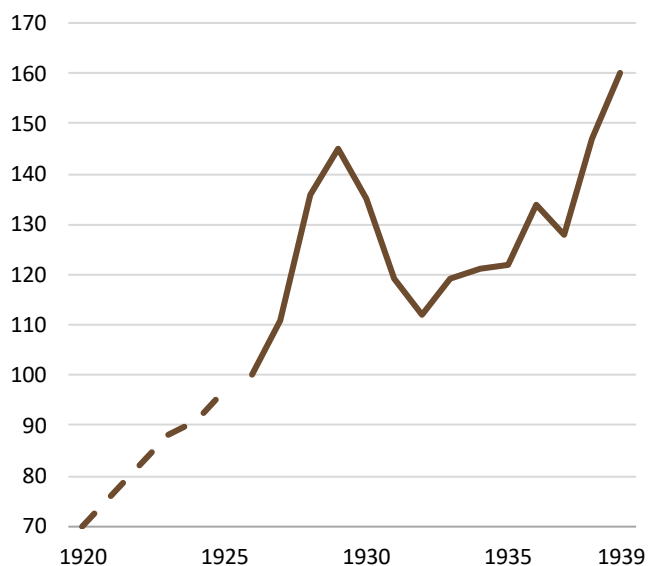
У прилог поверењу резултатима на основу народног дохотка може да се наведе сразмерно добро слагање са индексима физичког обима индустријске производње проф. Љ. Дуканца.

Упоређење две серије

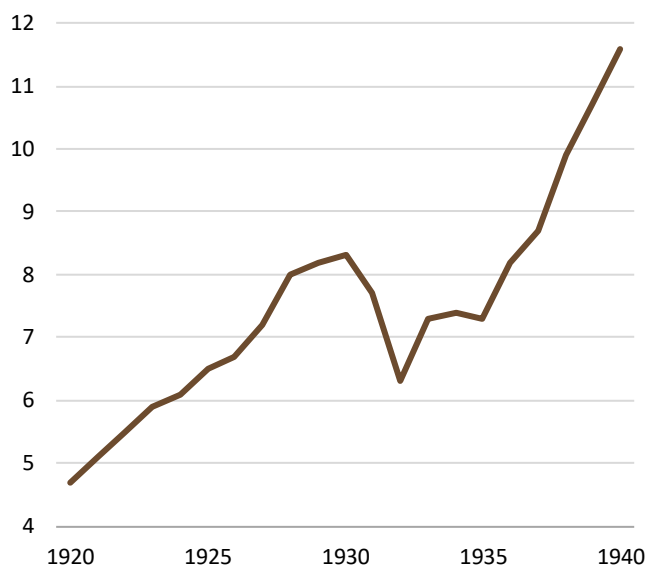
	Индекси по народном дохотку	Индекси по проф. Љ. Дуканцу	Однос I:II
1926	100	100	100
1927	107	111	96
1928	119	136	88
1929	122	145	84
1930	124	135	92
1931	115	119	97
1932	94	112	84
1933	109	119	92
1934	110	121	91
1935	109	122	89
1936	122	134	91
1937	130	128	102
1938	148	147	101
1939	160	160	100

Индекси по народном дохотку у ценама 1938. показују спорији раст од 1926. до 1929, приближно једнак пад у кризи од 1930. до 1932. и нешто виши раст од 1933. Крајњи резултат је исти. Индекси физичког обима рачунају се на основу података о произведеним количинама. Документација за то била је добра за рударство и оскуднија за прерађивачке гране. Нису чудновата одступања две серије, већ њихово слагање у приказу обртних тенденција и у крајњем резултату.

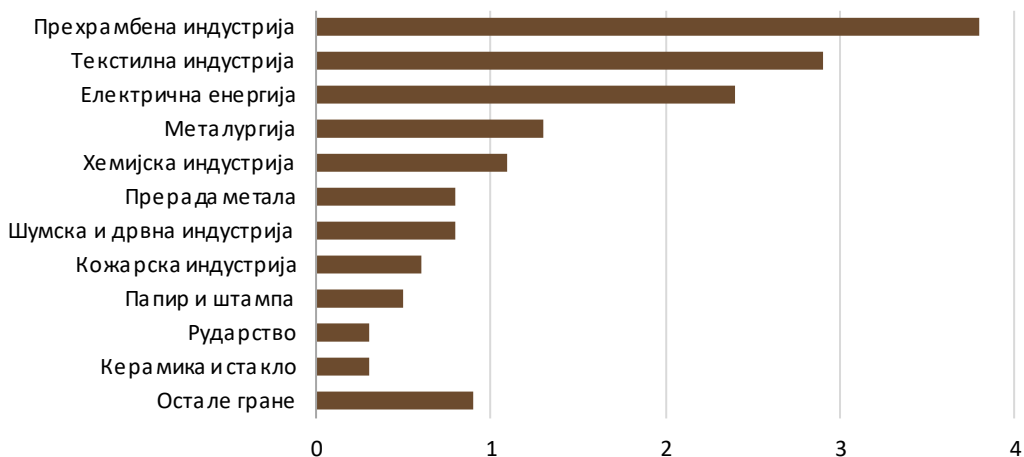
Индекси индустријске производње,
по проф. Љ. Дуканцу

Нето продукт индустрије, у ценама 1938. год.
у милијардама динара

Вредност индустријске производње по гранама у 1938. години
у милијардама динара

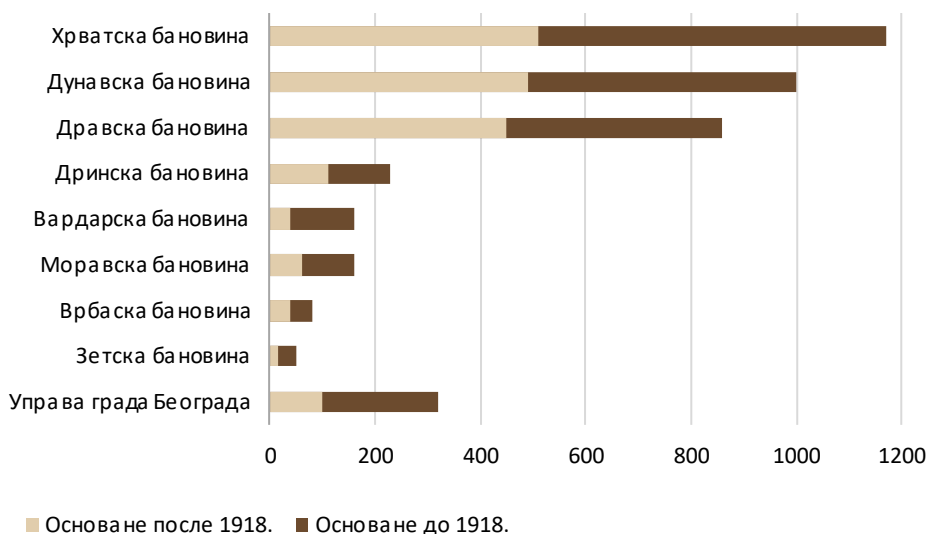

Носиоци индустријског развоја могу да се поделе у три групе. Прву групу чине домаћи приватни предузетници, други субјект развоја била би држава, а трећу групу чини страни капитал.

О домаћим приватним предузетницима статистика може да сведочи на основу података о броју предузећа. Попис индустрије из 1938. године нашао је 4 024 творнице. Творница није исто што и предузеће, али је број великих предузећа са више творница био, вероватно,

сразмерно мали. С друге стране, у акционарским друштвима је једно предузеће имало више власника. У недостатку бољих обавештења може да се почне од претпоставке да је у Југославији било око 4 000 приватних индустријских предузетника. Та величина могла би да се проверава на основу пореске документације, на основу радова Миливоја Савића, Стевана Куколече и др. Ипак, не би требало да се очекује да ће се доћи до величине битно друкчије од 4 000 предузетника или власника. Две трећине тог броја чинили су мали предузетници са мање од 3 милиона динара капитала и са мање од 100 запослених радника. Било је и великих власника предузећа: око 250 творница запошљавало је више од 1 000 радника. Међу такве велике власнике спадали су, на пример, Влада Илић, Лаза и Влада Теокаровић, Ђорђе Вајферт и други. Најпознатији индустријски менаџер тог времена Тома Максимовић био је само директор чешке фабрике „Бата“ у Борову. Свакако, великих власника било је и у индустрији Словеније и Хрватске. Половина свих предузећа основана је пре Првог светског рата, а друга половина у међуратном времену. И по томе се може тврдити да је знатним делом то била нова власничка класа. У њој су, вероватно, преовлађивале успешне занатлије које су развиле свој посао до индустријског нивоа. Истовремено, међу крупним предузетницима било је лица школованих на познатим европским универзитетима. Као целина, скуп власника био је веома разнолик по саставу, али уједначен по пословној умешности. Ради проверавања ових претпоставки била би драгоцене детаљнија испитивања порекла и особина југословенске индустријске буржоазије.

Индустријске творнице 1938. године по бановинама
и времену оснивања

Држава је била велики индустријски предузетник. Државни монополи обухватали су низ крупних предузећа. Међу њима је била најпознатија индустрија дувана са широко развијеном мрежом ферментационих капацитета, тзв. дуванских станица и више фабрика цигарета. Затим, државна железница је имала у свом саставу велике радионице за поправку и производњу

вагона. За потребе војске постојале су државне фабрике оружја, фабрике војне одеће и друге опреме. Државни су били и заводи за производњу ветеринарских лекова. Зграда Државне штампарије, данас у жалосном стању, била је украс Београда као једно од најлепших дела архитекте Д. Брашована. Та предузећа, расута широм земље, у више крајева били су први објекти од којих је започела индустријализација. Свим овим објектима управљали су, као државни чиновници, искусни и угледни менаџери. Добит од пословања ових предузећа уплаћивана је у буџет и у њему је представљала крупну приходну позицију (око 50%). И ради сопствених прихода, и ради подстицања индустријализације, држава је преузимала иницијативу у много чему за шта је оскудни приватни капитал још био слаб (нпр. у производњи шећера). Таква држава није се слепо држала либералне доктрине по којој сву привреду треба препустити дејству слободног тржишта. По томе је државна политика прве Југославије била знатно модернија него што су је оцењивали каснији критичари.

Страни капитал је улагањем у југословенску индустрију одиграо велику развојну улогу. Био је заинтересован за сечу шума и искоришћавање руда. Такви пројекти служили су за снабдевање страних тржишта сировинама. Југославија сама, својим средствима не би могла да створи рударске и топионичарске капацитете какви су, на пример, били Бор, Трепча, Радуша и други. Истовремено, страни капитал је отварао и предузећа чија је производња служила развоју домаћег тржишта. Улагањем у електричне централе, железнице, хемијску и текстилну индустрију страни капитал је заузимао место на југословенском тржишту. Међу најкрупнија предузећа ове друге групе спадале су железаре, хемијске фабрике као шабачка „Зорка“, Индустрија обуће „Борово“ и др. Чест је случај да је страни капитал градио крупне објекте високог техничког нивоа за које домаћи привредници нису имали довољно средстава. Половина свег индустријског капитала била је 1938. године у својини странаца. Без њиховог удела домети развоја индустрије од 1920. до 1940. године били би знатно мањи. Не би смело да се заборави да су, осим капитала, странци доносили нову технологију, знања потребна за организацију крупних предузећа, међународне пословне везе и друго. Тачне су критичке примедбе да је страни инвеститор долазио да би овде остварио висок профит, који је потом износио из земље. Користи земље су се састојале у запошљавању домаће радне снаге, убирању пореза и ширењу домаћег тржишта. Мрзоволне оцене о стварању колонијалне привреде у првој Југославији су само делом оправдане и доктринарно неумесне. Индустријски развој је бржи и плодноснији ако га помаже доток страног капитала.

Остале делатности

У публикацији „Југославија 1918–1988“, на стр. 95, народни доходак је приказан према концепту материјалне производње. Осим пољопривреде и индустрије, као делатности које стварају народни доходак наведени су још шумарство, грађевинарство, саобраћај, трговина и угоститељство и занатство. То је велики скуп веома различитих делатности. Ту је шумарство као део примарних делатности, грађевинарство као део секундарне делатности и трговина као типични представник терцијарног сектора. И по улози у развоју читаве привреде велика је разлика између, на пример, саобраћаја и занатства. Сигурно је да би било боље да се посебно прикаже свака од ових делатности. Немајући снаге ни времена за то, писац се одлучио да их све заједно прикаже као „остале привредне гране“.

Народни доходак тог скупа привредних грана приказан је у сталним и текућим ценама. При обрачунима и проценама примењени су исти поступци као за пољопривреду и индустрију. О посебним тешкоћама дате су неке узгредне напомене.

Укупно повећање производње робе и услуга од 1920. до 1940. године износило је у овим делатностима 71%. То је нешто бржи раст од оног што је постигла пољопривреда и приметно спорији од раста индустријске производње. Врло близак темпу раста читаве привреде (80%), овај скуп као целина није био ни носилац бржег развоја, ни сектор у заостајању. Но, детаљније рашчлањени прикази показали би да је саобраћај био важно жариште техничког напретка, као и да је занатство имало велике тешкоће.

За приказ броја запослених пошло се од укупног броја осигураника умањеног за запослене у индустрији и у државним и бановинским службама. Тај број је повећан за процењени број занатлија. При томе, остале су неразјашњене неке сумње као да ли су занатски радници били осигурани. Није нађен ни поуздан извор за приказ броја занатских предузетника ни броја инокосних мајстора.

Народни доходак од осталих делатности (млрд.)

	У текућим ценама	У ценама 1938. г.	Индекс цена	
			1938=100	1920=100
1920	15,4	10,3	150	100
1921	17,4	11,0	158	105
1922	19,3	11,7	165	110
1923	22,0	12,4	177	118
1924	23,6	13,3	177	118
1925	21,7	14,5	150	100
1926	19,0	14,3	133	89
1927	18,7	14,7	127	85
1928	20,3	15,8	128	85
1929	20,7	16,6	125	83
1930	18,2	16,2	112	75
1931	15,3	15,0	102	68
1932	13,0	13,3	98	65
1933	12,3	13,0	95	63
1934	11,8	13,3	89	59
1935	12,0	13,4	90	60
1936	12,8	14,2	90	60
1937	15,4	15,3	101	67
1938	16,1	16,1	100	67
1939	17,6	16,8	105	70
1940	19,6	17,6	111	74

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95.

Величине о дохотку израчунате су као разлика укупног дохотка и збира дохотка индустрије и пољопривреде.

Занатство

Занатство привлачи посебну пажњу као делатност у заостајању. Од 1920. до 1940. године постигло се реално повећање активности за 35%, док је просек за целу привреду износио 80%, а за пољопривреду 65%. Велика предузећа потискивала су занатску производњу обуће, одеће, намештаја, истискивала га из послова грађевинарства, саобраћаја и других. На то се почетком тридесетих година надовезао тежак притисак кризе. Банкротство је затворило многе занатске радње.

Истовремено, технички напредак је отварао нове могућности. Повећавали су се послови за механичаре, браваре, електротехничаре и друге специјалности. Ма како да је било скромно повећање народног дохотка у овој области, оно показује да ни ту силе пропадања нису надвладале тенденције напретка и успона.

Капитал потребан за остварени развој занатства био је сразмерно скроман. То произлази из ниске стопе оствареног раста и из сигурне чињенице да је капитални коефицијент 3 висок за ове делатности. Стога се не би вредело трудити око посебних претпоставки и процена за те износе.

Већи је недостатак то што нема добрих ослонаца за приказивање броја занатлија. Попис становништва из 1931. године показао је око 350 хиљада лица која обављају неки од заната. То је била, без сумње, велика област запошљавања. Углавном су то били квалификовани, стручни радници. Ипак је за ту велику и важну групу тешко рећи колико их је било мање у 1920, или више у 1940. години. Ни о њиховим просечним зарадама нема података. То су довољни разлози да се употпуњавање приказа занатства препусти бољим познаваоцима.

Народни доходак од занатства (мил. динара)

	Народни доходак		Индекси народног дохотка		Индекс имплицитних цена
	у текућим ценама	у ценама 1938. г.	у текућим ценама	у ценама 1938. г.	
1920	4800	3404	100	100	100
1921	5252	3549	109	104	105
1922	5726	3694	119	109	109
1923	6260	3839	130	113	115
1924	6160	4079	128	120	107
1925	5988	4520	125	133	94
1926	4812	3999	100	117	85
1927	5440	4415	113	130	87
1928	5558	4511	116	133	87
1929	5279	4707	110	138	80
1930	4721	4627	98	136	72
1931	4674	4419	97	130	75
1932	4003	4087	83	120	69
1933	3603	3683	75	108	69
1934	3116	3523	65	103	63
1935	3250	3563	68	105	65
1936	3277	3607	68	106	64
1937	3807	3771	79	111	71
1938	4059	4059	85	119	71
1939	4438	4380	92	129	71
1940	4650	4583	97	135	72

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95.
Величине за 1920, 1921, 1922. и 1941. су процењене.

Иако је о занатству мало података, заокругљивање ових обрачуна захтева неке претпоставке. Општи просеци за скуп непољопривредних делатности нису применљиви. Раст дохотка у занатству мањи је од темпа раста производње, запослености и зарада у другим делатностима. При одлучивању о компонентама раста од 35%, била би могућа различита решења. У даљим прорачунима узето је да се број запослених од 1920. до 1940. није променио и да се, према томе, раст дохотка углавном може приписати расту зарада. Осим тога, претпоставља се да се занатлије нису социјално осигуравале и да њихов број није обухваћен подацима о запосленим и осигураним лицима.

Разумљиво је да ће резултат развоја „осталих делатности“ бити повољније приказан ако се из тог скупа искључи занатство.

Доходак свих делатности (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
У текућим ценама - укупно	48,5	59,3	122
Пољопривреда	27,0	27,4	101
Индустрија	6,0	12,3	205
Занатство	4,8	4,7	91
Остале делатности	10,7	14,9	139
У ценама 1938. г. - укупно	30,0	53,9	180
Пољопривреда	15,0	24,7	165
Индустрија	4,7	11,6	247
Занатство	3,4	4,6	135
Остале делатности	6,9	13,0	188

Животни стандард становништва

Повећање производње стварало је могућности за масовно побољшање економског положаја свег становништва. На статистици је да испитује да ли је до таквог побољшања дошло и у којој мери.

Службена статистика Краљевине Југославије оставила је само оскудне знаке о појединим странама масовне потрошње, а на аналитичарима је да повезивањем расположивих обавештења, проценама и обрачунима сачине потпунију слику о стандарду становништва.

Прва а вероватно и најпоузданија синтетичка обавештења пружа демографија. Према подацима из публикације „Југославија 1918–1988“, стр. 41, стопа смртности је опала од 20,5‰ у 1920. на 14,9‰ у 1939. години. Смртност одојчади смањена је са 165 на хиљаду живорођених 1931. на 132 у 1939. години. Смањивање ризика за очување живота је кључна мера побољшања услова за опстанак људи. Добро би било да се овим мерама придода вероватна дужина живота, тј. старост умрлих. Демографи су то по свој прилици израчунали, па би требало прегледати њихове ауторске радове, а нарочито прорачуне Иве Лаха.

Приликом израчунавања економских мерила животног стандарда мора се водити рачуна о чињеници да друштво у првој Југославији има две битно различите групе: пољопривреднике и непољопривредно становништво. У обема је постојала знатна разлика између богатих и сиромашних. У овако скромном приступу овој сложеној теми изложени прорачуни се ограничавају на трагање за централном тенденцијом, а неки од прорачуна имају више смисла као методолошки покушај него што резултати пружају уверљива сазнања.

Животни стандард пољопривредника

У време прве Југославије пољопривредно становништво представљало је велику већину становништва, па је њихов животни стандард пресудан за оцену успеха у развоју целе земље.

Као самостални произвођачи на сопственом имању пољопривредници су могли да побољшају свој економски положај само већом производњом. Труд који су уложили у том циљу довео је до повећања укупне пољопривредне производње од 1920. до 1940. године за 65%. То је постигнуто уз повећање броја активних пољопривредника за 12% и повећање продуктивности рада за скоро 50%. Тиме је произвођачки успех створио први услов за повећање личне потрошње. Како је укупно пољопривредно становништво увећано за 27%, то су пољопривредници имали на располагању око 30% већу количину сопствених производа по члану својих домаћинстава. Пошто су пољопривредници сами трошили већи део својих производа, то је већа производња имала несумњив утицај на побољшање њиховог животног стандарда.

Међутим, потрошња пољопривредника обухватала је и знатне количине индустријске робе и услуга других непољопривредних делатности. То је дуга листа основних потреба: пољопривредни алати, грађевински материјал, хемикалије за ратарску производњу, со, шећер, дуван, гас за осветљење, обућа, део одеће, део кућног намештаја, услуге саобраћаја, лекара, ветеринара, угоститеља и др., укључујући пореске и дужничке обавезе. Пољопривредници су

морали да продају део своје производње да би подмирили те потребе. За статистичке прорачуне стандарда ова размена је створила тешкоће кад су тридесетих година почели да се ремете односи цена. Због тих поремећаја стандард пољопривредника није више зависио само од произвођачког успеха.

Да би се извео обрачун личне потрошње потребно је да се податак о доходу подели на робни део и натуралну потрошњу. Уведена је претпоставка да је постојала сразмера пола-пола. Промене цена су могле да увећавају или да смањују вредност робног дела. Обрачун захтева да се за тај део узме у обзир пад цена пољопривредних производа због којег се за исту количину робе добијало, при продаји, мање новца. Истовремено, мора да се обрачуна и повећање куповне моћи динара при куповини индустријске робе и плаћању услуга. Тако се долази до мере за утицај тзв. маказа цена.

Доходак пољопривреде и маказе цена

	Индекси цена		Народни доходак у млрд. динара		
	пољопривредни производи	индустр. и др. произв.	у ценама 1938. год.	умањен због пада цена	увећан због веће куповне моћи
1929	100	100	9,3	9,3	9,3
1930	79	91	9,3	7,9	8,7
1931	69	87	9,7	7,2	8,3
1932	58	79	9,4	5,5	7,0
1933	57	79	9,3	5,3	6,7
1934	49	74	9,8	4,8	6,5
1935	53	76	9,3	4,9	6,4
1936	55	76	11,2	6,2	8,2
1937	60	84	10,6	6,4	7,6
1938	63	85	11,2	7,1	8,4
1939	65	85	11,8	7,7	9,1
1940	70	93	12,3	8,6	9,2

Према обрачунима за време од 1920. до 1929. године, кретање цена је померило паритет за неколико процената у корист пољопривреде. Проблем маказа цена настао је у годинама кризе и усталио погоршане позиције пољопривреде и кад је криза прошла.

Индекси цена су утврђени према народном доходу у сталним и текућим ценама. Доходак пољопривреде у ценама 1938. године унет је у горњу табелу као половина која, по претпоставци, одговара робном делу пољопривредне производње.

Величине у колони „умањење...” показују колико су новца пољопривредници могли да добију продајући половину своје производње по текућим ценама.

Величина из колоне „увећање...” показује колико су робе пољопривредници могли да купе после пада цена пољопривредних производа и пада цена индустријске робе и цена услуга. Те величине показују потпуни резултат утицаја „маказа цена”. Према њима, губитак пољопривреде био је велик и дуготрајан.

Губици пољопривреде

	Млрд. динара	% од дохотка у ценама 1938. г.
1929	0,6	6,4
1930	1,4	13,4
1931	1,6	15,6
1932	2,4	25,5
1933	2,6	25,6
1934	3,3	33,5
1935	2,9	31,0
1936	3,0	26,7
1937	3,0	28,4
1938	2,8	25,0
1939	2,7	22,8
1940	3,1	25,2

Губици у милијардама динара показују колико би новчани део дохотка пољопривреде био већи да су се одржали паритети из 1929. године. Проценат показује губитак у односу према подацима у сталним ценама (оним из 1938. године).

Од 1936. године новчани доходак пољопривреде се повећава. Томе много мање доприносе побољшани паритети цена од повећања обима производње, којем је повлачење кризе повећавало тражњу.

За утврђивање утицаја маказа цена на личну потрошњу пољопривредника потребна је још и претпоставка о расподели новчаног дохотка. О томе нема података. Овде ће бити примењена претпоставка да је новчани приход са 40% трошен за куповину предмета личне потрошње, а остатак за потребе газдинства, за порезе и прирезе и сл. Разуме се да ову необразложену пропорцију не би требало бранити ни од какве другачије претпоставке, поготову не од документованих величина. Било каква претпоставка је потребна да би се покушај обрачуна личне потрошње довео до замишљеног краја.

Лична потрошња пољопривредника

	Милијарде динара, цене 1938. г.			Индекси		
	натурални део	новчани део	укупно	натурална потрошња	новчана потрошња	укупно
1920	7,5	3,0	10,5	100	100	100
1929	9,3	3,7	13,0	124	123	124
1930	9,3	3,5	12,8	124	117	122
1931	9,7	3,3	13,0	129	110	124
1932	9,4	2,8	12,2	125	93	116
1933	9,3	2,7	12,0	124	90	114
1934	9,8	2,6	12,4	131	87	118
1935	9,3	2,6	11,9	124	87	113
1936	11,2	3,3	14,5	149	110	138
1937	10,6	3,0	13,6	141	100	130
1938	11,2	3,4	14,6	149	113	139
1939	11,8	3,6	15,4	157	120	147
1940	12,3	3,7	16,0	164	123	152

Од 1920. до 1929. године није било већих промена у паритетима цена, па је оправдано да се сматра да је лична потрошња расла колико и производња. Раскорак почиње од 1931. и траје до 1940. године. Промене односа цена настале у време кризе углавном су се усталиле и остале као трајно обележје целе деценије.

Натурални део личне потрошње пољопривредника обрачунат је сразмерно променама у обиму производње. Узето је да промене цена на тај део не утичу. Нема сумње да повећана потреба за новцем може да промени и однос расподеле. Али то би била тема за знатно детаљнија испитивања од импровизације из овог крајње упрошћеног обрачуна. Према овом, натурални део личне потрошње био је већи и значајнији део личне потрошње југословенских пољопривредника.

Новчани део потрошње болно се смањιο у годинама кризе. Од 1929. до 1935. године смањιο се за 29%. Ако се схвати да су тиме биле погођене могућности куповине неких основних животних намирница као што су со, шећер, дуван, гас, одећа, обућа и др., лакше ће се разумети колико је тешко то подносио сиромашнији део сељачких домаћинстава.

Од 1936. године и новчани део потрошње се повећава. Пољопривредници то постижу повећавањем производње иако су остали неповољни односи цена. Обим њихове укупне робне потрошње у 1940. години је тек достигао обим из 1929. Према томе, обим потрошње индустријске робе се колебао, падао и растао, али од 1929. до 1940. године није било напретка, већ само опоравка.

Укупна лична потрошња пољопривредника повећала се од 1920. до 1940. године за 52%. Уверљиву већину тог повећања чини натурална потрошња израчуната као половина укупне пољопривредне производње. Тако утврђена, повећана потрошња је премашила раст броја активних пољопривредника и број свег пољопривредног становништва. Повећање по потрошачу из ове групе износило је од 1920. до 1940. године 19%. Био је то скроман раст у поређењу са растом стандарда градског становништва. Ипак, постигнуто је повећање, а не осиромашење или стагнација, како су истицали критичари прве Југославије.

Могао би да се очекује приговор да је са 50% натуралне потрошње повећан утицај раста производње на личну потрошњу пољопривредника. Ако је тај удео износио, на пример, 40%, био би већи робни део, већи губитак због маказа цена, па би био нижи индекс раста личне потрошње. Без веродостојних података не може се оспорити умесност такве примедбе, али може се израчунати утицај спорне пропорције на индекс личне потрошње.

Контролни обрачун личне потрошње пољопривредника

	Натурални део	Новчани део	Укупно
А) Индекси			
1920	100	100	100
1929	124	124	124
1940	164	124	149
Б) Пондери (структура 1920. г.)	40	24	-
В) Умношци (А x Б)			
1920	40	24	64
1929	49,6	29,8	79,4
1940	65,6	29,8	95,4

Индекси потрошње за натурални и новчани део исти су као и у претходном обрачуна, само се пондери мењају.

Пондер за натурални део смањен је од 50% на 40% укупне производње. Пондер за новчани део представља 40% од 60%, колико је одређено за личну потрошњу од новчаних расхода.

Индекс „укупно“ изведен описаним обрачуном показује повећање личне потрошње од 1920. до 1940. године за 49%. Тиме се више потврђује него оспорава раст од 52% израчунат на основу поделе укупног дохотка у сразмери пола-пола. Пробе са уделом натуралне потрошње мањом од 40% не би биле прихватљиве. То би значило да око три четвртине свег становништва живи од мање него 40% хране коју производи.

Могу да се врше и контролни обрачуни уз измену сразмера расподеле робног дела. Чини се да ни то не би дало битно другачије резултате.

Тенденције развоја животног стандарда пољопривредника, приказане претходним обрачунама, могле би да се прихвате уз доста сигурности. Али у мере насталих промена уграђено је више недоказаних претпоставки. Зато на израчунате бројеве сме да се гледа само као на оријентационе, приближне мере општег смера развоја.

Има много разлога да се ограничава употребљивост оваквих просека кад је реч о пољопривреди. Битно се разликују брдски од равничарских крајева, они уз путеве и пруге од оних у беспућу, они из близине већих градова од оних удаљенијих од тржишта. Примена просека не би била увек умесна за тако различите скупове. Колико би тако што било ризично може да се покаже на примеру о имовинским разликама.

Попис становништва из 1931. године обезбедио је приказ пољопривредних газдинстава према величини земљишног поседа. На те величине могу да се надграде претпоставке о економским разликама.

Разлике између пољопривредних газдинстава, 1931. г.

Величина поседа		Број газдинстава, хиљ.	Доходак		Становништво мил.	Доходак по становнику
интервал	просек, ха		по газдинству хиљ. дин.	укупно млрд. дин.		
До 2 ха	1,1	710	2,0	1,4	3,6	389
2-5	3,5	698	6,5	4,5	3,6	1250
5-10	7,3	420	13,5	5,7	2,2	2591
10-20	14,1	181	26,2	4,7	0,9	5222
20-50	28,0	53	52,0	2,8	0,3	9333
50-100	73,0	5	135,0	0,7	0,03	23333
100-500	159,0	2	295,0	0,6	0,01	60000
500-	1400,0	0,3	2598,0	0,9	0,001	900000
Укупно	4,6	2069	10,3	21,3	10,6	2009

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 95, 201 и 206.

Остале величине су процењене.

Подаци о броју и величини газдинстава потичу из пописа становништва извршеног 1931. године.

Подаци о дохотку за групе газдинстава према величини поседа израчунати су помоћу просечног дохотка по хектару, који је 1931. године износио 1 856 динара (21,2 млрд. н. д.: 11 420 хиљ. хектара). Тако упрошћен поступак даје минималну меру разлике између сиромашних и богатих газдинстава.

Број становника по групама газдинстава израчунат је једнаком применом просека од 5,2 становника по сваком газдинству. И то је једна крајње упрошћена претпоставка.

Овако израчунат групни просечни доходак по становништву показује врло велике разлике. Истовремено може да се оцени да је тек бруто доходак са 3 до 4 ха земље обезбеђивао приход приближно једнак годишњој нето надници неквалификованих варошких радника.

Даље се може процењивати да је око 1,1 милион газдинстава са око 5,7 милиона становника представљало масовни слој сеоске сиротиње. Да ли је просечна тенденција напретка производње и побољшања животног стандарда захватала и овај слој пољопривредног становништва морало би посебно да се испитује.

Слој средње имућних пољопривредника, рецимо да су то они с поседом од 5 до 20 ха, који углавном сами обрађују своја поља, уз повремено коришћење најамне радне снаге, постигао је доходак исти или нешто већи од зараде градских радника. Била је то јака и утицајна група од 600 хиљада домаћинстава и са око 3 милиона становника. Уз довољно сигурности може се сматрати да је ова група доприносила напретку производње и да је могла да побољша свој животни стандард.

Газдинства са више од 20 ха земље су принуђена да стално користе туђу радну снагу, по чему су она представници капиталистичке класе међу пољопривредницима. Њих око 60 хиљада су велики робни произвођачи. Криза тридесетих година је озбиљно погађала њихову економију. Само, привремено уздрмана економија није могла битно да утиче на животни стандард њихових домаћинстава. Њихов доходак је био довољно велики да тих око 300 хиљада становника ни у годинама кризе нису морали да ограничавају потрошњу основних животних намирница. Ово је био онај слој пољопривредника у којем је грађанско друштво гледало чврсти темељ поретка на селу и снагу дугорочног напретка.

Животни стандард радника и намештеника

Становништво које живи од надница и плата је најмасовнији слој непољопривредног становништва. То је од 1920. до 1940. године у Југославији била мањина, али скуп у брзом јачању. За двадесет година удвостручио се број радника и намештеника (тј. чиновника или службеника), а удвостручиле су се и просечне зараде, што је осигурало брзи раст стандарда радничког и службеничког становништва.

Постоје поуздани подаци социјалног осигурања и о броју запослених лица и о надницама у текућим ценама. Прикази народног дохотка у текућим и сталним ценама омогућавају да се

израчунају имплицитни индекси цена и, помоћу њих, реалне наднице. За оцену животног стандарда то је битно, јер је политика дефлације повећавала куповну моћ новца.

Ограничавањем овог обрачуна на зараде запослених лица изоставља се неколико група становништва. Прво, није обухваћен приход предузетника, класе власника, ни приход високих државних и привредних функционера. Нема сумње да је њихов стандард био високо натпросечан. Није обухваћен ни шаролики средњи слој у коме су занатлије и други мали самостални предузетници, лекари, адвокати, уметници и сл. Вероватно је да је њихов доходак био нешто виши од радничког. Најзад, у обрачуна није унета знатна група лица без сталног запослења и зараде: незапослени, повремено запослени, пропали предузетници и друго становништво без сталног занимања и прихода. Тај скуп изгледа није био безначајан по броју, а стандард му је био нижи од радничког просека. Стога је обрачун за раднике и намештенике ограничен на приказ само за највећу групу непољопривредног становништва, уз изостављање најбогатијег и најсиромашнијег слоја у градовима.

Промене номиналних и реалних зарада захтевају осврт на три етапе развоја.

Од 1920. до 1929. године номиналне зараду су повећане за 32%, а реалне за 76%. Тако брзо повећавање зарада може да се објасни њиховим врло ниским нивоом у првим послератним годинама. У 1927. и 1928. години у синдикатима се још расправљало да ли су реалне наднице достигле предратни ниво. Претпоставка да 1920, 1921. и 1922. није било реалног раста зарада даје расту за 76% особине минималне, песимистичке мере за тај период. Али, и то је довољно да се одбаце гледишта по којима су у првој Југославији наднице непрекидно падале.

Од 1930. до 1934. године, колико је у Југославији трајала криза, номиналне наднице су смањене за 15%, а реалне су повећане за 41% (1929=100). Цене су падале вртоглаво, а за смањивање надница било је и радничког отпора и послодавачких интереса. Производња је смањена и послодавци су отпуштали раднике. Радничке коморе су оцењивале да је у кризи отпуштено око 200 хиљада запослених. Вероватно је да је међу њима преовлађивала неквалификована радна снага. Послодавци су чували стручно језгро свог предузећа, али је због промене структуре запослених просечни радник постао скупљи. По надницама изгледа да криза није тешко погодила радничку класу, али је незапосленост постала велика невоља и узрок за смањење прихода радничке класе за око 20%.

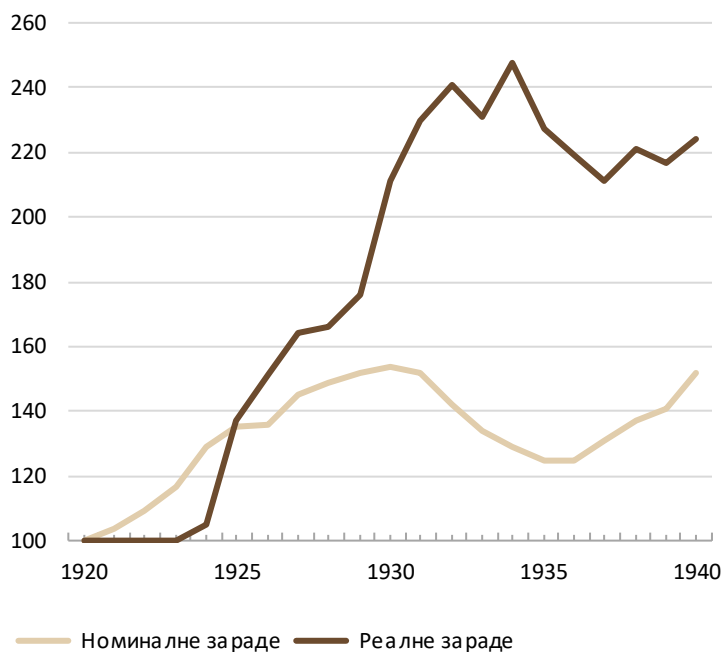
Од 1935. до 1940. године настаје нови привредни успон, али се јављају и немири на тржишту радне снаге. Почеле су да расту цене, учестали су тарифни покрети, и у трци надница и цена реалне зараде су осцилирале. Номиналне наднице су повећане за 18%, а реалне су смањене за 10%. Ипак су 1940. године биле за 27% реално више него пре кризе у 1929. години.

Номиналне и реалне зараде радника намештеника

	Просечна номинална надница			Индекси цена		Индекси реалних зарада	
	динара	базни индекси	ланчани индекси	базни	ланчани	базни	ланчани
1920	17,28	100	...	100	...	100	...
1921	18,04	104	104	104	104	100	100
1922	18,83	109	105	109	105	100	100
1923	20,24	117	107	117	107	100	100
1924	22,21	129	110	119	102	108	108
1925	23,37	135	105	98	82	137	127
1926	23,51	136	101	90	92	151	110
1927	25,04	145	107	88	98	164	109
1928	25,82	149	104	90	102	166	101
1929	26,32	152	102	86	96	176	106
1930	25,56	154	101	73	85	211	120
1931	26,19	152	99	66	90	230	109
1932	24,58	142	93	59	89	241	105
1933	23,22	134	95	58	99	231	96
1934	22,24	129	96	52	90	248	107
1935	21,65	125	97	55	106	227	92
1936	21,68	125	100	57	104	219	96
1937	22,71	131	105	62	109	211	96
1938	23,64	137	104	62	100	221	105
1939	24,28	141	104	65	105	217	98
1940	26,35	152	109	68	105	224	103

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 74 и 95. Процењени су индекси цена за 1920, 1921. и 1922. годину. Претпостављено је да је раст цена био једнак расту надница. Процењени су и подаци за 1940, на основу обавештења о првој половини године. За време од 1930. до 1940. године постоје и индекси трошкова живота (стр. 158), који би били прикладнији за приказ реалних надница, али они не покривају читав период од 1920. до 1940. Стога су овде наведени индекси цена израчунати по подацима о народном дохотку у текућим и сталним ценама.

Просечне зараде радника у Југославији,
индекси 1920=100

За две деценије, од 1920. до 1940. године, реалне зараде запослених повећане су 2,24 пута. Уз двоструко повећање броја запослених знатно се повећала потрошачка снага читавог скупа најамне радне снаге. У читавом друштву повећао се значај овог скупа активног становништва и са гледишта производње, и са гледишта потрошње. Као велику и повољну животну промену доживљавао је овај успон нарочито онај део радника који је између 1920. и 1940. године напустио пољопривреду и укључио се у градски начин рада и живота. Краће радно време, веће зараде и многе друге предности живота у вароши изгледали су им као велики напредак у поређењу са условима у пољопривреди коју су напустили.

Ваља се подсетити да је висина зараде у међуратном друштву обухватала могућности у најважнијим странама животног стандарда. Од расположивог новца зависили су исхрана, одевање, становање и коришћење услуга здравства и културе. Није потребна друга мера за постигнута побољшања.

Али то још није био висок стандард потрошње. Услови становања били су скромни, није се доспело до масовног коришћења приватног аутомобила, ни до породичног путовања на летовања. Ипак, бицикл и моторцикл међу радницима нису били реткост. Скупе улазнице за позоришта замењивала је јефтина карта за биоскоп. Недоступни видови комерцијалне културе замењивани су аматерским друштвима за културу и спорт. В. Кораћ је у својој „Хисторији радничког покрета Хрватске и Славоније“ приказао улогу певачких, позоришних, планинарских, гимнастичких, фискултурних радничких друштава и радничких библиотека и читаоница за оплемењивање живота становништва са плићим џепом.

Да ниво надница у првој Југославији није био жалосно низак, како је тврдила левичарска критика, показују и међународна упоређења. Величинама из доње табеле може да се приговори неприкладност валутних курсава употребљених за прерачунавања. Али, ипак не може да је далеко од стварности налаз да је месечна зарада југословенских радника у појединим годинама износила половину радничке зараде у Француској или Немачкој и шестину оне у САД.

Текуће месечне зараде у динарима

	Југославија	Француска	Немачка	САД
1929	1120	1700	1670	7200
1930	1143	1870	1670	7000
1931	1137	1870	1500	6700
1932	1042	1820	1240	6000
1933	988	1730	1540	4800
1934	900	1730	1250	4050
1935	890	2240	1700	5500
1936	909	2356	1760	5500
1937	950	2000	1900	6300
1938	973	1600	1960	6400

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 75 и 148, и ILO – YEARBOOK OF LABOUR STATISTICS 1939, GENEVA. Нагле и честе промене курсава у оно време могу да објасне чудновате резултате за понеку годину. Међутим, у дужем низу година понављају се односи којима се може поклонити поверење.

Појединости о куповној моћи просечне месечне зараде једног радника могу да помогну да се стекне потпунија слика о потрошачким могућностима. Поређење је извршено између 1939. и стања у годинама после Другог светског рата. Велики варијабилитет између појединих производа опомиње на безвредност суда на основу малог броја примера.

Количине робе која се могла купити за једну просечну месечну радничку зараду

	1939	1965	1975	1997
Кромпир, kg	890	520	800	318
Пасуљ, kg	315	236	208	63
Јаја, комада	2080	1110	2020	1030
Бело брашно, kg	265	306	585	193
Црни хлеб, kg	500	460	930	272
Говеђе месо, kg	122	49	93	35
Свињско месо, kg	86	55	75	31
Овчије месо, kg	125	66	105	27
Уље, ℓ	72	155	195	90
Млеко, ℓ	520	435	690	266
Шећер, kg	93	183	245	165
Штоф за мушко одело, m	7	6	12	8
Памучно платно, m	55	64	93	25
Мушка кошуља, комада	36	15	18	6

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 74 и 162-3. За послератне године „Статистички годишњак СФРЈ“, а за 1997. годину СГЈ '98, стр. 198. За 1939. рачунато на основу просека зараде од 1 240 динара, који обухвата зараде надничара, приватних и државних намештеника. Тај обухват одговара просечном личном дохотку за 1965. и даље године.

У 1965. години, двадесет година после Другог светског рата, од 14 наведених производа само је четири могло да се купи једном месечном зарадом у већој количини него 1939, двадесет година после Првог светског рата. У 1975. је повећана доступност за седам производа, а 1997. године је настало погоршање за 11 производа са ове листе. Може да се тврди да раднички потрошачки стандард није био за потцењивање, али то још није добра статистичка мера за 1939. годину.

Уопштавање појединих обавештења у једну скупну меру је уобичајени статистички поступак. Индекс цена за неку годину после Другог светског рата према 1939. био би добро решење. Службена статистика није извршила такав обрачун. Постоје обрачуни Народне банке које је педесетих година средιο и објавио Антоније Бончић. СЗС није те резултате унео у своје публикације. Вредело би проверити како је обрачун Народне банке премостио дисконтинуитете због рата и окупације, због вишеструких налета инфлације и дефлационирања динара. Може бити да ту већ постоји решење за обрачун реалних зарада на начин који би омогућио поређења за међуратна и каснија времена.

У недостатку индекса трошкова живота овде је учињен покушај на основу једне мале потрошачке корпе. За већу нема довољно података. Састављена је од десет прехранбених производа. Цене артикала исхране дугорочно се крећу средњим темпом: бржим него цене техничке робе, споријим него цене услуга. Вредност корпе за поједине године може да се искористи као особена новчана јединица. Наиме, реална зарада може да се прикаже као број корпи који може да се купи просечном месечном зарадом.

Вредност корпе животних намирница (у динарима наведених година)

	q	1939		1955		1965	
		p	w	p	w	p	w
Хлеб, kg	32	3,5	112,0	0,39	12,48	1,09	34,88
Кромпир, kg	11	1,4	15,4	0,22	2,42	0,96	10,56
Пасуљ, kg	2	4,0	8,0	0,65	1,30	2,14	4,28
Јабукe, kg	2	4,0	8,0	0,48	0,96	2,40	4,80
Јаја, комада	26	0,6	15,6	0,16	4,16	0,45	11,70
Млеко, ℓ	22	2,4	52,8	0,36	7,96	1,16	25,52
Свињско месо, kg	3	14,5	43,5	2,80	8,40	9,11	27,33
Уље, ℓ	2	17,2	34,4	2,80	5,60	4,21	8,42
Шећер, kg	4	13,3	53,2	1,45	5,80	2,37	9,48
Пиво, ℓ	9	4,7	42,3	0,11	3,69	1,07	9,63
Укупно	-	-	385,2	-	52,73	-	146,60

Симболи из заглавља табеле представљају:

q – количину утрошену у домаћинству (месечно)

p – цену у наведеној години, у малопродаји

w – вредност месечне потрошње.

Листа производа стављених у „корпу“ може да се критикује са више страна. Добро би дошао сваки покушај са друкчијом листом и друкчијим количинама. Битно је само да садржај корпе буде исти за све године.

Укупне вредности нису упоредиве за различите године. Али упоредиве су са просечним зарадама које су у наведеним годинама изражене у динарима истим као и вредност корпе. Из тог односа може да се израчуна реална величина просечне зараде.

Реалне зараде мерене бројем „корпи“

	1939	1965	1975
Просечна месечна зарада, динара	1247	108	501
Вредност корпе, динара	385	52,73	146,6
Зараде према броју корпи	3,24	2,05	3,42

Према овом обрачуну, реална зарада је 1939. била већа него 1955. године. Ниво из 1939. године премашен је тек 1965. Из тог угла посматрано, реални раднички стандард постигнут 1939. не би смео да се потцењује.

Горњи обрачун има више методолошки смисао него значај поуздане статистичке мере. Да би се до ње дошло били би потребни и други и друкчији пробни покушаји. Смеле методе примењивао је и Колин Кларк. За сличне сврхе је совјетски академик Струмилиц састављао „рабочиј пајк“ од 10 до 20 артикала. Овакви контролни покушаји нису тешки, а имају смисла.

Разуме се да истраживања стандарда не смеју да се зауставе на овако јединственим програмима. Од 1940. до 1960. године живот се битно променио.

Међуратна породица живела је од једне зараде, а послератна најчешће од две. Масовно запошљавање удатих жена увећало је породичне приходе, али и трошкове, и променило животне навике.

Како да се унесе у обрачун разлика у стамбеним приликама? Пре рата су станарине биле високе, али је било слободних станова. После рата станарина је била врло ниска, али је настала велика стамбена оскудица. Шта ту може да се упоређује?

У послератном домаћинству појавило се много добара којих пре није било: бела техника, радио, телевизор, ауто и др. Нова појава су и годишњи одмори. Све то отежава једноставна поређења. Али горњи упрошћени обрачун је достојан одговор на исто тако олаке лоше оцене предратне економије.

Прва расподела дохотка привредних делатности

За приказивање развоја Југославије од 1920. до 1940. године у овом рукопису се налазе бројни и по много чему различити подаци. Неки су резултат испитивања званичне статистике, други су израчунати, трећи су процењени без основа у поузданој документацији. Оправдано је питање: да ли су изнете појединости у прихватљивом међусобном односу? Подаци о запосленом особљу, обиму производње, надницама, ценама, потрошњи и други имају у расположивом дохотку свој логички оквир. Подаци о народном дохотку су целина у коју изнети детаљи треба да се уклопе.

Успостављање веза између појединих показатеља и података о народном дохотку је методолошки изазов и потреба за контролом обавештења. И на приказима даље прошлости могу да се изграђују модели корисни за анализу савременог статистичког система. Зато би овакви покушаји били вредни и већих статистичких напора.

У даљим деловима овог текста коришћени су упрошћени поступци и неизбежне нове претпоставке и процене. Читаоца не би требало да чуде недостаци изложених обрачуна. Била би потребна сарадња већег броја стручњака да се нађу још некоришћени извори података, да се обради та документација, да се изврше прецизнији обрачуни и утврде боље и поузданије везе делова и целине. Писац је свестан да је овим излагањем успешније показао шта је хтео него што је рад довео до прихватљивих резултата.

Било је неизбежно да се изведу посебни обрачуни за пољопривреду, индустрију и друге непољопривредне делатности. То су наметале и разлике у стварним односима и разлике у расположивим подацима. И у том погледу узет је у обзир тек мали број најупадљивијих разлика.

При успостављању везе појединих података и народног дохотка, као њиховог оквира, коришћена је веома уопштена шема груписања на личне приходе, на инвестиције и на пореске обавезе. Те групе се битно разликују од класификације крајње расподеле бруто националног производа. Наиме, овде није узета у рачун прерасподела посредством буџета. Овим је приказана само расподела дохотка на нивоу привредних организација.

Као лични приходи приказане су само зараде привредно активних лица, и то само оних што раде у привредним организацијама. Ти износи не обухватају зараде лица запослених у јавним службама, пензије и социјална давања угроженом становништву. Према томе, личним примањима обухваћен је само део финалне личне потрошње свег становништва.

Као инвестиције приказане су величине неуобичајене и по опсегу и по смислу. У недостатку података о издвајању из дохотка за инвестиције, прибегло се прорачуну условних величина. Прво, то су нето инвестиције, без улагања у замену дотрајалих средстава производње, јер амортизације нема ни у подацима о дохотку. Друго, израчунате су инвестиције потребне за остварени раст производње, а не издвајања из дохотка. Те величине би више одговарале појму активирања капацитета него појму расподеле дохотка.

Порези обухватају обавезе према буџету. Није сигурно да су тиме обухваћена сва давања за јавне службе. Ови износи не одговарају „општој потрошњи“ како ју је користила каснија статистика. И по томе се прва расподела дохотка битно разликује од приказа финалне расподеле, тј. потрошње расположивих добара.

Лични приходи активних привредника

Постоји велика разлика између пољопривреде и непољопривредних делатности и у изворној документацији и у методима примењеним за прорачунавање личних прихода. Стога је тај поступак приказан у два одвојена дела.

Лична потрошња пољопривредника

Мало приватно пољопривредно газдинство је типски представник међуратне југословенске пољопривреде. Према том типу биће извршен и овај обрачун. Остаће по страни особености велепоседника, државних и црквених добара, беземљаша и др. Самостални пољопривредник са својим нераздвојивим газдинством – домаћинством представљао је, ако не сву југословенску пољопривреду, онда њен далеко највећи део.

Израчунавање личне потрошње пољопривредника захтевало је, у недостатку поузданих обавештења, увођење читавог низа претпоставки.

Прво, примењена је претпоставка да је лична потрошња пољопривредника зависна од промена у производњи. Не само тренд дугорочног раста, већ су и пролазне смене родних и неродних година утицале на варијације тог, углавном сиротињског стандарда потрошње.

Друго, уведена је претпоставка да су пољопривредници сами трошили половину своје производње за потребе свог домаћинства. Та тзв. натурална потрошња могла је да се мења и пролазно и дугорочно. Али о томе нема података, па је примена ове непроменљиве сразмере један крајње упрошћен поступак.

Треће, за робни део производње, тј. за новчани доходак, примењена је нормирана структура расподеле: 40% за потребе домаћинства, 30% за инвестиције и 30% за пореске обавезе. На тај део су тридесетих година јак утицај вршиле промене цена.

Обрачун личне потрошње пољопривредника (млрд. динара)

	50% производње у ценама 1938. г.	Индекси цена		Новчани део		Укупна лична потрошња
		пољо- привреда	остали производи	укупно	40%	
1920	7,5	180	139	9,7	3,9	11,4
1921	7,7	189	144	10,1	4,0	11,7
1922	7,9	197	151	10,3	4,1	12,0
1923	8,1	212	163	10,5	4,2	12,3
1924	8,5	218	164	11,3	4,5	13,0
1925	9,6	170	142	11,5	4,6	14,2
1926	8,8	163	125	11,5	4,6	13,4
1927	7,8	163	122	10,4	4,2	12,0
1928	8,7	169	124	11,9	4,7	13,4
1929	9,3	159	118	12,5	5,0	14,3
1930	9,3	126	107	11,0	4,4	13,7
1931	9,7	109	103	10,3	4,1	13,8
1932	9,4	93	93	9,4	3,8	13,2
1933	9,3	90	93	9,0	3,6	12,9

Обрачун личне потрошње пољопривредника (млрд. динара) (наставак)

	50% производње у ценама 1938. г	Индекси цена		Новчани део		Укупна лична потрошња
		пољо- привреда	остали производи	укупно	40%	
1934	9,9	78	86	9,7	3,9	11,8
1935	9,3	84	89	8,8	3,5	12,8
1936	11,2	88	90	11,0	4,4	15,6
1937	10,6	96	99	10,3	4,1	14,7
1938	11,2	100	100	11,2	4,5	15,5
1939	11,8	103	100	12,2	4,9	16,7
1940	12,3	111	110	12,4	5,0	17,3
Индекси 1940:1920	164	62	79	128	128	152

Уз ову табелу потребна су нека објашњења и образложења.

Педесет одсто производње у ценама 1938. године истовремено представља обим натуралне потрошње пољопривредних домаћинстава и количину производа коју пољопривредник износи на тржите.

Индекси цена пољопривредних производа показују колико су новца по јединици производње земљорадници могли да добију у поређењу са ценама 1938. године. Упадљив је дуготрајни утицај дефлације, појачан падом цена у кризи тридесетих година. Потребно је поменути да су цене за 1920, 1921. и 1922. годину процењене према кретању надница, па на приказани раст може бити оправданих приговора.

Индекси цена „осталих производа“ изражава промене цена индустријске робе и услуга које пољопривредници плаћају својим новчаним приходом. Реална количина робе коју су пољопривредници могли да купе (у ценама 1938. године) мора да узме у обзир неједнако кретање цена по којима они продају своју и купују туђу робу. Од 1920. до 1940. године цене пољопривредних производа пале су за 38%, а цене непољопривредних производа и услуга за 21%. Према томе, пољопривреда је губила при тржишној размени са градом. Имплицитне цене утврђене према подацима о народном дохотку су оријентационо мерило, непроверено за ову посебну сврху. Стога и на резултате овог обрачуна треба гледати само као на приказ основних тенденција.

Укупни износ новчаног дела личне потрошње измењен је према дејству маказа цена. Износ из прве колоне (50% производа у ценама 1938) помножен је индексом цена пољопривредних производа па је тај износ подељен индексом цена осталих производа и услуга. Тако израчуната величина показује количину производа индустрије и др., коју су пољопривредници могли да купе продајући половину своје производње. И тај износ је изражен у ценама 1938. године.

У следећој колони је 40% укупног износа коригованог новчаног дела пољопривредне производње. То је процена новчаног износа личне потрошње пољопривредника.

Укупна лична потрошња је збир натуралне потрошње (50% производње) и новчаног дела потрошње (40% од свих купљених производа, плаћених услуга и пореза).

Ради потпуније контроле потребно је да се величине о личној потрошњи пољопривредника искажу и у сталним и у текућим ценама. Помоћу индекса цена бројеви дати у ценама 1938. године могу да се преведу у приказе који би одговарали текућој валутној мери.

Лична потрошња пољопривредника (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
У ценама 1938. године	11,4	17,3	152
Индекс цена 1938=100	161	110	68
У текућим ценама	18,3	19,0	104

За прерачунавање у текуће цене коришћен је имплицитни индекс израчунат из података о читавом народном доходу у сталним и текућим ценама. То су цене по којима се на тржишту продају и купују сви производи и услуге, не само пољопривредни. Исти индекс коришћен је и за обрачуне за друге делатности. Могућа су и друкчија решења. На пример, обрачун би имао смисао и ако се изведе по ценама по којима пољопривредници продају своје производе, или пак по ценама које плаћају за куповину туђих производа и услуга. Резултати би били друкчији. Избор серије индекса цена зависи од смисла за којим се иде у поједином обрачуну.

Лични приходи лица активних у непољопривредним делатностима

За овај обрачун потребни су подаци о броју лица у делатностима које су обухваћене обрачуном народног дохода и њиховим зарадама. Располаже се подацима о броју осигураних лица и њиховим надницама. Али је, ипак, део важних података морао да се процењује.

Састав активног становништва (хиљ.)

	1920	1940	Индекс
Активно становништво, укупно	6242	7400	119
Пољопривредно	4814	5400	112
Непољопривредно	1428	2000	140
Активно у привреди, ван пољопр.	981	1438	147
Индустрија	150	300	200
Занатство	350	350	100
Остале гране	481	788	164
Активни ван привреде			
Јавне службе	108	153	142
Неосигурана лица	239	209	87
Незапослени	100	200	200

Подаци горњег прегледа захтевају нека објашњења.

Број лица активних у привреди одговара скупу грана унетих у обрачун народног дохода.

Особље индустрије процењено је према резултатима пописа индустрије 1938. године.

Занатско особље процењено је као непромењена величина, с обзиром на пропадање дела занатства и на спор раст дохотка.

Особље осталих грана обухвата остатак осигураних лица (укупно без индустрије и јавних служби) уз увећање за половину остатка неосигураних лица, једнаку броју неосигураних ван привреде.

Број незапослених је чиста претпоставка.

Остварени народни доходак по активном лицу може да служи за оцену прихватљивости приказане структуре лица активних у привреди.

Народни доходак по активном лицу
(динара годишње, у ценама 1938.)

	1920	1940	Индекс
Укупно	4806	7283	152
Пољопривреда	3116	4574	147
Индустрија	31133	38667	124
Занатство	9571	13029	136
Остале делатности	14553	16497	113

Односи народног дохотка по лицу активном у наведеним делатностима изгледају прихватљиво. Индекси раста могу да изазову сумњичавост због високог раста у пољопривреди и неуједначености између непољопривредних делатности. Али, имајући у виду намену ових процена, детаљнија разматрања и поправке могу да се одложе.

О зарадама постоје подаци Социјалног осигурања (о просечним надницама). Ти подаци, изгледа, нису потпуни за све делатности. Обухватају индустрију, рударство, грађевинарство, али, изгледа, само делове саобраћаја, трговине и угоститељства. Како нема потпунијих података за све делатности и за све време од 1920. до 1940. године, расположиви подаци („Југославија 1918–1988“, стр. 74) коришћени су као једнаки за све три групе непољопривредних делатности. Разуме се, оправдане би биле и претпоставке о вишим или нижим зарадама у појединим од ових грана. Али и то може да се препусти каснијим истраживањима.

Зараде особља запосленог у привреди

	1920	1940	Индекс
<u>Број запослених</u> – укупно, хиљада	981	1438	146
Индустрија	150	300	200
Занатство	350	350	100
Остале делатности	481	788	163
<u>Просечна годишња зарада</u> , динара	7776	11858	152
Сума зарада у мил. динара	7628	17051	224
Индустрија	1166	3557	305
Занатство	2722	4150	152
Остале делатности	3740	9344	250
<u>Индекс цена, 1938=100</u>	161	110	68
<u>Сума зарада у ценама 1938.</u>	4738	15502	327
Индустрија	724	3234	447
Занатство	1691	3773	223
Остале делатности	2323	8495	366

У скуповима лица активних ван пољопривреде налазили су се и власници предузећа. Сигурно је да је њихов лични приход био високо натпросечан. О томе статистика није водила податке, мада би се могла наћи обавештења о пореским пријавама, ако је сачувана та документација. Због политичког и економског значаја групе власника тешко би било да се сасвим занемари приказивање њиховог удела у расподели дохотка. У одсуству поузданих података треба увести претпоставке и о броју власника и о њиховом личном приходу.

Број крупних власника може да се оцењује према броју индустријских предузећа. Њих је 1938. године било око 4 000, а 1920. вероватно два пута мање. Може да се уведе и претпоставка да су поред једног индустријског деловала три крупна предузећа у грађевинарству, саобраћају, трговини и угоститељству. Према томе, слој крупних власника могао је да има 1920. године у осталим делатностима око 6 хиљада, а 1940. око 12 хиљада лица.

Постојала је, свакако, и ситна буржоазија. Претпоставимо, без икаквог ослоња у поузданим обавештењима, да су њу представљали власници предузећа са 10 до 20 запослених лица и да су таква предузећа контролисала четвртину занатства и осталих делатности. По томе је „ситна буржоазија“ представљала скуп од око 14 хиљада предузетника 1920. и око 19 хиљада 1940. године. Предузетници са мање од 10 запослених нису могли да се битно разликују од радника и намештеника.

Друга кључна претпоставка тиче се просечног прихода. У рачун је узето да је лични приход крупних власника био 10 пута већи од радничког, а приход малих предузетника три пута већи.

Лични приходи власника предузећа

	1920	1940	Индекс
<u>Број крупних власника</u>			
Индустрија	2000	4000	200
Остале делатности	6000	12000	200
<u>Просечни годишњи приход, динара</u>	77760	118580	152
<u>Сума годишњих прихода, мил. динара</u>			
Индустрија	156	474	304
Остале делатности	467	1422	304
<u>Индекс цена, 1938=100</u>	161	110	68
<u>Сума прихода у ценама 1938.</u>			
Индустрија	97	430	443
Остале делатности	290	1293	446
<u>Број малих власника</u>			
Занатство	6000	6000	100
Остале делатности	8000	13000	163
<u>Просечни годишњи приход, динара</u>	23328	35574	152
<u>Сума годишњих прихода, мил. динара</u>			
Занатство	140	213	152
Остале делатности	187	462	247
<u>Индекс цена, 1938=100</u>	161	110	68
<u>Сума прихода у ценама 1938.</u>			
Занатство	87	194	223
Остале делатности	116	420	362
<u>Укупно – текуће цене</u>	950	2571	271
Индустрија	156	474	304
Занатство	140	213	152
Остале делатности	654	1884	288
<u>Укупно – цене 1938.</u>	590	2337	396
Индустрија	97	430	443
Занатство	87	194	223
Остале делатности	406	1713	422

Приходе власника треба додати суми зарада радника и намештеника да би се дошло до укупних издатака предузећа за све ангажовано особље. Пошто је приход власника већ ушао једном просечном зарадом у суму зарада радника и намештеника, то значи да су у укупну суму крупни власници унети са 11, а мали са 4 просечне радничке зараде.

Суме укупних зарада радника, намештеника
и власника (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
<u>У текућим ценама</u>	8,6	19,6	228
Индустрија	1,3	4,0	308
Занатство	2,9	4,4	152
Остале делатности	4,4	11,2	255
<u>У ценама 1938. г.</u>	5,3	17,8	336
Индустрија	0,8	3,7	463
Занатство	1,8	3,9	217
Остале делатности	2,7	10,2	378

Инвестиције

За ову веома важну позицију расподеле нема објављене статистичке документације. Зато је било неизбежно упуштање у процене.

Раст народног дохотка у реалном изразу био је основа за израчунавање неопходног нивоа инвестиција. Претпостављена је зависност раста дохотка од расположивих нових капацитета. Јасно је да је могла да постоји знатна временска разлика између активирања нових капацитета ради повећања производње и времена у ком су из дохотка издвајана средства и утрошена за градњу нових индустријских и других објеката. Осим тога, овим нису обухваћена улагања у замену дотрајалих средстава. Тиме је обрачун ограничен на нето инвестиције, већ укључене у производњу.

Ради израчунавања обима неопходних улагања за постизање познатог раста народног дохотка коришћен је капитални коефицијент. Према подацима пописа индустрије 1938. године, за динар оствареног дохотка било је потребно 1,24 динара капитала у виду основних средстава. Може се претпоставити да је та заостала, слабо опремљена индустрија користила исто толико обртних средстава. Заокруживањем капиталног коефицијента на 3 избегнут је ризик потцењивања неопходног укупног повећања пословног капитала.

Исти капитални коефицијент употребљен је и за друге делатности. Вероватно је да пољопривреда није далеко од тог просека. Сигурно је да је саобраћају потребно више од просека за основна, а мање за обртна средства. Напротив, трговини треба мање за основна, више за обртна средства. Узимањем у обзир таквих разлика приказ би се побољшао. Употребом истог коефицијента за све области обрачун је до крајности поједностављен. Ипак, израчунате величине потребних капацитета за постизање веће производње могу да послуже за проверавање: има ли у дохотку довољно средстава за улагање у неопходни ниво нових капацитета, којима би се постигла повећана производња?

Процена инвестиција по делатностима (млрд. динара)

	1920-30	1930-40	Индекс
<u>Прираст народног дохотка</u>	13,1	10,8	82
Пољопривреда	3,6	6,1	169
Индустрија	3,6	3,3	92
Занатство	0,9	-0,3	...
Остале делатности	5,0	1,7	34
<u>Потребне инвестиције</u>	39,3	32,4	82
Пољопривреда	10,8	18,3	169
Индустрија	10,8	9,9	92
Занатство	2,7	-0,9	...
Остале делатности	15,0	5,1	34

Процена инвестиција по делатностима (млрд. динара) (наставак)

	1920-30	1930-40	Индекс
<u>Годишњи просеци</u>	3,93	4,65 ¹⁾	118
Пољопривреда	1,08	1,83	169
Индустрија	1,08	1,98	183
Занатство	0,27	-0,18	...
Остале делатности	1,50	1,02	68
<u>Индекс цена, 1938=100</u>	161	110	68
<u>Инвестиције у текућим ценама</u>	6,32	5,12	81
Пољопривреда	1,74	2,01	116
Индустрија	1,74	2,18	125
Занатство	0,43	-0,20	...
Остале делатности	2,41	1,12	46

¹⁾ Петогодишњи просек. Од 1930. до 1934. године опадала је производња. Раст је постигнут од 1933. до 1940. године, па су у том петогодишту активирани потребни нови капацитети. Изузетак је пољопривреда, чија производња није опадала. За њу је обрачунат десетогодишњи просек.

Пореске обавезе

У публикацији „Југославија 1918–1988“ налазе се подаци о државним приходима за године 1934/5. до 1939/40. (стр. 116) и подаци о самоуправним финансијама за период 1929–1939. године (стр. 117). На основу тих података може да се покуша процена пореских обавеза привреде за 1920. и 1940. годину.

При овом обрачуну је буџетско оптерећење у целини узето као обавеза привредних организација. Тиме су износи увећани сумама посредних пореза и других буџетских прихода. То би се могло поправити, али то овде није учињено.

Процена пореских прихода (млрд. динара)

	1920	1924	1929	1938	1940
<u>Државни буџет</u>	(13,8)	10,8	16,0	12,4	(13,8)
Општински	(2,3)	...	2,6	2,1	(2,3)
Бановински	(0,5)	...	0,6	1,0	(1,1)
Укупно	(16,1)	...	19,2	15,5	(17,2)

Износ прихода државног буџета за 1920. годину израчунат је према податку за 1924. и повећању надница за 28%. Бановине у 1920. и 1924. нису постојале, али су постојале функције које су се финансирале или из државног или из општинских буџета. Процена тог износа није унета у збир. Износ за општинске буџете процењен је према сразмери у 1929. години. Процена за 1940. годину извршена је према расту народног дохотка у текућим ценама, за око 11%.

Непознат је и распоред пореских обавеза по делатностима. И за то се морало поћи од неке претпоставке. За тај распоред искоришћена је структура народног дохотка према текућим ценама. Најзад, било је потребно да се резултати исказани у текућим ценама изразе и у ценама

1938. године. За ово је употребљен имплицитни индекс цена израчунат за цео народни доходак.

Процена пореза по делатностима

	Структура народног дохотка		Пореске обавезе		индекс
			милијарде динара		
	1920	1940	1920	1940	
<u>У текућим ценама</u>	100	100	16,1	17,2	107
Пољопривреда	55,8	46,2	9,0	7,9	88
Индустрија	12,4	20,7	2,0	3,6	180
Занатство	9,5	8,4	1,4	1,4	100
Остале делатности	22,3	24,7	3,7	4,3	116
<u>Индекс цена 1938=100</u>	-	-	161	110	68
<u>У ценама 1938.</u>	100	100	10,0	15,6	156
Пољопривреда	55	46	5,5	7,1	129
Индустрија	12	21	1,2	3,3	275
Занатство	9	8	0,9	1,3	144
Остале делатности	23	25	2,3	3,9	170

Рекапитулације

Пошто су извршени процене и прорачуни личних прихода лица запослених у привреди, инвестиција и пореских обавеза, може да се приступи испитивању уклапања ових позиција у народни доходак. Усклађеност са целином прво је приказана по делатностима, а затим и за читаву привреду.

Зачуђује висок обухват којим се три ставке примарне расподеле приближавају укупном народном доходу. То слагање није исто за све четири делатности.

Најважнији је обрачун за пољопривреду, која је и 1920. и 1940. године стварала око половине народног дохотка целе Југославије. Кроз три процењене позиције распоређено је 20% и 6% више него што износи народни доходак пољопривреде. То није много, али је недопустиво. Неке позиције су прецењене. Највећу пажњу требало би посветити личној потрошњи, зато што је њено израчунавање у целини засновано на претпоставкама. Расподела по сталним ценама показује још веће прекорачење границе дохотка.

Обрачун за индустрију покрио је око 80% народног дохотка ове делатности. Мањи обухват и у 1940. и у 1920. години значи да је на некој од позиција расподеле потцењен и обим и раст. Чини се да би требало испитивати приказ инвестиција. Нужни опсег улагања за постигнути раст производње могао је да буде нижи од стварних инвестиција. Таквом ставу иде у прилог чињеница да је био могућ висок раст производње до 1950. године, пре него што су завршени први крупни капацитети послератне изградње. Само, то би захтевало промену методологије обрачуна која је, сем на примеру индустрије, дала добре резултате.

Занатство је углавном добро уклопљено у целину. У 1940. години јавило се прекорачење. Оно је мање од 10%, што није забрињавајуће за овакве врсте обрачуна. То би се лако довело у ред, вероватно смањењем позиције зарада.

За остале делатности постоји прекорачење границе коју расподели поставља расположиви доходак. Веће је 1940, кад достиже око 14% или 16%. Код тако разноликог скупа анализу би ваљало усмерити на посебне приказе за грађевинарство, саобраћај и трговину.

Чињеница је да су прекорачења дохотка била чешћи резултат извршених обрачуна. То упућује на смер у коме би требало упутити критичко разматрање коришћених претпоставки и побољшање методологије.

Уклапање свих делатности и њихових позиција расподеле у укупни народни доходак потврђује чињеницу прекорачења логичке и реалне расподеле. По обиму, одступање није алармантно (2% и 3%), али је тај вишак неприхватљив. Нормалан даљи напор на оваквом послу био би усмерен ка постизању бољег склада између делова и целине.

Ипак, сразмерно мало одступање од исправног резултата значи да су израчунате величине блиске онима које би одговарале стварности. Стога, и без исправки, приказани резултати могу да се сматрају за оријентациона, за претходна сазнања о развоју за двадесет година прве Југославије.

Усклађеност обрачуна у ценама
1938. године (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
<u>Народни доходак – укупно</u>	30,0	53,9	180
Пољопривреда	15,0	24,7	165
Индустрија	4,7	11,6	247
Занатство	3,4	4,6	135
Остале делатности	6,9	13,0	188
<u>Пољопривреда</u>			
Лична потрошња	11,4	17,3	152
Инвестиције	1,1	1,8	164
Порези	5,5	7,1	129
Распоређено	18,0	26,2	146
Нераспоређено	-3,0	-1,5	50
<u>Индустрија</u>			
Зараде	0,8	3,7	463
Инвестиције	1,1	2,0	182
Порези	1,2	3,3	275
Распоређено	3,1	9,0	290
Нераспоређено	1,6	2,6	163
<u>Занатство</u>			
Зараде	1,8	3,9	217
Инвестиције	0,3	-0,2	...
Порези	0,9	1,3	144
Распоређено	3,0	5,0	167
Нераспоређено	0,4	-0,4	...
<u>Остале делатности</u>			
Зараде	2,7	10,2	378
Инвестиције	1,5	1,0	67
Порези	2,3	3,9	170
Распоређено	6,5	15,1	232
Нераспоређено	0,4	-2,1	...

Усклађеност обрачуна у текућим ценама (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
<u>Народни доходак – укупно</u>	48,5	59,3	122
Пољопривреда	27,0	27,4	101
Индустрија	6,0	12,3	205
Занатство	5,5	5,0	91
Остале делатности	10,0	14,6	146
<u>Пољопривреда</u>			
Лична потрошња	18,3	19,0	104
Инвестиције	1,7	2,0	118
Порези	9,0	7,9	88
Распоређено	29,0	28,9	100
Нераспоређено	-2,0	-1,5	75
<u>Индустрија</u>			
Зараде	1,3	4,0	388
Инвестиције	1,7	2,2	129
Порези	2,0	3,6	180
Распоређено	5,0	9,8	196
Нераспоређено	1,0	2,5	250
<u>Занатство</u>			
Зараде	2,9	4,4	152
Инвестиције	0,4	-0,2	...
Порези	1,4	1,4	100
Распоређено	4,7	5,6	119
Нераспоређено	0,8	-0,6	...
<u>Остале делатности</u>			
Зараде	4,4	11,2	255
Инвестиције	2,4	1,1	46
Порези	3,7	4,3	116
Распоређено	10,5	16,6	158
Нераспоређено	-0,5	-2,0	333

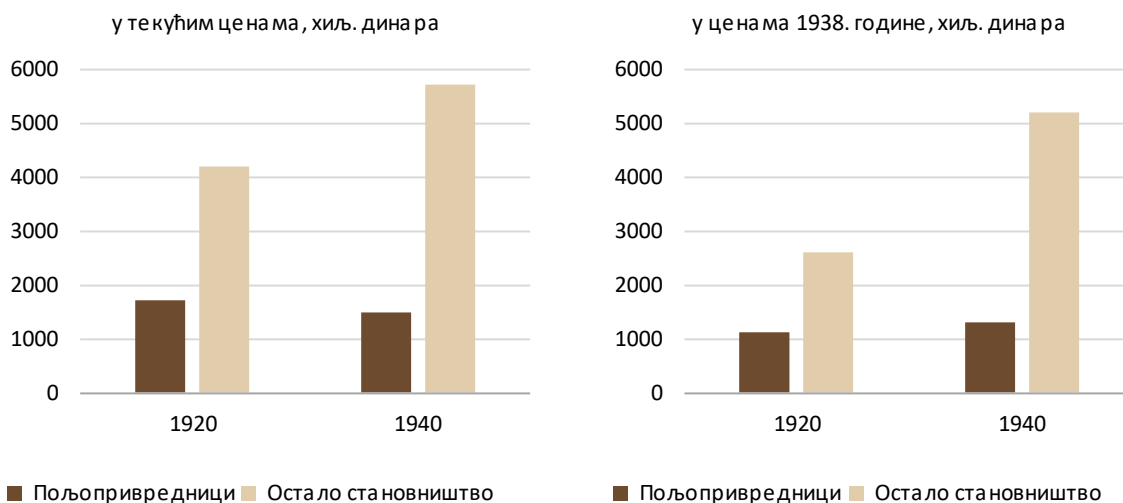
Уклапање прорачуна у укупни народни доходак (млрд. динара)

	1920	1940	Индекс
<u>У текућим ценама</u>	48,5	59,3	122
Лични приходи	26,9	38,5	143
Инвестиције	6,3	5,1	81
Порези	16,1	17,2	107
Распоређено	49,3	60,8	123
Нераспоређено	-0,8	-1,5	188
<u>У ценама 1938.</u>	30,0	53,9	180
Лични приходи	16,7	35,1	210
Инвестиције	3,9	4,6	118
Порези	10,0	15,6	156
Распоређено	30,6	55,3	181
Нераспоређено	-0,6	-1,4	233

Лични приходи лица активних у привреди били су највећа, доминантна позиција прве расподеле народног дохотка, и 1920. и 1940. године, како по приказу у текућим, тако и по сталним ценама. Удео личних примања у дохотку био је већи од половине. Та је чињеница имала велики утицај на тржиште у Југославији. Још је важан и налаз да је сума личних прихода

расла у натпросечном темпу. То може да се тумачи ниским зарадама у 1920. години, кад је још владала послератна оскудица многих добара за личну потрошњу. Извесно је да не може дуго да се одржи тенденција натпросечног повећавања личних прихода. Већ у тридесетим годинама дошло је до успоравања. Кад-тад и у било којој мери, морала би да се наметне нужност јачања инвестиција и опште потрошње. Највероватније је да би узроке прекорачења граница расподеле требало тражити у прецењивању обима и темпа раста личних прихода. Узгред ваља поменути да лични приходи лица активних у привреди не обухватају сву личну потрошњу. Знатан део ње обезбеђује се расподелом буџета. Тај део потрошње обухваћен је позицијом „порези“, из које се још финансирају део инвестиција и општа потрошња.

Лична потрошња по становнику

Инвестиције су најмања позиција у приказаној структури расподеле. То делом потиче и од необичне дефиниције те ставке. Изведене из података о прирасту народног дохотка, ове величине изражавају количину нових привредних капацитета неопходних да се постигне остварено повећање производње. То су минимални износи којима није обухваћена замена дотрајалих средстава за рад, није обухваћено улагање у још недовршене или неискоришћене капацитете, нити су обухваћене инвестиције путем државних градњи, ни улагања у непривредне објекте. Приказане величине ни по времену не морају да се слажу са стварном расподелом дохотка. Да би капацитет омогућио раст производње у 1940. години, издвајање средстава и градња нових објеката морали су да се обаве коју годину раније. Од приказаних величина тражена је потврда да је у расподели дохотка било довољно средстава за улагања у нужне нове капацитете. Иначе, инвестиционо тржиште је знатно шире (амортизација, непривредне градње). За посебне сврхе овог приказа ова сужена дефиниција инвестиција била је сасвим употребљива. У деценији од 1930. до 1940. године раста производње није било у време кризе. Зато је сав раст у тој деценији морао да се покрије активирањем капацитета у последњих пет година. Зато су величине за 1940. веће од просека за време од 1920. до 1930. године. Најзад, овај обрачун показује да је удео инвестиција у расподели дохотка био нижи од

удела у расподели дохотка од 1946. до 1990. године. Тиме се објашњава и разлика у стопи привредног раста у првој и у другој Југославији.

Пореске обавезе досезале су око трећине народног дохотка у процесу прве расподеле. С временом, тај удео се смањивао. Номинално, тј. у текућим ценама, апсолутни износ пореза био је 1940. године исти као 1920. године, али дефлација је учинила своје. Реални износ пореза повећавао се у знатном темпу, али ипак нешто нижем од раста укупног народног дохотка. По томе изгледа да се, пореско оптерећење привреде није повећавало од 1920. до 1940. године.

Нераспоређени део дохотка показује неслагања израчунатих делова и целине. Различити су узроци тог несклада. Део може да се припише непотпуној документацији, несигурностима извршених процена и неумесним претпоставкама. Вероватно да део несклада потиче и од крајње поједностављених метода обрачуна. Најзад, не би смео да се искључи ни ризик најобичнијих грешака при преписивању бројева, при рачунању и заокругљивању цифара. Све то подлеже критици и исправкама у каснијим покушајима.

Лоше је што су обрачуни личних прихода, инвестиција и пореза у збиру премашили износ народног дохотка. Не може се расподелити више него што се има. Непокривени део расподеле показује у ком би смеру морала да теку испитивања ради побољшања резултата.

Ипак је повољно то што прекорачења нису велика. Одступања од око 2% не угрожавају основни информативни смисао ни приказаног раста, ни приказаних структура. Веома темељно рађени биланси расподеле друштвеног производа од 1952. до 1986. године показивали су било позитивне, било негативне „статистичке разлике“ од 5% до 10%. То не значи да не би требало исправљати нелогичну негативну разлику овог обрачуна од око 2%. Али, и без такве исправке, приказано одступање својим незнатним износом показује да израчунати резултати нису далеко од стварности.

Историја и статистика о другој Југославији

Белешке Миодрага Николића

Садржај

Задатак статистичког приказивања друге Југославије	73
Обећања и остварења	74
Учвршћење и изградња народне власти	74
Учвршћивање националне равноправности	75
Индустријализација	77
Унапређење пољопривреде.....	79
Усавршавање армије.....	80
Подизање животног стандарда радних људи	81
Подизање просвете и културе	85
Неостварена обећања	88
Токови развоја друге Југославије	91
Становништво	91
Укупна производња	100
Пољопривреда	105
Индустрија	111
Трговина и платни биланс	118
Расподела друштвеног производа	120
Животни стандард становништва СФРЈ	123
О крају СФРЈ	134

Задатак статистичког приказивања друге Југославије

Друга Југославија – она од 1945. до 1990. године, добро је приказана објављеним статистичким подацима. Публикација „Југославија 1918–1988“ пружа само избор најважнијих садржаја веома опсежне статистичке публицистике. Како је државна власт од 1945. преузела одговорности за развој у свим областима друштвеног живота, то је и статистика обавезно бележила резултате постигнутог напретка. Како је напредак био знатан, чинило се да је службена статистика била само једна од грана похвалне политичке пропаганде.

Проблем је у нечем битно друкчијем. Да ли је статистика у стању да покаже зашто су, упркос дугом напретку, пропали и југословенска држава и њен поредак изградње социјалистичког друштва? Другу Југославију није напао јачи спољни непријатељ. Није избио ни народни устанак против власти у СФРЈ. Зашто је и како је око 1990. године дошло до слома?

Статистици може да се постави питање: да ли је, поред приказа успеха развојних програма, приказивала и разорне силе које су гурале земљу у катастрофу?

Покушај извршен у овим прилозима, изгледа, оправдава статистику. Тежећи свеобухватности у својим истраживањима, службена статистика је обавештавала и о мноштву лоших појава. Разуме се, такве податке је требало анализирати. За то је показало занимање више научних института. Али политичко вођство земље задовољавало се обавештењима и није предузимало готово ништа. Такво потцењивање лоших појава може да се уброји међу узроке катастрофе. Статистичка служба јесте обавила своју дужност, а на читаоцу ових бележака је да оцени да ли су изнети докази за то довољно прихватљиви.

Обећања и остварења

Партизани су још током рата давали крупна обећања за будућност: изградиће се братски однос равноправних народа, настаће друштво једнакости, економског и културног напретка.

Одушевљење и самопоуздање победника било је 1945. безмерно. СССР је велики победник. Низ земаља у источној Европи добио је комунистичке владе. И југословенски комунисти су били поносни што су својом пожртвованом борбом допринели победи.

Створена је изузетна могућност да се на великом простору од Јадрана до Тихог океана организује социјалистичка изградња по Лењиновим и Стаљиновим замислима. Историја је омогућила успешним револуционарима да у следећих 45 година спроводе своје програме. Ни нови велики ратови, ни нове светске економске кризе нису ометали покушаје изградње социјализма у тим заосталим земљама. Права је реткост да се некој политичкој странци пружи тако повољни изгледи као што су их имале комунистичке партије земаља Источне Европе.

Југословенска комунистичка партија, после успешне обнове ратом опустошене земље, на свом петом конгресу одржаном 1948. године, објављује свој Програм изградње земље и других друштвених циљева. Тај програм је добра основа да се размотри шта је КПЈ хтела и шта је постигла. Од 28. до 42. стране тог документа формулисане су области предвиђених циљева (издање Културе, Београд, 1948. године).

Учвршћење и изградња народне власти

Учвршћење и изградња народне власти замишљени су као „власт радног народа“ под руководством радничке класе. Тако уређена диктатура пролетаријата обезбеђује социјалистички развој земље. КПЈ је оваквим фразама прекривала ружну истину о својој пракси.

Прво, није постојала 1948, нити је касније стварана власт радног народа. Све до слома око 1990. године учвршћивана је једнопартијска диктатура, високо централизована и сведена на свемоћ генералног секретара. Шеф Партије, војска и полиција били су суштинска обележја система. Јавна политичка сцена служила је само изругивању политичким слободама и демократским процедурама.

Друго, избори за органе власти били су формално демократски, а стварно само изигравање њиховог правога смисла. Пазило се да се избори врше у законским роковима, а право гласа добиле су и жене. Старосна граница за бирачко право спуштена је са 21 на 18 година. Под великим притиском на гласање је излазило више од 90% бирача. „Народним непријатељима“ одузето је право гласа. Власти су истицале масовност као демократско обележје избора. Али гласачи су могли да гласају само за једну листу кандидата, само за лица која су пробрале и истакле постојеће власти. КПЈ није испуштала из руку пасивно право избора. Чувала га је као свој монопол. Бирачи су на изборима апстиненцијом или пак прецртаним или празним листићима могли да изразе неслагање, али нису ништа могли да промене. Диктатура се вешто осигуравала.

Треће, препоручивала се непомирљива борба против непријатеља радног народа. У стварности су то били прогони противника КПЈ и њеног вођства. Први на удару, одмах по завршетку рата,

били су четници, усташе и други сарадници окупатора, затим капиталисти и сељаци који нису извршили обавезу при откупу пољопривредних производа. Ређале су се ликвидације остатака старих партија, дошло је до обрачуна са присталицама Информбироа, повремено су вршене партијске „чистке“ (Нешковић, Ђилас, Ранковић, цестна афера у Словенији, „хрватско пролеће“, српски либерали и др.). Тито је брижљиво пратио ко одступа од његове „линије“ и одстрањивао противнике, па су затвори били пуни политичких криваца. Диктатура у Краљевини је на основу Закона о заштити државе од 1924. до 1939. године осуђивала 427 лица у просеку годишње. У другој Југославији, од 1947. до 1987. године, за политичке кривце је осуђивано 3 600 лица годишње.

Лица осуђена због политичких кривица

	Укупно	Због дела против	
		друштвеног уређења и безбедности СФРЈ	слобода и права човека и грађанина
1947-1949	31121	27823	3298
1950-1954	20285	12726	7559
1955-1959	14199	2967	11232
1960-1964	13660	1215	12445
1965-1969	15794	840	14954
1970-1974	18169	2341	15828
1975-1979	15225	1754	13471
1980-1984	11735	1360	10375
1985-1987	7036	700	6336

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 431.
Издање Савезног завода за статистику, Београд, 1989.

Терор је с временом попуштао, али је до краја СФРЈ био веома висок. Подозрива власт диктатуре непрекидно је откривала своје непријатеље и гонила их. Зато су полиција и судство били добро оспособљени.

Четврто, борба против бирократије била је само празна необавезујућа изјава. Бирократија је била ослонац власти. Ретке мере против ње предузимале су нечим незадовољне више власти, а не угрожено становништво. Што је време даље одмицало, бирократија је била бројнија, квалификованија, утицајнија и боље плаћена.

У свему овом Програм из 1948. године успешно је спровођен.

Учвршћивање националне равноправности

Учвршћивање националне равноправности постало је опсесија КПЈ и једини дозвољени вид политичког разликовања. Према том критеријуму Југославија је подељена на шест република и две покрајине, уз признање мноштва националних мањина. У име равноправности, разбуктале су се борбе и за једнакост и за привилегије.

Једнакост пред законом била је давно прихваћена норма сваке иоле цивилизоване државе. У Програму није о томе реч, већ је посреди економска неједнакост која је потицала од разлика у привредној развијености република и покрајина. Програм је предвидео да ће развијенији

помагати заосталије републике и покрајине. Ово помагање постало је стална институција југословенског привредног система. До 1966. године то се обављало кроз пројекте савезног привредног плана, а од 1966. ту улогу преузима посебни фонд за развој недовољно развијених.

Средства Фонда за развој неразвијених република и покрајина

	У млрд. динара	Удео у југословенском	
		друштвеном производу, %	износу нето инвестиција, %
1966-1969	6,32	1,4	13,7
1970-1974	19,59	1,5	15,5
1975-1979	60,90	1,6	11,3
1980-1984	238,20	1,4	14,0
1985-1987	954,80	1,2	13,5

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 99, 127 и 150.

Износ прихода овог фонда увећавала је инфлација. За оцену стварног повећања морао би да се узме у обзир реални раст друштвеног производа од 1966. до 1987. године за 2,25 пута. Радило се о великим средствима. На њих су другачије гледали они што дају него они што их добијају, па је то био предмет све жешћих расправа. Године су пролазиле, а није се постигао циљ нивелације разлика у развијености. Богатији су питали: докле ће се давати? Заостали су одговарали да нивелације нема зато што им се даје мало. Кад су подизање међународних зајмова у седамдесетим и дужничка криза у осамдесетим годинама економски потресали Југославију, заоштрили су се односи република. Свака од њих је тврдила да од Југославије има само штету. Побеснели републички сепаратизам далеко је превазилазио разлоге за незадовољства. Сви су напредовали и сви су окривљавали друге што не постижу више.

Стопе просечног годишњег раста друштвеног производа према обрачуну у ценама 1972. г., од 1947. до 1990.

	Цела привреда		Индустрија		Ниво друштвеног производа по становнику	
	укупно	по становнику	укупно	по становнику	1947	1990
Југославија	4,5	3,5	6,7	5,2	100	100
Босна и Херцеговина	4,3	2,9	7,7	5,2	86	67
Црна Гора	4,2	2,9	9,1	6,3	94	72
Хрватска	4,5	4,0	5,8	5,1	104	127
Македонија	4,8	3,3	8,0	5,5	70	64
Словенија	4,8	4,0	6,0	5,1	163	201
Србија	4,5	3,4	7,0	5,3	95	92
Централна	4,5	3,6	7,3	5,8	100	105
Косово и Метохија	4,0	1,6	6,3	2,5	49	22
Војводина	4,5	4,0	6,5	5,8	100	122

Извор података: „Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године“, Савезни завод за статистику, Београд, 1996, стр. 15 и 21.

Децентрализација је учинила да републике постану све моћнији заступници републичких интереса. Мада је јасно да је брзи раст захватио све, републички руководиоци су изражавали незадовољство због сваког децимала заостатка. Напетости су се повећавале. Упркос помоћи за развој недовољно развијени су постизали ниже стопе раста. Они никад нису износили проблеме лоше употребе средстава и слабије продуктивности, већ су истицали да не добијају довољну помоћ. Развијенији нису били спремни да је повећају. Заоштравале су се разлике у степену развијености. Демографска експлозија на Косову и у Метохији довела је до великог заостатка према друштвеном производу по становнику. Разлике између развијених и заосталих биле су све веће. За четири деценије напора није постигнут циљ смањивања разлика у економској развијености, као битна претпоставка равноправности република према Програму из 1948. године.

Друго је питање да ли је био остварив циљ економске нивелације? Ни у САД нису једнаки: Аризона са једне и Њујорк или Мичиген са друге стране. Руководства заосталих република нису била задовољна тиме што је свуда покренута замашна индустријализација. Употребљавали су осетљиве и опаке паролe о својој националној запостављености у Југославији. Распламсавао се шовинизам који је КПЈ, према свом Програму, желела да сузбије. Комунисти, неискрени Југословени, уз лицемерно жаљење су изјављивали како југословенски народи не могу ни о чему важном да се споразумеју. Одговорност је са ускогрудних републичких комитета КПЈ пребацивана на народе. Национализам је постајао све јача политичка снага. У том погледу је дугорочна политика КПЈ ишла ка потпуном слому.

Статистика је систематски приказивала национални састав становништва и податке о свем другом, по републикама и покрајинама. У много чему виделе су се разлике између политичких изјава и оног што се догађа. Статистика није мерила опасни пораст национализма, боље рећи шовинизма, али је откривала мноштво чињеница које су подстицале националистичке нетрпељивости и републички и покрајински сепаратизам. По свој прилици, узалуд.

Индустријализација

У првој реченици одговарајућег текста у Програму тврди се: „Без индустријализације и електрификације земље не може се замислити успешна борба за социјализам...” Предвиђено је све што би такву политику развоја учинило успешном – подизање производности рада, усавршавање технике и организације производње. Није наведено одакле ће притећи средства за убрзану индустријализацију. Поменуто је планирање, унапређење саобраћаја и трговине, а већ следећи одељак објашњава социјалистички преображај пољопривреде. Чудновато је да је Програм остављао утисак о напретку свега. Међутим, јасно је да убрзана индустријализација нужно намеће, макар привремено, заостајање неких других области. Према примеру изградње у СССР и за југословенску планску праксу могло је да се зна да ће се до средстава долазити пљачком пољопривреде, запостављањем железнице и стамбеног фонда и ниским надницама. При таквој стратегији развоја политика КПЈ је остала све до свог слома око 1990. године.

Посвећеност индустријализацији давала је резултате. Изграђене су многе нове фабрике и брзо се повећавала производња. Ојачали су енергетика, металургија и машиноградња. У даљим таласима изградње ширила се и прерађивачка индустрија. Индекси производње показали су

повећање од 1947. до 1980. године од двадесет пута. Тај спектакуларни раст пратиле су све веће тешкоће. Због њих је индустрија постала средиште кризе из које поредак принудне и убрзане изградње социјализма није нашла излаз.

Темпо раста индустријске производње спадао је међу највише на свету. Раст је био изузетан док је индустрија могла да користи свој повлашћени економски положај, углавном домаће изворе сировина и међународну помоћ. Кад је све то почело да се измиче, вишеструко увећаној индустрији започеле су тешкоће. Око 1960. године постало је јасно да је неодрживо дотадашње заостајање пољопривреде и других области и да даљи развој намеће потребу већег укључивања земље у светско тржиште робе и капитала.

Индекси физичког обима индустријске производње (1947=100)

	1960	1987
Укупно	374	2014
Средства за рад	7500	41500
Репродукциони материјал	356	1812
Потрошна роба	314	1868

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 247.

И у 1960. и у 1987. години индекси су показали да је поштована стратегија програма из 1948. године о важности изградње тешке индустрије (репродукциони материјал – енергетика, металургија, хемијска индустрија) и машиноградња (средства за рад). Међутим, постигнута мера није била довољна. Увозиле су се све веће количине сировина и машина, а извоз је стално био мањи од увоза.

Постајала је све јаснија и тенденција успоравања стопе раста индустријске производње. Циљеви високе индустријске развијености земље нису достигнути ни за четири деценије, а темпо раста почиње да се смањује.

Десетогодишњи ланчани индекси индустријске производње

	<u>1960</u> 1950	<u>1970</u> 1960	<u>1980</u> 1970	<u>1987</u> 1980
Укупно	263	222	204	119
Средства за рад	348	210	232	114
Материјал за репродукцију	254	217	187	125
Потрошна роба	248	239	205	121

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 247.

Ради подстицања развоја власт је предузимала и крупне реформске мере. У 1950. години уведено је радничко самоуправљање. У 1965. години спроведена је тзв. привредна реформа. Почетком седамдесетих година извршена је „оуризација“ предузећа („ослобађање рада“), средином седамдесетих подизани су велики зајмови у иностранству, а у осамдесетим Југославија безуспешно покушава да се раздужи и тада настаје слом.

Текућа економска критика истицала је слабе стране југословенске индустријализације.

Југословенска индустрија грађена је на заосталој технологији, јер оскудним средствима боља није могла да се купи. Домаћа наука није била довољно јака да би створила оригиналну основу за тако брзу и разноврсну индустријализацију. Неизбежна је била индустрија нижег техничког нивоа.

Друго, поред заостале технологије, у тек створеним предузећима је лоша организација доводила до расипног трошења енергије и сировина. Неискусни људи сматрали су за успех само ако се обавља производња, макар и по високим трошковима и уз губитке.

Треће, продуктивност рада била је два до три пута нижа него у развијеним капиталистичким земљама. То су условљавали и слабија технологија и недовољно произвођачко искуство, али и већа заинтересованост утицајних политичара за запошљавање него за економско пословање предузећа. Ширило се гледиште да се то одржава привремено у равнотежи ниским зарадама. Међутим, пошто су ниске зараде дуго одржаване, међу особљем се ширила незаинтересованост за продуктивнији рад.

Четврто, израђевине југословенске индустрије биле су слабијег квалитета и скупе. Кад је невоља натерала индустрију да више извози, показало се да њени производи могу да се продају само по ниској цени. У домаћој јавности се ширила осуда размажених страних потрошача, уместо свести о лошој југословенској производњи.

Пето, већ седамдесетих година у југословенској привреди није више било никаквог плана, а престајало је да делује и јединствено тржиште. Децентрализација је пренела овлашћења економске политике на републике, а оне су почеле да ограђују „своје“ економске просторе. Свака је хтела своју железару, своју шећерану, пивару или фабрику дувана. Није помогла критика изградње „политичких фабрика“. Док су околности захтевале бољу економичност, ниво индустријских способности је опадао.

Унапређивање пољопривреде

Програм из 1948. године обећао је пољопривредницима све. Прошло је више од деценије а да ништа добро није учињено. Напротив, власти су организовале безочну пљачку у пољопривреди и свирепом насиљу над сељацима. Тек од 1960. године мења се однос према аграру, али је и до 1990. та област била у горем положају него непољопривредне делатности.

Предвиђен је социјалистички преображај пољопривреде. Богатим сељанима одузета је земља преко аграрног максимума од 10 ха. Део одузете земље подељен је сиромашним сељацима и колонистима, а део је искоришћен за оснивање државних пољопривредних добара. Сељаци су били под великим притиском да се учлане у задруге. Мада је за то обећана добровољност, примењивано је насиље. Основано је 6 900 сељачких радних задруга, у које је унето 22% од свих обрадивих површина. Велика већина сељака одолела је притисцима. Почетком педесетих сељачке радне задруге се распуштају, као неуспео покушај. Приватно мало сељачко газдинство остало је водећа особеност југословенске пољопривреде. Државна добра су представљала социјализам у пољопривреди. Она су до 1987. године повећала своје поседе до око 20% свих

ораничних површина. Социјалистички преображај пољопривреде није успео. Препуштен је некој даљој будућности.

Економски положај пољопривреде био је лош. Почело се принудним „откупом“ пољопривредних производа, уз много насиља. Почетком педесетих откуп више није обавеза произвођача, али монопол државне трговине диктира веома ниске цене. Тек од шездесетих поправљају се односи цена, али је пољопривреда све до 1990. године остала у неповољнијем положају од стања у непољопривредним делатностима.

Пољопривредна производња је повећана око 2,5 пута. До 1960. године одржавала се на предратном нивоу. Од 1960. године Југославија више не добија међународну помоћ за неразвијене земље, у којој је, поред другог, био и поклон од милион тона америчког жита годишње. Југославија је морала или да купује пшеницу, или да је производи. Донет је тзв. „зелени план“, којим се поправљају цене пољопривредних производа, обезбеђује се производња семена за високородне сорте пшенице и кукуруза, нуде се племенитије врсте стоке, разна хемијска средства и пољопривредне машине. Производња почине да се повећава. Али, стратеги привредног развоја Југославије нису у пољопривреди видели дугорочну развојну могућност. Били су задовољни подмиривањем домаћих потреба, ма и уз повремене несташнице меса и млека, на пример. Тако је пољопривреда остала област у трајном заостајању. Брже су напредовали велики друштвени комбинати, помогнути низом повластица, него скуп приватних газдинстава. Ипак су приватна газдинства сачувала власништво над већим делом пољопривредног земљишта и постизала су већи део од укупне ратарске производње.

За све време од 1945. до 1990. године држава се није упустила у опсежне радове за унапређење пољопривреде. Лоша је била заштита од поплава, града и суше. Скупи радови на наводњавању одлагани су за будућност. Занемаривана је комасација. Нису уређивана сеоска насеља. Поред сиромаштва због малих поседа, сеоска средина постајала је све непривлачнија, у поређењу са градовима. Друштвени углед пољопривредника пао је на најнижи ниво. Омладина није видела бољу будућност у родитељском газдинству, на коме се тешко радило и сиротињски живело. Ко је год могао побегао је од пољопривреде. Дубоко се укоренило схватање да је посао земљорадника животно проклетство и то уверење се одржава дуго после слома поретка принудне изградње социјализма.

Усавршавање армије

Било је схватљиво да се после рата морају уложити труд и средства да би се од партизанске војске створила регуларна армија. Програм је истицао потребу за образовањем официра, модерним наоружањем и јачањем социјалистичког духа у Армији. О свему томе се власт старала уз издвајање обилних средстава о којима се јавности нису подносили рачуни.

Задатак Армије био је да брани земљу, за шта јој се није пружала прилика. Устав јој је доделио обавезу чувања поретка, за шта је била често коришћена. Била је бескрајно одана Титу, свом врховном команданту. Постала је реални ослонац Титове свемоћи. Кад политичари не би могли о нечему да се сложе, Тито би изнео свој став пред збором официра неке од армијске области. Слушаоци би одмах изразили своје слагање са политиком друга Тита и уследило би прихватање тих ставова у редовима политичара. Били су то неформални државни удари. Кад је

Тито смењивао важне руководиоце, војска је држала стражу око конференцијске сале. Ћутљива и мргодна војска је свима уливала страх као главна оружана снага поретка.

После Титове смрти наследници су све отвореније бранили сепаратистичке политичке тежње. Национализам је захватио и Армију. Кад је око 1990. године почела криза разбијања СФРЈ, војска није бранила државно јединство, већ се разделила на републичке и националне одреде и започела срамне међусобне борбе.

У ратовима распада велика количина нагомиланог оружја и муниције из домаће производње добро је послужила међусобном убијању Југословена. При сукобима са међународним јединицама показало се да је југословенска војна опрема била другоразредна.

Узгред, вреди поменути да већина статистичких података не садржи обавештења о војсци, полицији и дипломатији. Јавности су ускраћиване информације о службама битним за народну судбину.

Подизање животног нивоа радних људи

Програм КПЈ из 1948. године истакао је десет тачака политике подизања животног стандарда. Записани задаци наметали су се пажњи политичара, као политичка потреба, али као мање важна брига. Планови индустријализације потискивали су све друго. Зараде градског становништва постепено су превазилазиле ниво ратне оскудице и даље се реално повећавале. Али реални ниво радничких зарада достигао је наднице из 1939. године тек после 1960. Такво заостајање није могло ни брзо ни лако да се надокнади. Није много помогао ни измењени став КПЈ према политици животног стандарда становништва. У капиталистичком суседству Југославије реалне радничке зараде расле су брже. Кад је реч о сељацима, ниједан став Програма из 1948. године не помиње њихове интересе. Ваља се сетити да су пољопривредници још дуго били већина свег југословенског становништва.

„Олакшање процеса рада“ било је први став Програма за ову област. То је требало да се постигне помоћу „механизације и аутоматизације“. Али све до половине педесетих у индустрији су преовлађивала предратна предузећа и њихова застарела техника. „Ударнички рад“, а не боља технологија, истицан је као својство социјализму привржене радничке класе. У новим предузећима опрема је била боља. И стара почињу да се модернизују куповином нових машина из развијених земаља. Само, у земљи са обиљем јефтине радне снаге и мало средстава за инвестиције, често је избор падао на слабију и јефтинију технологију. Напретка је било, али се заостајало за техничким напретком у развијеним земљама где је аутоматизација фабричких процеса већ доводила до смањивања броја индустријских радника. Ни употреба нове технике није увек била на очекиваној висини. На пример, испитивања после несреће у рудницима показивала су да постоје сви потребни сигурносни уређаји, само су покварени. Лоше одржавање наносило је штету и на много других места. Нису сва предузећа била једнака, а у оним слабијим се показивало да се уз увоз боље опреме не могу увести и сва потребна знања и радне навике.

„Повећање реалне наднице“ очекивало се од општег привредног напретка земље. Међутим, убрзо су самоуправна предузећа почела да, при расподели дохотка, повећавају удео платног фонда. Пословни успех предузећа и ниска продуктивност рада ограничавали су средства за

расподелу. Повећање зарада умањивало је средства за инвестиције. Самоуправљачи су знали да су им зараде мање него у земљама Западне Европе, чак мање него у развијенијој Словенији. Тежња повећања наилазила је на објективне препреке. Усвојено је погрешно начело да зараде треба да се повећају колико и продуктивност рада. Ако земља жели убрзано да се развија, средства за инвестиције би морала да се повећавају брже од платног фонда. Реалне наднице су од почетка педесетих до почетка седамдесетих година скоро утростручене, али су предузећа за свој развој узимала кредите. Највиши ниво реалних зарада достигнут је средином седамдесетих, кад се Југославија прекомерно задужила у иностранству. И тада су заостајале за радничким зарадама у високо развијеним земљама. И то благостање је кратко трајало. Обећања из Програма су се остваривала, али мање од радничких очекивања. Расла су неоправдана незадовољства и оправдано разочарење у успех социјалистичке изградње. Објективна ограничења била су јача и од обећања политичара и од жеља запослених.

Индекси реалних зарада
запослених у СФРЈ

1939. године	100
1952. године	63
1960. године	93
1970. године	172
1980. године	196
1987. године	157

Извор података: Економски тренд, Савезни завод
за статистику, број за децембар 2000, стр III.

Смањење радног времена извршено је на више начина. У првим послератним годинама важило је осмочасовно радно време, али је у обнову ратом опустошене земље уложено много прековременог и неплаћеног рада радника, рада омладинских бригада и рада на акцијама других грађана. Већ педесетих година то је углавном сасвим престало. Велику повољну промену донело је увођење плаћених годишњих одмора. Број дана за ову сврху се повећао. Средином шездесетих година радна недеља је скраћена са 48 на 42 сата. За неколико година утврђен је стандард од 40 часова недељно. Затим, уведено је право запослених на одсуство од седам дана у случају склапања брака, селидбе или смртног случаја у породици. Повећао се број празника. Нова година, Први мај, Дан бораца, Дан устанка и Дан Републике (29. XI) кад се споје са блиским викендом претварали су с у мале вишедневне одморе. У скраћење радног времена могла би да се уброје и одсуства због боловања, која су 1987. године изнела 15 дана просечно по запосленом. Испитивање коришћења радног времена показала су да квалификовани радник проведе за машином око четири часа дневно. Овакви видови пословне опуштености нису били добри за привредни напредак, али су их запослени сматрали за важну благодет коју је стварао поредак изградње социјализма.

Бесплатна здравствена заштита била је трапаво формулисано обећање Програма. Ништа није било бесплатно. Запослени су знали да се део њиховог дохотка уплаћује Фонду социјалног осигурања. Овај фонд је финансирао рад здравствених установа. Болесном човеку била је осигурана здравствена помоћ без накнадних трошкова, под истим условима за све осигуранике. То је велико достигнуће социјалне политике XX века у већини европских земаља. СФРЈ у овом није заостајала за Великом Британијом, Француском, Немачком или земљама

Скандинавије, сем по скромнијим средствима која је могла да издвоји за ову сврху. По Марксовим схватањима, то би био елемент социјализма створен у крилу старог поретка.

„Бесплатно осигурање свих радних људи у старости, болести и повреде на послу“ није постојало, него је успешно спроведено као колективно и солидарно. Редовне пензије биле су сразмерно високе. За пун стаж одређиване су пензије у износу од 80% просечне месечне зараде из најповољнијих десет година рада. Исплаћиван је и велики број инвалидских и породичних пензија. До тешкоћа је дошло кад је осамдесетих година број пензионера почео нагло да се повећава. Средства пензијског фонда нису чувана као животна уштеда осигураника, већ су трошена за неке друге сврхе, као да се ради о текућим буџетским приходима и расходима. Кад се број пензионера повећао, новца није било довољно. Мора да се помене да су сељаци дуго били изостављени из система социјалног осигурања. За земљораднике је социјално осигурање уведено тек 1961. године.

„Изградња станова за радне људе“ стављена је у програм кад је у Југославији већ владала велика стамбена оскудица. У разорене градове усељавало се много новог становништва, а градња је стално заостајала за потребама. Од 1953. до 1987. године склапано је у просеку око 170 хиљада бракова годишње. Сваки склопљени брак, било у граду или на селу, ствара тражњу за једном новом стамбеном јединицом. Међутим, за то време је за око 6 милиона склопљених бракова изграђено 3,9 милиона станова. Велики број породица је велики део живота морао да проведе у недостојанственом подстанарском односу. Два крупна разлога учинила су да стамбено питање остане нерешено. Прво, зидани су скупи станови, виших категорија. Социјалистичко грађевинарство подизало је велике зграде од бетона, гвожђа и стакла са десетинама, па и стотинама станова опремљених централним грејањем и лифтовима. Знатно јефтинија монтажна породична кућа била је добра за САД и богату Европу, али не и за Југославију! По селима и малим градовима зидале су се приватне породичне куће и ту се стамбена потреба лакше решавала. Друго, ниска кирија није вршила потребну дистрибуциону улогу. С једне стране, приходи од станарине нису осигуравали рентабилно улагање средстава. Капитал је избегавао стамбену изградњу. С друге стране, ниска кирија није подстицала грађане да рационално користе стамбени простор. Малу породицу у великом стану кирија није упућивала на пресељење у мањи стан. Разлика у трошковима становања није била довољна да покрене људе на селидбу. Поред низа других чинилаца и ова два су била довољна да од изградње станова створе област непрекидне кризе. Није за утеху то што ни у другим земљама Источне Европе није било боље.

Стално побољшавање хигијенских и техничких мера заштите на раду, као захтев Програма из 1948, показао се као дугорочни и све оштрији захтев у читавом XX веку. Нове индустријске зграде истицане су као обележја новог поретка. Фабрика више није била ружно и прљаво здање. Али њена унутрашњост није остављала тако леп утисак. Немар је упропаштавао осетљиву опрему, а слабо старање за хигијену допуштало је да се шири смрад из мокрих чворова. Контраст халама за производњу чиниле су зграде управе, често луксузно уређене. Сигурност на раду је угрожавала неисправна опрема за заштиту или њено непостојање. Опасност је увећавао и велики број неуких радника. Не може се рећи да се заштити људи није поклањала пажња и да ту није било никаквог напретка, али није било разлога ни за задовољство постигнутим успесима.

Повреде на раду

	Активни осигураници у хиљ.	Несреће на послу		Инвалидске пензије у хиљадама
		дани боловања у хиљ.	дани по осигуранику	
1950	2002	920	0,46	115
1960	3478	4431	1,27	209
1970	4614	5281	1,14	419
1980	6369	6230	0,98	573
1988	7769	6445	0,83	777
Индекс 1988:1950	388	700	181	676

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 418 и 420.

Већ почетком шездесетих година у свету почиње опсежније старање за заштиту природе и животне средине од штетних дејстава индустријске цивилизације. Обузета журбом да се индустријализује, Југославија се на то није довољно обазирала. Дочекала је крај XX века са загађеним рекама и затрованим ваздухом у низу индустријских градова.

Подизање здравствених кадрова наметало се Програму за једну заосталу земљу у којој је здравствена служба била слаба и неуједначена. У свим републикама отворени су медицински факултети. Радиле су бројне школе за средњи и виши медицински кадар. Систематски је грађена мрежа здравствених установа. Са око 500 становника на једног лекара Југославија је осамдесетих година заостајала за Француском, Италијом, Шпанијом, Бугарском, Грчком, а нешто предњачила Швајцарској, Румунији, Турској, Немачкој... Био је достигнут средњи ниво, који је представљао знатан напредак. Број лекара који су се стручно усавршавали у водећим светским медицинским центрима није био мали. Водеће домаће клинике успешно су пратиле врхунска достигнућа медицине у свету. Ипак, модерна медицина је скупа и њен развој у Југославији ограничавала је оскудица материјалних средстава. Упркос томе, здравство је било област великих успеха.

Медицински кадар у Југославији

	Лекари		Зубни лекари	Фармацеути	Средњи и виши кадар, укупно
	укупно	специјалисти			
1950	5138	2127	196	1898	7465
1960	11161	4194	612	2500	19683
1970	18387	9309	2862	2762	56747
1980	31732	17952	6314	4427	114409
1987	43869	24897	9232	6149	152785
Индекс 1987:1950	850	1170	4680	324	2050

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 403, 404 и 405.

Програм побољшања животног стандарда становништва остваривао се неуједначено. За нека од важнијих достигнућа било је потребно по неколико деценија, за нека и више. То показује са колико је наивног фанатизма КПЈ у 1948. години схватила своју историјску мисију, колико јој је недостајало смисла за оцењивање стварних могућности.

Програм је потпуно изоставио питања исхране. Можда су његови састављачи мислили да се све решава повећањем реалне наднице. Међутим, смењивале су се етапе у којима породице с мањим приходом могу или не могу да купе месо. Поред тога, трговински поремећаји су доводили до пролазних несташица млека, уља, кафе или неке друге намирнице која је погађала све. Од планске привреде могло је да се очекује више реда. Критичари су иронично примећивали да до тржишних нереда долази зато што је привреда била планска.

Не би требало да се замера писцима Програма што нису 1948. предвидели значај који ће ускоро добити аутомобил, јер је аутомобил тада био предмет масовног стандарда само у САД. Брзи технички и економски напредак света донео је и друга изненађења. Дошло је до непредвиђених продора беле технике, телефоније, радија и телевизије, до омасовљења туризма и још много чега другог. Колико је могла, Југославија се томе прилагођавала.

Од момента доношења Програма КПЈ до избијања дужничке кризе 1979. године повећавао се животни стандард Југословена. Они су знали да су им животне могућности веће него у Бугарској или Румунији и да су од 1960. зарађивали више него пре Другог светског рата. Али истицали су, уз силно негодовање, да им је стандард нижи него у земљама капиталистичке Европе. Кад је од 1979. почела да опада реална зарада пољубљало се народно поверење у успех социјалистичке изградње.

Подизање просвете и културе

Као и друге државе савременог света, и СФРЈ је осећала обавезу да унапређује просвету и културу. Програм КПЈ из 1948. године поставио је и за ово подручје бројне и замашне задатке.

„Ликвидација неписмености у што краћем року“ била је први од тих задатака. Истовремено и најнеуспешнији. Организовани су бројни аналфабетски течајеви, али је успех био слаб. Брзо се дошло до закључка да резултате једино може дати редовно школовање омладине. Старијим генерацијама неписмених није могло да се помогне. У 1921. години је међу старијим од 10 година било 50% неписмених, у 1953. години 25%, у 1981. још 10%. Било је потребно још око две деценије после 1981. да би број неписмених пао на 2–3%, што би могло да се сматра за пуну ликвидацију неписмености. Вероватно да писци Програма из 1948. нису сматрали да је жељени најкраћи рок захтевао 50 година.

„Обезбеђење обавезног седмогодишњег школовања“ већ почетком педесетих продужава се у осмогодишње. Била је то велика промена у дужем школовању све деце. То вредно достигнуће донело је извесно попуштање нивоа при замени строге гимназијске мале матуре обавезним школовањем већег броја деце, али укупан повољан утисак не може да се оспорава. У ову промену уложено је много труда и средстава. Број наставника у основним школама од 1950. до 1987. године повећао се пет пута.

„Подизање универзитета и високих школа у свим републикама“ је током времена превазишао почетна очекивања. Осим у главним градовима република, универзитети су основани још и у Марибору, Осијеку, на Ријеци, у Сплиту, Мостару, Бања Луци, Тузли, Крагујевцу и Нишу. У 1987. години радила су 322 факултета (и високих школа). Универзитети су постали масовне народне школе. Била је покривена настава за све струке као и у развијенијим земљама.

Програм је предвидео оснивање савезне академије наука. У току година своју академију основала је свака република, па и обе покрајине. Поред толике провале почасте за успешан напредак науке, за савезном академијом се није појавила потреба.

Научни институти створени су за готово сваку научну област. Неки од њих постали су веома познати. Велики углед и практични значај стекли су земунски и новосадски селекционари високородних сорти кукуруза и пшенице. Институт у Винчи испитивао је могућности за мирнодопско коришћење атомске енергије. Кад за та испитивања више није било довољно новца, истакнутији стручњаци лако су нашли запослења у другим земљама. Проналазак армираног бетона искористио је Институт за грађевинарство, Жежељев институт, за ширење његове примене. Институт на Торлаку пробио се у свету својом производњом вакцина. Археолози су се прочули приказима нађених локалитета у Винчи, Лепенском Виру и др. Истраживачи народне судбине и културе у средњем веку у новија времена створили су вредну историјску литературу. Само велики успех у науци је непредвидив, а истраживања су скупа. Новца за то увек је било мало.

Научноистраживачке организације

Организације	Запослено особље		Приходи	
	укупно	научни истраживачи	милиони динара	% од народног дохотка
1965	276	21982	5725	506
1970	261	22808	5115	1093
1980	479	32265	11287	10152
1987	435	40876	14433	348502
				0,68
				0,76
				0,72
				0,79

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 376-7 и 96. Подацима су обухваћени самостални институти, без универзитета и без научних јединица привредних и других организација.

Основни подаци о просвети у СФРЈ

	Ученици – студенти у хиљ.			Наставници у хиљ.		
	основних школа	средњих школа	виших и високих школа	основних школа	средњих школа	виших и високих школа
1946	1442	138	39	23	15	1,6
1950	1988	285	60	27	28	5,4
1960	2590	334	141	80	25	10,4
1970	2854	678	261	117	39	16,8
1980	2818	985	411	131	61	24,2
1987	2833	901	347	139	64	25,7
Индекси						
1987:1946	196	652	890	597	439	1606
1987:1950	143	316	578	517	229	476

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 357–363.

Брзо ширење школске мреже сва три нивоа требало је да задовољи потребе растуће привреде. Опсежно школовање смањивало је невољу у вези са запошљавањем неукре радне снаге. Колико је било могуће, то је и постигнуто. Па ипак је 1986. године међу 6,6 милиона запослених у

друштвеном сектору било 222 хиљаде без школе, 757 хиљада без завршене основне школе и 1 457 хиљада само са основном школом. Око 4,2 милиона запослених имало је дипломе средњих и високих школа. Умесне су примедбе да је брзо ширење мреже школа ублажило и критеријуме за избор наставника и строгост при оцењивању ученика. Само, под датим околностима тешко да се могло учинити нешто боље, а да не буде спорије.

За преношење нових знања и њихову примену у Југославији велики је био допринос универзитетских радника и научних јединица у привреди и јавним службама. Ако би се подаци за њих додали подацима из табеле о науци, број запослених би се удвостручио, а приходи би били већи за око 40%. Ипак, ни са издвајањима 1,1% народног дохотка не ствара се научна велесила, јер је и народни доходак у СФРЈ био низак.

Програм позива школе „на борбу против мистицизма и идеализма“, а школском систему ставља се у задатак просветни рад у духу марксизма-лењинизма. Тиме је настава гурнута на тле примитивног, језуитског интелектуалног склопа мишљења. Да ли је та истина у складу са материјализмом или идеализмом ствар је накнадног тумачења. Таква оријентација у настави није помагала ширењу духовног хоризонта деце, ни јачању њихових способности за умни рад.

Захтев за „идејност у уметности“ обавезивао је на прихватање начела социјалистичког реализма. Уметничка продукција слика, литературе, музике и др., нарочито примењена уметност, била је шаблонска, празњикава и досадна. Сукоб са земљама Информбироа донео је отварање према западњачким схватањима. Дошло је до попуштања према слободи уметничког стварања. Тако је у СФРЈ, упркос честим сукобима са ускогрудим властодршцима, дошло до вредног развоја уметности посведоченог делима трајне вредности и међународних признања.

Напредак у штампи показивао је ширење масовне културе. Јесте та штампа била под режимском контролом, али је ипак повећавала обавештеност људи и потврђивала успех сузбијања неписмености.

Издавачка делатност и штампа у СФРЈ

	1948	1950	1960	1970	1980	1987	Индекс 1987:1948
Књиге и брошуре							
Домаћих аутора							
Наслови	2614	3679	4645	7089	10113	9351	358
Тираж у мил.	24	23	22	43	54	58	243
Страних аутора							
Наслови	799	692	710	1030	1188	1268	160
Тираж у мил.	7	7	4	8	8	10	143
Листови							
Број	306	357	904	1466	2865	2825 ¹⁾	920
Тираж у мил. ²⁾	167	215	629	785	1088	1465	880
Часописи							
Број	232	381	828	1401	1295	1659 ¹⁾	712
Тираж у мил. ²⁾	11	17	36	191	202	22	200

Извор података: „Југославија 1918–1988“ (стр. 391.)

¹⁾ Тзв. „магазини“ су до 1980. године сврставани су уз часописе, касније у листове.

²⁾ Тираж по броју.

Постепено, али у све већој мери, задатке основног масовног обавештавања вршили су радио и телевизија. Број радио претплатника износио је 1987. године 4,7 милиона, уз 4,1 милион претплатника на телевизију. Око три четвртине свих домаћинстава имало је ове апарате. Касније могућности коришћења рачунара и информационих мрежа („internet“) још су више потиснуле коришћење штампаних медија.

*
* *

У областима просвете и културе Програм КПЈ из 1948. године остваривао се неуједначено. Као и у привреди, било је успеха и неуспеха. У политици то није ништа необично, али је КПЈ 1948. године веровала да поседује знање за научно тумачење прошлости и поуздано сагледавање будућности. Пуна самопоуздања, није показивала ни најмању сумњу у своју способност да достигне постављене циљеве. Искуства су исправљала та арогантна уверења фанатика.

Успеси у ширењу школске мреже показали су наличје у виду снижавања квалитета наставе и њеног педагошког резултата. Много веће штете настале су кад је поредак покушавао да уведе оригиналности, као што су „техничко образовање“, „предвојничка обука“ или „средње усмерено образовање“ (шуварице). У оном што су у школама били стандарди и проверени садржаји наставе било је користи за децу. У оном што је увођено као социјалистичка оригиналност није било ни правог смисла, нити добре припреме, већ само штете.

У свим областима културе власти су показале велику заинтересованост за оснивање организација, али мање способности да обезбеде њихов успешни рад. Научне установе, музеји, архиви, библиотеке, издавачка предузећа, позоришта и друге установе повремено су западале у кризе.

Ограничења стваралачке слободе стављала су препреке напретку. За разна „скретања“ критиковани су књижевници, позоришни и филмски радници, сликари, филозофи. Мада је у СФРЈ била већа слобода него у другим земљама Источне Европе, није смело ништа неповољно да се каже о марксизму, о самоуправном социјализму, о политици несврстаности, ни о доживотном председнику Републике. Ни самоуправни социјализам Југославије није се градио као друштво слободних грађана.

Неостварена обећања

Ни за 45 година своје власти, Комунистичка партија Југославије није остварила циљеве истакнуте у Програму из 1948.

Обећана је изградња социјализма као прве фазе комунистичког друштва. Био је то циљ за „садашњу етапу изградње“, у којој су „до 1948. године већ постигнути велики успеси“. Национализована су капиталистичка предузећа и донет је први петогодишњи план развоја земље, како би се „положио темељ социјалистичком друштву“. Међутим 1990. године, кад је дошло до слома поретка, Југославија је још била у фази изградње социјализма. Напретка је било, као и у капиталистичким и у другим земљама које су градиле социјализам. Ипак, као да

се циљ стално измицао. Нада да у неразвијеној земљи може брзо да се изгради виши тип бољег друштва била је неоствариви сан.

Програм је предвиђао ликвидацију привредне и техничке заосталости. Ни то није постигнуто. Несумњиво је да је Југославија била мање заостала 1990. него 1948. године. Али напредовале су и друге земље. Према народном дохотку по становнику, Југославија је била међу три-четири најсиромашније европске земље. Завршила је оптерећена дуговима које није могла да врати. Заостајала је и техника коју су користили индустрија, саобраћај и друге делатности. То је условљавало заостајање и у продуктивности рада. Вишкови недовољно искоришћене радне снаге прелазили су у секундарне и терцијарне делатности, напуштајући пољопривреду. Развијене земље су аутоматизовале индустрију и смањивале број индустријских радника. У Југославији је запошљавање у индустрији био водећи начин за сузбијање незапослености. Тако је Југославија од заостале пољопривредне постала заостала индустријска земља. Ни 1990. године није могло да се говори о ликвидацији привредне и техничке заосталости СФРЈ.

Учвршћивање независности земље било је несавремен задатак. До краја XX века владајућа тенденција било је удруживање, а не подвајање земаља. Југославија је морала да изабере са ким ће да се зближава. Према стању у науци, технологији, економији и култури у свету, једна мала земља није могла сама себи да обезбеди све што јој треба за успешан развој. Југославија се одвојила од блока источних земаља Европе. Није приступила западноевропским интеграцијама. Покрет несврстаних, скуп углавном врло заосталих земаља, није могао да пружи Југославији јачу економску и техничку подршку за развој. Што је даље одмицала социјалистичка индустријализација, СФРЈ је све више зависила од развијених земаља.

Захтев Програма за равноправност народа и мањинских народности у пракси се претворио у борбу република и покрајина за једнакост и привилегије. Равноправност пред законом – друга не постоји – лако се постизала и у првој и у другој Југославији. Али економска једнакост република и покрајина је много тежи проблем. У СФРЈ су развијени крајеви издвајали средства за инвестиције у заосталим крајевима. Први су сматрали да поклањају много, други пак да не добијају довољно. Пред распад СФРЈ сви су доказивали да од заједнице имају само штету. У 1990. је разлика најразвијеније Словеније и најзаосталијег Косова била већа него 1948. године. Политички односи су се заоштравали до пуцања. Политика СКЈ је упорно јачала позиције република, слабећи улогу заједничке државе. Познато је како се то завршило.

Програм је јавно обећавао грађанске слободе и демократска права, док је КПЈ била непоколебљиво решена да безобзирно спроводи једнопартијску диктатуру. Речено је да су већ до 1948. биле осигуране све слободе за радни народ. Наведено је да су спроведени избори за све органе власти. Публика је уз подсмех слушала ту наметљиву и примитивну пропаганду. Знало се да су затвори пуни противника тог поретка. Глумећи наивност, грађани Југославије су питали: зашто народна власт не допушта никакву опозицију, док капиталистичке земље као Француска, Белгија или Италија дозвољавају слободан рад и комунистичким партијама? Југословенски комунисти нису одустали од једнопартијске диктатуре до свог слома око 1990. године. Сматрали су себе за вечитог усређитеља југословенских народа.

Најзад, Програм није обавезивао Комунистичку партију да гради друштво благостања и једнакости. Такав циљ био је широко прихваћена представа о социјализму. Колико је дозвољавао раст производње, толико се повећавало масовно благостање. Грађани су знали да је производња развијених капиталистичких земаља већа и да тамо радници зарађују више. Нестала је нада да ће социјализам, на неки свој начин, учинити да радни народ одмах почне да живи у благостању. Масе су дуго биле сиромашне, живеле су скоро две деценије после рата оскудније него у првој Југославији. Ни једнакост, као битно својство идеје о социјализму, није остварена, чак ни у дужим етапама развоја. Од самих почетака планске изградње повећавана је ранија разлика у стандарду градског и сеоског становништва. Унутар градских делатности одскочиле су привилегије војске, полиције и високе политократије. Падале су у очи регионалне разлике. Мада су стваране институције солидарности, неједнакости између појединаца, домаћинстава, друштвених група и региона само су се повећавале. Поредак изградње социјализма није се обавезао да смањује наслеђе неједнакости, али јесте изневерио народна очекивања.

Токови развоја друге Југославије

Поредак принудне изградње социјализма трајао је у Југославији око 45 година. То је довољно дуго време да би се испољиле објективне законитости развоја и успешност политике коју је спроводила учвршћена власт Комунистичке партије.

Објективни услови за развој били су од 1946. до 1990. године веома повољни. Свет је ушао у дугу и непрекидну етапу привредног и техничког напретка. Није било дубљих и дужих економских потреса ни ратова у које је увучена Југославија. Уједињене нације организовале су разне врсте помоћи заосталим земљама. Било је то време у коме су могле да делују економске законитости и у којем је свака дугорочнија политика показала своје резултате.

Посебни југословенски услови сводили су се на промену друштвеног система. Капиталистички поредак приватног предузетништва и слободног тржишта замењен је системом друштвене својине и планског развоја. Кључно питање је: да ли је измењени поредак омогућио Југославији успешнији развој од оног што су постизале земље неизмењеног капиталистичког поретка?

Зна се да је у дугом конкурентном такмичењу капиталистичких земаља и оних што су покушавале да у неразвијеном друштву изграде социјализам потонуо читав блок европских комунистичких диктатура. Потребно је да се сагледа у чему су пореци изградње социјализма били лоши и тако довели до његове пропасти.

Становништво

Развој становништва ствара оквир за целокупни друштвени напредак. Особине становништва одређују неке од могућности привредног развоја, али му постављају и захтеве.

Југословенско становништво имало је довољне резерве слабо искоришћене радне снаге. Те резерве налазиле су се у пољопривреди, а биле су потребне градовима, за развој секундарних и терцијарних делатности. Сеоска омладина радо се пресељавала у градове, где је живот био лакши, богатији и занимљивији. Школска мрежа се старала да млади људи, пре запослења, стекну најнужније образовање. За развој привреде и јавних служби није се појавила препрека у виду несташнице радне снаге.

Први послератни попис становништва показао је да је СФРЈ на свом почетку имала 15 милиона житеља. То је било знатно унутрашње тржиште за подстицање производње. До 1990. године број становника повећао се на 24 милиона. Повећање броја становника за 50% представљало је доњу границу за оцењивање успешности привредног развоја. Најмање у истој мери морала је да се повећава производња хране, одеће, обуће, станова и других добара како се не би погоршавало наслеђено стање привредне развијености. Тај минимум је високо премашио развој производње. Друга Југославија није била земља коју гуши демографска експлозија.

Промене у структури становништва спадале су међу важне циљеве социјалистичке изградње. Поредак народне власти желео је да аграрно друштво претвори у индустријско. Желео је да градско становништво бројем превазиђе сеоско. Желео је да потисне неписменост и да грађани новог друштва буду стручни и културни модерни људи. И у томе је било успеха.

Тражи се решење загонетке: зашто се скршио поредак који се, према сопственим критеријумима, дуго и успешно развијао?

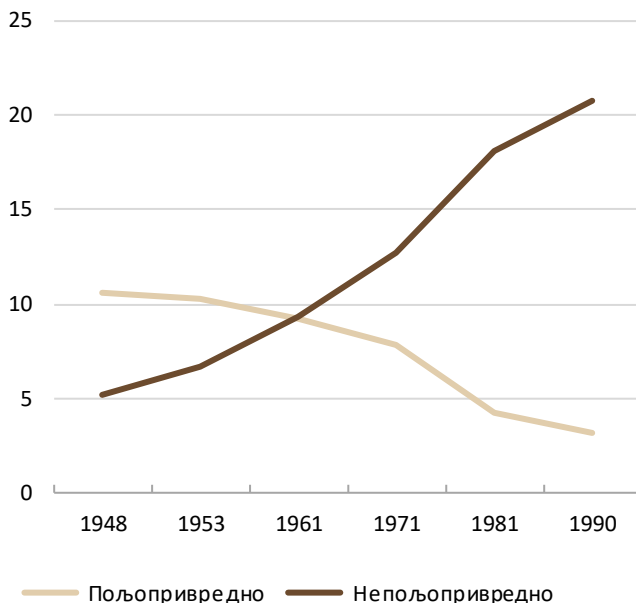
Број становника СФРЈ повећавао се нешто спорије него у првој Југославији. Према томе демографски притисак је био блажи. И после утврђеног повећања, СФРЈ није била пренасељена земља. У 1990. години имала је око 92 становника по км² своје површине. У исто време су Велика Британија, Немачка и Италија имале по 200 до 300 становника по км². Повећавање броја становника у Југославији јесте било мало брже него у три поменуте земље, али не колико је демографска експлозија захватила сиромашне земље Азије, Африке и Латинске Америке. Југославију нису оптерећивале појаве изузетно брзог раста становништва и то јој је олакшавало развој.

Становништво СФРЈ (хиљ.)

	1948	1971	1990	Индекс 1990:1948
Укупно	15901	20574	23900	150
Пољопривредно	10606	7844	3200	30
Непољопривредно	5295	12730	20700	391
Привредно активни	7741	8890	10390	134
У пољопривреди	5627	4208	2000	35
У другим делатностима	2114	4682	8390	397
Запослени – укупно	1517	4033	6700	442
Запослени у привреди	1307	3368	5800	444
Запослени у индустрији	308	1512	2700	877
Незапослени	(30)	291	1300	...
На раду у иностранству	...	672	690	...
Разлике	+567	-314	-300	...

Извори података и објашњења: Подаци су узети из публикације „Југославија 1918– 1988“, „Развој република СФРЈ“ и више других извора. Подаци из првих шест редова за 1990. су процењени пошто није објављена обрада пописа становништва 1991. године. „Разлике“ показују неслагања података из различитих извора.

Становништво, милиона

Укупно повећавање свег становништва био је неконтролисани процес. СФРЈ није имала никакву популациону политику. Није се освртала на белу кугу у северним крајевима ни на висок наталитет у неразвијеним републикама и демографску експлозију на Косову и Метохији. Власт се држала старог антимаљтузијанског концепта по којем се наталитет рационално прилагођавао привредном развоју. Власти су се варале, а утицај на наталитет вршиле су верске организације и националистичке групе.

Промене у економском саставу становништва су резултат привредног развоја који је убрзавала политика социјалистичке изградње. Већ је попис становништва 1971. показао да је пољопривредно становништво смањено за 38% и да су запослена лица већ скоро половина свих привредно активних (45%). У даљим годинама је запосленост у друштвеном сектору постала већински, доминантан вид продукционог односа у Југославији. Политичари су самоуверено предвиђали победу социјализма, а критичари су подсећали на непожељне последице убрзаног развоја.

Између 1971. и 1990. године напуштање пољопривреде добило је неслућену брзину. Села су постајала старачке насеобине, а у градовима су се gomилали вишкови неискоришћене радне снаге. Међу запосленима ширила се прикривена незапосленост. Број лица која траже запослење нагло је порастао. Одлазак на рад у иностранство постао је појава озбиљних размера. Како је социјалистичка изградња даље текла, повећавале су се друштвене тешкоће.

Политика убрзане индустријализације дала је жељене резултате. Они нису постигнути за пет до десет година, како су се надали вођи КПЈ и њихови одушевљени следбеници, али се за четири деценије остварила њихова замисао. Онда је настао слом. До пропасти није дошло зато што је

неко омео програм социјалистичке привредне изградње и одговарајућих друштвених промена, већ зато што је такав програм дуго, упорно и доследно спровођен.

Запошљавање у друштвеном сектору било је средство за промену друштвених односа, за убрзање привредног раста и мерило постигнутих успеха. Док се укупни број привредно активног становништва од 1948. до 1990. године повећао за 34%, број запослених у друштвеном сектору привреде и у јавним службама повећао се четири пута. Била је то промена вртоглавог темпа. У средишту те бујице била је индустрија. Број запослених у индустријским предузећима повећао се осам пута.

Структура становништва високо развијених земаља била је узор према коме се оријентисала и југословенска стратегија развоја. У САД, Великој Британији, Француској и Немачкој, на пример, пољопривредно становништво је представљало мање од 10% укупног. У Југославији 1948. године 67%. Запослени у индустрији најразвијенијих земаља чинили су 10-20% укупног становништва, а у Југославији 1948. године 2%. Изгледало је сасвим јасно у којим смеровима морају да теку промене у друштвеној структури Југославије.

Критичари југословенске политике развоја тврдили су да су те промене сувише брзе. Из тог произлазе лоше пратеће појаве попут напуштања пољопривреде брже него што би било у општем интересу и претрпавање градова већим бројем придошлица него што је потребно за рационално обављање послова у непољопривредним делатностима. За смањење притиска на градове било би потребно да економски положај пољопривреде буде бољи и да тако смањи интерес младих да је напусте. Али политичко вођство земље желело је што бржи успех. Политика убрзаног трансфера радне снаге из пољопривреде у секундарне и терцијарне делатности спровођена је до 1990. године.

Други пресудно важан склоп критичких примедба тицао се начина изградње индустрије. Ни данас не може да се каже да је била неумесна тежња да се Југославија индустријализује. Али није било свима јасно какву индустрију ваља градити. Масовни интереси младог становништва, општина и заосталих региона захтевали су индустрију која запошљава много радне снаге. Критичари су приговарали да индустрија треба да је технолошки спремна да одоли конкуренцији на светском тржишту. Приоритет мора да се даје вишој економичности производње, а не запошљавању. То јесте скупља варијанта индустријализације, нужно спорија, али поузданије перспективе. После Другог светског рата индустрију најразвијенијих земаља захватио је технички прогрес изузетне снаге. Повећавали су се производња и продуктивност, а број индустријских радника је стагнирао или се смањивао. И југословенско политичко вођство, од времена тзв. привредне реформе (1965), наглашава значај више продуктивности и већег извоза. Међутим, у систему самоуправног одлучивања о инвестицијама пробијали су се и други интереси. Подаци показују да је запошљавање у индустрији остало првенствени циљ. У 1990. години Југославија је постигла да 11% свог становништва запосли у индустрији. То је већ био праг високе индустријске развијености. Али индустрија СФРЈ је заостајала по техничкој опремљености и продуктивности рада. Успех је био половичан, а стање у индустрији ровито.

Школовање омладине било је систематска припрема радне снаге за потребе модерније привреде. „Народна власт“ је уложила много труда да употпуни мрежу школа. У том су постигнуту крупни успеси.

Школство у другој Југославији

	1948	1971	1987	Индекс 1987:1948
Број школа				
Основних	12464	13955	12069	97
Средњих	1324	1853	1248	95
Високих	63	252	322	510
Број наставника				
Основних школа	27625	119675	139167	505
Средњих школа	19443	40930	63711	277
Високих школа	2551	17555	25673	1000
Број ученика и студената у хиљадама				
Основних школа	1916	2835	2833	147
Средњих школа	173	697	901	517
Високих школа	59	283	346	590

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 354 и 363.

Основним школовањем била су обухваћена сва деца. У првој Југославији мрежа школа није једнако покривала све крајеве. У другој Југославији је та мрежа употпуњена. Од четворогодишње, школа је постала осмогодишња. Настала је и промена у оријентацији „малих матураната“. После осам година школовања само је мало деце хтелo да остане у селу и сиротињски живи од пољопривреде. Њихови погледи упирали су се преко граница сеоског атара, ка већим могућностима што их пружа живот у граду.

И средњи ниво образовања надмашио је предратни обим. Већ 1971. године било је у овим школама око 3,5 пута више ђака него 1939. Приближно 60-70% завршених основаца настављало је школовање.

Силовито се развило високо образовање. Универзитети су постојали у свим главним градовима и још у неколико других места. И мање вароши су желеле да се похвале бар једним факултетом у својој средини. Радило се о локалном престижу. Ипак, нису оправдани били приговори о претераности таквих настојања. Модерно друштво има потребе за великим бројем високо образованих лица. Развијене земље, као САД, Француска, Немачка или СССР, школовале су више студената на сваких 1 000 становника него СФРЈ.

Тачна су била запажања да брзо ширење школске мреже угрожава квалитет наставе. У почетку, није било довољно квалификованих наставника ни за основне, ни за средње, ни за високе школе. Док се школовало мање деце, за сваки виши ниво образовања бирани су даровитији. Масовно образовање нужно обара просечну спремност и код ученика и студената и код наставника. Али повећани укупни број школованих осигурава да се и у привреди и у јавним службама запосли већи број лица опсежнијих знања него раније. Појединци јесу слабији, али то надокнађује њихов већи број. Поредак изградње социјализма није погрешно што је школовао више деце и није због тога пропао.

Лоше је било усмеравање школоване деце у професионалну праксу. Велика и перспективна област пољопривреде била је одгурнута на споредни колосек. Запослени у друштвеним предузећима напредовали су ако постану шефови и директори, а не као стручњаци који

унапређују технологију и начин рада. Било је запостављено огромно подручје услуга а за самостални рад постављене су бројне препреке. Због свега тога, обимније школовање није дало веће резултате.

Брзи раст градова текао је уз брзо повећавање непољопривредних делатности. И то је представљало један од истакнутих циљева изградње социјализма.

Препреке бржој урбанизацији становништва биле су велике. Требало је градити станове, водоводе, канализације, депоније, улице, паркове, градски саобраћај, електричне мреже и много шта друго. Никад за све то није било довољно средстава. Због заостајања у изградњи градова, успоравала се урбанизација. Део људи запослен у граду и даље је становао на селу. За то је било и других разлога. Тек, урбанизација је текла спорије од деаграризације.

Градско становништво СФРЈ (хиљ.)

	1953	1971	1991 ¹⁾	Индекс 1991:1953
Укупно градско становништво	3520	8000	13200	375
Становништво 37 већих градова	2116	4329	6193	295
Становништво 8 главних градова	1282	2989	3543	278
% укупног становништва				
Укупно градско становништво	22	39	55	250
Становништво 37 већих градова	13	21	26	200
Становништво 8 главних градова	8	15	15	188

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 52, и „Развој република СФРЈ 1947–1990“, стр. 87, 96 и 99.

Док је попис становништва 1971. већ показао да је непољопривредно становништво постало већина, градско је прешло 50% тек између 1981. и 1991. На самом свом крају, поредак народне власти и изградње социјализма могао је да се похвали да је преобразио сељачку земљу у урбано друштво.

Индекси раста од 1953. до 1991. године показују неуједначености развоја. Метрополизација је слабила. Мали градови су постигли да привуку више од половине новог варошког становништва.

Промене у броју и саставу становништва друге Југославије биле су убрзани наставак раније започетих процеса. То показује поређење резултата постигнутог од 1930. до 1940. и оних од 1948. до 1968. године. Да би се за ове етапе добио двадесетогодишњи раст, неки подаци за 1968. морали су да се израчунавају на основу аритметичких прираста.

Индекси развоја југословенског становништва

	<u>1940</u> 1920	<u>1968</u> 1948	<u>1988</u> 1968
Укупно становништво	133	126	118
Пољопривредно	127	71	37
Остало	153	237	166
Привредно активни	119	113	117
У пољопривреди	112	71	51
У другим делатностима	140	223	173
Запослено особље	206	236	192
Ученици и студенти			
Основних школа	153	151	98
Средњих школа	175	370	141
Високих школа	228	502	147
Наставно особље			
Основних школа	228	395	128
Средњих школа	228	189	174
Високих школа	225	718	157
Градско становништво			
у 37 већих градова	177	195	145
у 8 главних градова	223	216	125

Сва обележја овог раста у другој испољила су се и у првој Југославији. Друга је постигла убрзање у првих двадесет година, па је дошло до успоравања. Крупна разлика се запажа код пољопривредног становништва. Од 1920. до 1940. постигнуто је само релативно смањење, а у другој Југославији је дошло до брзог апсолутног смањивања броја пољопривредног становништва.

Регионалне разлике у развоју становништва биле су веома велике. Стратези социјалистичке изградње нису тој чињеници поклањали довољно пажње. Показало се да су те разлике, у спрези са све већим политичким овлашћењима република, постале снажна разорна снага по поредак и државну заједницу.

Индекси раста становништва Република и Покрајина (1990:1947)

	Укупно становништво	Привредно активно становништво
Укупно СФРЈ	152	134
Развијеније републике и покрајине	133	123
Хрватска	125	110
Словенија	137	133
Централна Србија	143	135
Војводина	123	110
Мање развијеније републике и покрајине	198	167
Босна и Херцеговина	180	159
Црна Гора	176	159
Македонија	190	178
Косово и Метохија	285	184

Извор података: „Развој република СФРЈ“, Савезни завод за статистику, Београд, 1996. стр. 88. За 1990. годину процена за стање средином године.

Становништво заосталих република повећавало се знатно брже. Ти крајеви су очекивали помоћ заједнице и за изградњу нових радних места и за социјалне службе. Пошто се становништво мање развијених крајева повећавало брже, да би одржало корак у развоју, била би му потребна све већа помоћ. Око ове настајале су расправе пуне политичких напетости.

Повећање становништва радног узраста наметало је тешка питања запошљавања и незапослености. Постојала је велика разлика у могућностима да се републике и покрајине тешко носе са тим задатком. У развијенијим крајевима је повећавање броја запослених знатно превазилазило повећање броја активних становника и омогућавало опсежну деаграризацију. У заосталим регионима је повећање броја запослених много скромније превазилазило прираст активног становништва, па је спорије смањивана аграрна пренасељеност, уз ширење незапослености.

Прираштај броја активног становништва и повећање броја запослених у друштвеном сектору (хиљ.)

	Прираст активних 1948-1991	Повећање броја запослених 1952-1990
Укупно СФРЈ	2378	4937
Развијенији региони	1136	3407
Хрватска	150	1091
Словенија	203	552
Централна Србија	705	1304
Војводина	78	460
Заостали региони	1242	1530
Босна и Херцеговина	606	786
Црна Гора	75	134
Македонија	358	433
Косово и Метохија	203	177

Извор података: „Развој република СФРЈ“, стр. 88 и 232.

Док је прираст активног становништва био готово једнак, могућности запошљавања биле су два пута веће у развијенијим регионима. Упркос обећањима и учињеним напорима, СФРЈ није успевала да ни за четири деценије нивелише наслеђене регионалне разлике.

Неоспорно је да је свуда био постигнут знатан напредак, али одговорни политички кругови су захтевали више и постављали су се као заступници једнакости свих република и покрајина. Међутим, прорачуни су показивали да би изједначавање економског нивоа изискивало да се у развијенијим крајевима на дужи низ година заустави сваки напредак и да се сва изградња усредсреди на неразвијеније крајеве. Разумљиво је да се на тако нешто није могло рачунати. Но, без тако драстичних мера, обећања о нивелисању републичких разлика нису била остварива. Да би се осигурали од таквог притиска, развијенији крајеви су успели да у шездесетим годинама децентрализују савезне инвестиционе фондове који су могли да врше преливање средстава за развој. Уз прихваћено помагање заосталих, наслеђене регионалне разлике су се одржавале. Сви су у будућност путовали истим возом, само су једни стално били у првој класи, а други у трећој.

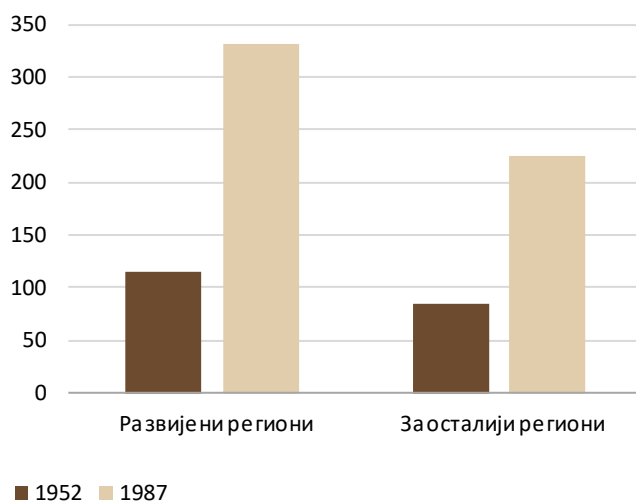
Број запослених на 1000 становника

	1952	1987
Развијени региони	115	331
Заостали региони	84	225

Извор података: Израчунато на основу података из публикације „Развој република СФРЈ“, стр. 231 и 232.

Као што је СФРЈ желела да „стигне и претигне“ развијене капиталистичке земље, тако су и заостали југословенски региони хтели да достигну Словенију. Показало се да је то било неоствариво. Уз примљену помоћ за развој заостали крајеви су, могло је да се очекује, имали изгледа да постигну боље резултате. Али бржи раст становништва сводио их је на нижи ниво.

Број запослених на 1000 становника

Укупна производња

Народни доходак је мера целокупне друштвене нето производње. У време друге Југославије радије је за исту сврху коришћен друштвени бруто производ, тј. народни доходак плус амортизација. Са гледишта сврхе овог приказа, разлика је незнатна. У прилог избора народног дохотка може се навести упоређивање са првом Југославијом, за коју нема обрачуна бруто производа.

Упоређења апсолутних података о народном дохотку за две Југославије нису могућа. Јесте увек динар био важећа новчана јединица, али је претрпео бројне промене. Догодиле су се ратна и више послератних инфлација и неколико деноминација. Зато поређења морају да се ограниче. Најважније је поређење постигнутог раста на основу података у сталним ценама.

Подаци за време од 1947. до 1990. године показују да је укупна производња у СФРЈ повећана 7,3 пута. Раст је био успораван у годинама прекида сарадње са земљама Источне Европе (1948) и приликом спровођења мера привредне реформе. То је било пролазно и краткотрајно. Брзи и дуготрајни раст подстицали су и спољне околности, успешан развој светске привреде, одсуство криза сличних оној их 1929. године, помоћ Уједињених нација и мир на југословенским границама. До правог слома дошло је 1979. године, под теретом дужничких обавеза. Тада је дошло до распада друге Југославије и до слома њеног поретка изградње социјализма.

Повећање укупне производње текло је брже него у првој Југославији. Просечна годишња стопа раста од 1920. до 1940. године износила је 3%, а од 1947. до 1990. године 4,7%. Истина је да су услови за развој били повољнији и да их је СФРЈ искористила.

Такав резултат је био знатно испод почетних очекивања „народне власти“. Први петогодишњи план је за време од 1947. до 1952. предвиђао пет пута већу индустријску производњу. То је постигнуто тек за петнаест година. Стварност је развејавала илузије о брзом престижању развијених капиталистичких земаља. Није постигнути резултат био лош, већ је замишљени циљ био недостижан.

Индустријализација је била стратешко опредељење за убрзање целокупног привредног развоја. То није промењено ни до 1990. године, о чему сведоче и подаци о темпу раста и подаци о структурним променама.

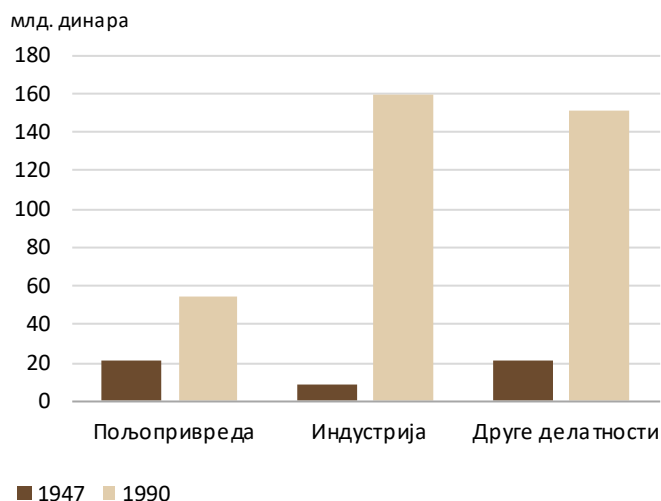
Народни доходак СФРЈ по ценама 1972. године

	Милијарде динара				Индекси 1947=100				Пето-годишњи ланчани индекси - укупно
	укупно	пољо-привреда	индустрија	друге делатности	укупно	пољо-привреда	индустрија	друге делатности	
1947	49,9	20,5	8,6	20,9	100	100	100	100	...
1950	57,7	18,1	11,8	27,8	116	88	137	135	116
1955	74,5	26,1	15,7	32,7	149	127	183	158	129
1960	107,8	31,9	29,0	46,9	216	156	337	224	145
1965	148,9	31,7	48,6	68,6	298	155	565	328	137
1970	196,6	36,8	62,7	97,1	394	176	725	465	127
1975	260,5	42,9	91,9	125,7	522	205	1069	601	133
1980	341,6	48,2	127,9	165,5	685	235	1487	791	131
1985	351,1	50,0	145,3	155,8	704	244	1670	745	103
1990	364,5	54,1	159,1	151,3	730	264	1850	729	103

Извори података: „Југославија 1918–1988“, стр. 97, и „Развој република СФРЈ 1947–1990“, стр. 237–239.

Индустријска производња се од 1947. до 1990. повећала седам пута више него пољопривредна, око 2,5 пута више него производња других непољопривредних делатности. Удео индустрије у народном дохотку земље износио је 1947. године 17%, а 1990. године 44%. Индустријски преображај привреде постигнут је у високој мери, али је заостајање других области имало последице.

Друштвени производ у ценама 1972. године

Концепција убрзане индустријализације занемаривала је развој могућности пољопривреде и услужних делатности. До тражења боље привредне равнотеже дошло је тек са тзв. привредном реформом из 1965. године. Но, ни то није помогло. Брзо и често лоше грађена индустрија није стварала очекивану акумулацију. Предузећа која западају у пословне губитке нису била реткост. Стопа раста почела је да пада. Да би подстакла инвестиције и раст, СФРЈ се задужује у иностранству. Кад су приспели рокови за враћање зајмова, избила је дужничка криза. Развој је од 1980. до 1990. практично стао. Започело је цепање југословенског тржишта и комадање СФРЈ.

Тешкоће међународних поређења укупне производње решила је једна комисија европских статистичара свдећи податке о друштвеном бруто производу на упоредиве величине. То је учињено утврђивањем куповне моћи националних валута. Резултати таквог обрачуна омогућавају добру оцену нивоа привредне развијености земаља које су учествовале у том пројекту.

Бруто домаћи производ 1985.
по становнику у доларима

	Према званичном курсу	Према курсу куповне снаге
Шведска	12006	12679
Немачка СР	10243	12170
Француска	9251	11436
Велика Британија	7943	10905
Италија	7387	10830
Грчка	3294	5883
Југославија	2039	4816

Извор података: др Душан Миљковић, „Обрачуни бруто домаћег производа на међународно упоредив валутни израз“, Савезни завод за статистику, МСРД, број 28, Београд, 1992, стр. 87.

Према горњој табели Југославија је и 1985. године по привредној развијености била при дну европске ранг-листе. Слабији резултат имале су: Турска (3 599) и Пољска (4 042), а бољи Мађарска (5 143), Португалија (5 573) и Ирска (6 698). Показале су се сасвим неосноване наде КПЈ из 1948. да ће извући земљу из заосталости и претворити је у богато европско друштво.

Периодизација према важнијим променама у привредној политици показује како је с временом слабио почетни развојни замах.

Од 1947. до 1952. је реализацију првог петогодишњег плана ометао сукоб са земљама Источне Европе. Југославија ликвидира систем административног управљања предузећима, уводе се самоуправљање и тржишна размена робе. Постигнут је само незнатан раст производње.

Од 1952. до 1965. године завршавају се објекти започети у првом петогодишњем плану, успешно се завршава нови петогодишњи план, у коме је знатнији удео имала прерађивачка индустрија. Тржишно пословање дало је повољне резултате а раст укупне производње био је веома велик. Али искрсли су нови проблеми. Југославији УН укидају помоћ за неразвијене земље. Нагло је нарасла потреба за увозом сировина, уз неизбежно повећање извоза, па се намећу потребе за изменама у привредном систему.

Од 1965. до 1974. покушава се даљи развој под условима једнаким за све привредне гране, али стопа раста опада. Од почетка седамдесетих врши се покушај обнове посусталог одушевљења радника за пожртвоване напоре изградње мерама „ослобођења рада“ (тзв. оуризација). Раст производње још је знатан, али темпо раста се смањује, а циљ социјализма је још далеко.

Од 1974. до 1979. године се, ради убрзања развоја, све земље Источне Европе задужују у капиталистичком свету. Увезени додатни капитал подстиче производњу, али то кратко траје. Већ 1979. године избија дужничка криза.

Од 1979. до 1990. године Југославија посрће под дужничким обавезама и не успева да их се ослободи. СССР долази до уверења да изградња социјализма није успела и да целокупни поредак мора да се промени. И врхови СКЈ прихватају ту оцену. Тиме је дошао крај и

југословенској државној заједници и поретку изградње социјализма. У дугом такмичењу два светска система у тзв. хладном рату, победио је капитализам.

Периодизација развоја према обртним моментима југословенске политике

	Народни доходак у млрд. динара		Индекси 1947=100		Периодични ланчани индекси		Просечне годишње стопе раста	
	укупно	индустрија	укупно	индустрија	укупно	индустрија	укупно	индустрија
1947	52,2	8,6	100	100	...	...	...	...
1952	59,7	11,2	114	130	114	130	2,7	5,5
1965	165	48,6	315	565	275	434	8,1	12,0
1974	280	86,2	550	1002	170	177	6,0	6,6
1979	372	123	720	1430	133	143	5,9	7,4
1990	365	134	698	1558	98	109	-0,2	0,8

Поређење раста индустрије и укупног народног дохотка јасно показује где је била главна покретачка снага целокупног развоја. Индустрија је била средиште према коме су се оријентисале друге области. Кад је деведесетих година стао раст индустријске производње клонула је сва привреда.

Чудесно висок раст производње од 1952. до 1965. добрим делом се дугује замашним инвестицијама из претходног периода. Кључни објекти првог петогодишњег плана завршени су после 1952. године и тек тада је омогућен раст производње. Просечна стопа раста народног дохотка од 1947. до 1965. године износила је 6,6%, а за индустрију 10,1%. Ако се узме у обзир временски помак између улагања у нове капацитете и утицаја готових објеката на раст производње, период од 1952. до 1965. не изгледа тако славно, а стопа раста је много уједначенија. Постепено опадање стопе раста упадљивије је код индустрије, код које је оживљавање од 1974. до 1979. било помогнуто средствима позајмљеним од иностранства.

После приказане исправке произлази да је у развоју привреде СФРЈ, као проверени израз стварних могућности, од 1947. до 1979. године владала стопа од 6%. Околности су биле повољније него од 1920. до 1940, па је и темпо раста био два пута бржи. Постепено смањивање стопе је нормална, теоретски очекивана појава. Али то није задовољавало политичаре. На власти су и почетком седамдесетих још били стари револуционари, који су гледали како се послушно спроводи њихова политика, како пролази време, а Југославија не постиже суштинске циљеве високе развијености, стицања и престижа високо развијених капиталистичких земаља и стварања услова за социјализам и комунизам, као виши тип друштва. Почела је, нарочито међу млађима, да се шири сумња у оправданост поретка и остваривост његових циљева.

Један од њих, постизање националне равноправности, на пољу економске политике олако је преформулисан у захтев за републичку и националну једнакост. Као недостижан циљ, тај захтев је постао извор све тежих сукоба, у којима су пропали Савез комуниста Југославије, поредак самоуправног социјализма и југословенска држава.

Привредни развој република СФРЈ

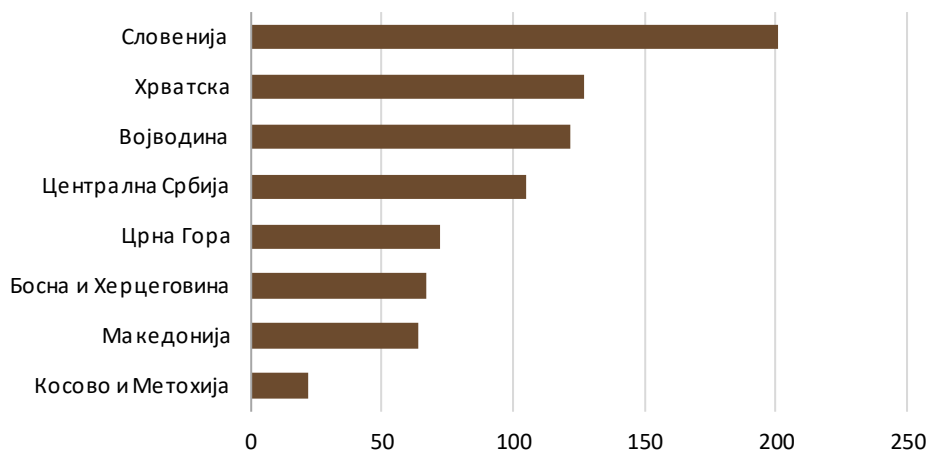
	Друштвени производ у ценама 1972.				Друштвени производ по становнику, СФРЈ=100	
	млрд. динара		индекс	стопа		
	1947	1990			1947	1990
СФРЈ	54,2	365	673	4,6	100	100
А) Развијени	41,6	283	680	4,6	110	129
Хрватска	13,6	91,0	669	4,5	104	127
Словенија	8,1	60,2	683	4,6	163	201
Централна Србија	14,2	94,0	690	4,6	100	105
Војводина	5,7	38,2	670	4,5	100	122
Б) Заостали	12,7	81,1	639	4,4	77	56
Босна и Херцеговина	7,5	46,6	621	4,3	86	67
Црна Гора	1,2	7,1	592	4,2	94	72
Македонија	2,8	20,8	743	4,8	70	64
Косово и Метохија	1,2	6,6	550	4,1	49	22

Извор података: „Развој република СФРЈ“ стр. 21 и 113.

Сигурно је да је свим републикама и покрајинама био осигуран брз привредни раст. Али није се остваривао захтев за једнакост. Мада је раст друштвеног производа био прилично уједначен, на нивоу развијености деловао је и неједнаки раст броја становника. Виши наталитет у заосталијим регионима умањивао је њихову позицију према друштвеном производу по становнику. Стога је разлика између региона 1990. била већа него 1947. Не да се није постизало изједначавање већ су се разлике повећавале. Упадљиво је заостајање Косова и Метохије, где су се сплели најнижи раст производње и изузетно велико повећање броја становника.

Потпуно изједначавање привредне развијености није постигнуто ни у САД (план за Југ). СФРЈ се напрезала да постигне што више. Изгледа да се боље и више није ни могло. Олако постављени циљ био је изнад стварних могућности, али је послужио као добар разлог за сепаратистичке тежње.

Друштвени производ по становнику 1990.
просек СФРЈ=100

Пољопривреда

Став политике развоја СФРЈ према пољопривреди дуго је био изразито непријатељски. Према примеру СССР и образложењу Преображенског, средства за бржу индустријализацију заостале земље могу да се узму само од пољопривреде. Такав став је у СФРЈ постепено ублажаван, али је пољопривреда до 1990. године остала у подређеном положају.

Као област екстремног заостајања, пољопривреда је од 1947. до 1990. године повећала производњу 2,6 пута. У исто време је народни доходак земље повећан 7,3 пута, а индустријска производња 13 пута. Због тих разлика се намећу питања:

- да ли је заостајање пољопривредне производње угрозило југословенску економију и изазвало њен слом?
- да ли је незадовољно пољопривредно становништво створило претећи отпор поретку „народне власти“?

Овде ће се, према чињеницама, доказивати тврдња да је пољопривреда постала стуб поретка, а не узрок његове пропасти!

Политика „народне власти“ у првим послератним годинама била је запањујуће неповољна за пољопривреду. Што из нужде, што због немоћи, власти су правиле крупне заокрете.

Одузимање производа од сељака усталило се током рата. Војску је требало хранити, а храна није могла да се плати. По ослобођењу, тешкоћа је повећана одговорношћу за варошко становништво. Град није имао робу за размену са селом. Кад се за неколико година опоравила градска привреда, средства су употребљавана за развој индустрије и других непољопривредних делатности, а не за еквивалентну размену са селом. После укидања принудног откупа почетком педесетих, пљачка се наставља помоћу маказа цена. Односи цена остали су неповољни за пољопривреду све до 1990. године.

Сprovedена је аграрна реформа с циљем сламања капитализма у пољопривреди. За приватно сељачко газдинство уведен је максимум поседа од 10 ха. Богатијим сељацима одузета је земља. Део је подељен сиромашнијим домаћинствима, а део је употребљен за оснивање државних пољопривредних добара. На селу је нестао крупни произвођач за тржиште, некада цењени „добар домаћин“. Тај предузетник добио је назив „кулак“. После „раскулучења“ сви су на селу постали сиротиња.

„Народна власт“ је видела будућност пољопривреде у њеном социјалистичком преображају. Једним делом је то постигнуто оснивањем државних добара, а другим делом је требало да се оствари добровољним учлањивањем сељака у сељачке радне задруге, које би уједињавањем малих поседа омогућиле масовну, крупну производњу. Основано је око 7 хиљада задруга до 1950. године. Упркос агресивној пропаганди, хапшењима и мучењу људи, сељаци су пружили жилав отпор. Основане СРЗ имале су на располагању око 20% обрадивих површина. Од 1952. године почиње нагло опадање и за десетак година су СРЗ практично сасвим нестале. Приватни сељачки посед одолео је притиску колективизације.

После неуспеха са колективизацијом држава контролише пољопривреду утврђивањем цена за основне производе. Државна трговинска предузећа откупљивала су пшеницу, кукуруз,

индустријско биље и стоку за клање по сразмерно ниским ценама, док је оно што сељаци купују увек било скупо. Слободној трговини била је препуштена тзв. „зелена пијаца“, на којој су сељаци продавали поврће, воће, сир, кајмак, јаја, ракију, суве шљиве и још понешто. Држава је разрезивала и порезе и бринула се да се сељак не обогати. Сељаци су били задовољни што их власт више не присиљава на нешто што они неће., али је доходак сељака тек пред крај СФРЈ постао приближан дохотку непољопривредног становништва.

Поређење између државних пољопривредних добара и приватних сељачких газдинстава показује важне разлике. Државна добра најчешће су располагала са око 1 000 ha површине и била су опремљена за организацију производње у великом обиму. Имала су кадар високо образованих стручњака, савремену механизацију, кредитну подршку банака, постизала су високе приносе, али су их спутавале ниске цене пољопривредних производа. Приватно газдинство је било мало, највише до 10 ха, и углавном је производило за себе. То је било разумљиво, јер су пољопривредници све до 1970. године представљали већину свег становништва. Показали су способности за повећавање производње, за коришћење боље агротехнике, постизали су ниже приносе него државна предузећа и сами су подносили тржишне губитке. У 1990. години друштвена предузећа су постигла 32% укупне пољопривредне производње, а приватни пољопривредници 68%. Упркос неповољном држању економске политике, приватни сектор је опстао и преживео слом поретка.

Пољопривредна производња повећана је колико је било неопходно за најнужније потребе СФРЈ. Око 2,6 пута већа производња премашила је раст становништва. Побољшана је народна исхрана, а индустрија је била снабдевена домаћим сировинама.

Међутим, нису узете у обзир развојне могућности у свету у којем се брзо повећава становништво. После другог светског рата човечанство је бројало око две милијарде, а пред крај XX stoleћа око шест милијарди душа. Стратези убрзане привредне изградње СФРЈ ограничавали су се на индустрију. Запостављање пољопривреде представљало је неискоришћену могућност.

Укупна пољопривредна производња повећавана је неуједначеним темпом. До 1959. је само за 10% превазилазила предратни просек. Кад су почетком шездесетих побољшане откупне цене, производња је за десет година повећана за 48%. У даљој деценији постигнуто је повећање за још 38%, и у последњој за 17%. Годишњи просек производње од 1980. до 1987. био је 2,45 пута већи од просека за време од 1930. до 1939.

Индекси пољопривредне производње (десетогодишњи просек)

	Пољо- привреда, укупно	Биљна производња				Сточна произ- водња
		укупно	ратар- ство	воћар- ство	вино- градар- ство	
1930-39	100	100	100	100	100	100
1950-59	110	109	109	113	111	103
1960-69	163	176	170	132	143	156
1970-79	209	205	206	160	146	253
1980-87	245	231	226	204	179	314

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 199.

Вредна је пажње чињеница да је од 1970. године убрзан раст сточне производње.

Индекси из горње табеле обухватају производњу и друштвеног и приватног сектора. Друштвена пољопривредна предузећа брже су повећавала производњу, али су се повећавале и обрадиве површине у њиховом поседу. У 1989. години имала су 21% од свих ораничних површина и постигла су 32% укупног друштвеног производа пољопривреде. Све мањи сектор малих приватних газдинстава одржао је доминантну позицију у укупној пољопривредној производњи.

Биљна производња

	1946	1965	1988	Петогодишњи збирови		
				1946-1950	1984-1988	индекс
Хлебна жита	2130	3650	6381	11610	27202	234
Пшеница	1930	3460	6300	10470	26802	256
Кукуруз	2140	5910	7710	16230	50288	310
Индустријско биље						
Конопља	107	316	5	1328	178	13
Лан	22	12	1	87	11	13
Шећерна репа	636	2620	4508	5287	29405	556
Сунцокрет	78	265	404	590	1726	293
Дуван	13	54	49	122	378	310
Повртно биље						
Кромпир	922	2380	1849	6712	11580	173
Пасуљ	44	171	94	434	641	149
Црни и бели лук	...	231	327	(613)	1792	292
Купус	155	482	611	1500	3343	223
Сточно крмно биље						
Луцерка и детелина	458	2829	2435	3897	13912	357
Ливадско сено	...	3740	3968	(15450)	20516	133
Сточна репа	228	945	468	2818	3002	107
Воће и грочје						
Јабукe	230	135	477	848	2489	294
Шљиве	610	399	761	2615	3332	127
Грочје	...	1120	1171	(3846)	6423	167

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 209–221.

И у биљној производњи било је структурних промена. Готово да је сасвим обустављена производња конопље и лана, док се рекордно повећавала производња шећерне репе и сунцокрета. Ипак, највећи значај имало је повећање производње пшенице и кукуруза.

Сточарство и сточна производња

	1949	1960	1988	Индекс <u>1988</u> 1949
Хиљаде грла				
Говеда	5278	5297	4881	93
Краве и јунци	2191	2536	2903	133
Свиње	4135	6210	8323	202
Овце	11654	11449	7824	67
Коњи	1050	1272	362	34
Живина – милиони грла	19	30	79	410
Сточарска производња				
Месо, хиљ. тона	312	635	1399	445
Кравље млеко, мил. ℓ	1546	2231	4598	297
Вуна, хиљ. тона	15	14	10	69
Јаја, мил. комада	950	1527	4922	517

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 227 и 228.

Крупне промене захватиле су и сточарство. Повећавала се укупна производња, али се мењала и структура. Побољшан је расни састав стада, сем у овчарству, где нису успели покушаји меринизације, а смањило се и гајење на планинским пашњацима. Груба вуна домаће овце све се мање користила и у индустрији и у домаћинствима, а употреба трактора утицала је на смањење броја волова и коња. Најзад, упадљива је била експанзија у свињарству и живинарству. Знатно повећање производње млека више је резултат гајења млечнијих раса у говедарству него повећања броја грла. Повремене несташице меса и млека настајале су због несталних односа између произвођача и трговине, а не због неспособности пољопривредника да произведу колико је потребно. Социјалистичка трговина је свако неповољно колебање цена увек умешно пребацивала на рачун произвођача.

Заосталост југословенске пољопривреде показује поређење са достигнућима у развијеним земљама Западне Европе. За Југославију недостижне по нивоу индустријске развијености, ове земље су предњачиле и у пољопривреди.

Производња по хектару пољопривредне површине 1990.

	Француска	СР Немачка	Холандија	Данска	СФРЈ
Пшеница, тона по ha ¹⁾	6,5	6,6	7,5	...	4,2
Број говеда	0,68	1,22	2,31	0,78	0,34
Број свиња	0,39	1,86	7,10	3,33	0,51
Производња меса, kg	180	440	1270	540	110
Производња млека, ℓ	840	1970	5600	1700	320

Извор података: „Статистички годишњак СФРЈ“ за 1991. стр 742–751.

¹⁾ Принос пшенице према површини под пшеницом. Величине за остале позиције израчунате су према укупној пољопривредној површини.

Поређења из горње табеле уверљиво доказују да је пољопривреда у СФРЈ имала могућности за већи раст производње које нису искоришћене.

Лош економски положај пратио је пољопривреду до распада СФРЈ, што показује доходак по становнику у текућим ценама. Био је већи у непољопривредним делатностима него у пољопривреди:

1952. године	5,2 пута
1953.	3,7
1960.	3,1
1980.	1,8
1987. године	1,2 пута

На смањивање велике почетне разлике у дохоцима утицали су неједнаки раст производње, неједнако кретање цена и масовни прелазак радне снаге из пољопривреде у друге делатности.

Неједнако повећавање производње није текло у прилог побољшања економског положаја пољопривреде. Друштвени производ пољопривреде у ценама 1972. године повећао се од 1952. до 1987. године 3,1 пут. Истовремено се производња у другим делатностима повећала око 8,2 пута. Индекс погоршања положаја по овом основу износи 37.

Промене цена текле су у корист пољопривреде. Док су се цене индустријских произвођача у ових 35 година повећале 163 пута, цене индустријских производа повећане су 52 пута. Индекс побољшања економског положаја пољопривредника износи 315. То значи да је кретањем цена скоро надокнађено заостајање у расту производње.

Пресудан утицај на побољшање положаја пољопривредника имало је смањивање њиховог укупног броја. Док је пољопривредно становништво смањено на 29% оног из 1952, остало је повећано 3,1 пут. У повећаној продуктивности рада и смањењу броја потрошачких јединица налазе се главни узроци побољшања положаја пољопривредника према позицији положаја становништва осталих делатности.

Ако се односи пољопривреде и других делатности сведу на утицаје раста производње, цена и промене броја становника, добијају се следећи односи за 1987. према 1952. години:

	Производња (1)	Цене (2)	Становништво (3)	Укупно (1x2:3)
Пољопривреда	3,09	163	0,29	1670
Остале делатности	8,34	52	3,15	1380

Уз ова три чиниоца положај пољопривреде поправио би се више. Таквим повећањем пољопривреда би премашила заостајање из 1952. године, али деловали су и неки други чиниоци који су омогућили непољопривредним делатностима да задрже део својих предности.

Друштвени производ по становнику

	1952 динари	1987 милиони динара
У текућим ценама		
Пољопривреда	214	1800
Остале делатности	1360	2000
У ценама 1972. године		
Пољопривреда	1700	1,75
Остале делатности	7900	1,67

И после напора да се у време привредне реформе односи цена доведу у исправан тржишни паритет, непољопривредне делатности су умеле да даље кретање цена, пореза, царина и других средстава економске политике окрену у своју корист.

Мора се поменути и то да су и неслагања у проценама броја пољопривредног и осталог становништва и службених процена становништва средином године имала утицаја на обрачун друштвеног производа по становнику. Те разлике су ипак небитне за разумевање односа пољопривреде и других делатности.

Смањење броја пољопривредног становништва не би било довољно да, уз спорији раст производње у аграру, спречи погоршавање односа према дохотку становника у граду. Важну улогу одиграло је неједнако кретање цена које је контролисала држава. До 1987. положај пољопривреде се знатно побољшао, али још није било постигнуто изједначење дохотка по становнику села и града.

У пољопривреди су, и после аграрне реформе, деловале знатне имовинске разлике. На основу података пописа из 1969. године може да се израчуна утицај величине поседа на доходак газдинства.

Величина поседа и доходак газдинства, 1969.

	Хиљаде газдин- става	Поседи, хиљ. ха	Просечни поседи, ха	Дохоци газдин. ¹⁾ хиљ. дин.	Станов- ништво у хиљ. ²⁾	Доходак по стан. ¹⁾ динари
До 2 ха	1021	983	0,96	3,9	2992	1331
2–5	910	3122	3,45	14,2	2666	4846
5–10	516	3607	7,00	28,7	1512	9752
10–20 ³⁾	128	1619	12,80	...	375	...
20–50 ³⁾	23	765	33,20	...	67	...

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр.

¹⁾ Просечни доходак по ха површине у текућим ценама за 1969. год. од 4 100 динара, пута просечни посед групе.

²⁾ Израчунато помоћу просека броја пољопривредних становника по газдинству од 2,93.

³⁾ За 150 хиљада газдинстава са поседом већим од 10 ха није направљен обрачун, јер су то нетипични случајеви.

Доходак по становнику непољопривредника износио је 1969. године око 12 000 по текућим ценама. Био је око три пута већи него за пољопривреднике. Био је потребан приход са три ха земље да би доходак по једном становнику био једнак градском. За издржавање трочлане породице на нивоу дохотка непољопривредника био је потребан посед од 9 ха. То је могла да осигура само група од око 100 000 газдинстава. Велика већина од око 2,4 милиона газдинстава

живела је испод тог нивоа. При томе, знатна је разлика између потрошачких могућности домаћинства са поседом од једног, од три или од седам хектара. Мора се поменути да подаци за 1969. годину већ садрже побољшања ценовних односа спроведених у „привредној реформи“ (1965). Исти овакав обрачун за 1960. показује да је за градски ниво дохотка по становнику пољопривредницима био потребан посед од 4 ха или од 12 ха за трочлано домаћинство. За достизање једнаког дохотка у пољопривреди и ван ње нити је било довољно земље, нити је то дозвољавао прописани аграрни максимум. Млади људи одлучни да себи и својој породици обезбеде бољи живот имали су добре разлоге да напусте пољопривреду. Тај мотив није изгубио привлачну снагу ни до 1990. године.

Упркос свом лошем друштвеном положају, пољопривредници нису створили никакав политички покрет против насталог поретка. До око 1960. године ред у држави одржаван је полицијским мерама. Од тад већ постају видљиве промене које олакшавају живот пољопривредника. Већа производња и повољније цене повећавају доходак газдинства. Смањењем породице по пресељењу неких њених чланова у град смањује се и број учесника у расподели дохотка. Мање је то од оног чиме располажу непољопривредници, али више од оног што се имало раније. Деца пољопривредника школовала су се за нека друга занимања. Родитељи на селу радовали су се успеху своје деце у граду. Сносили су трошкове школовања, продавали њиве да помогну свом потомству да купе ауто или стан. Шта ће им земља коју неће имати ко да обрађује! Лоше последице за пољопривреду настале су кад је старење пољопривредника смањило њихову радну способност. Гасила су се поједина домаћинства, замирала су читава насеља. Али то пропадање није погађало масе оних што су видели своја животна решења у пољопривреди. Напротив, у смањеном становништву села бољи су изгледи оних што остају. За протесте није било довољно заинтересованих. Пољопривреда је остала мирни и трпељиви ослонац поретка који је ван њиховог атара изграђивао социјализам.

Индустрија

Индустрија је била централна област социјалистичке изградње. Основна замисао стратега планског развоја Југославије била је да ће земља са више индустрије бити ближа остварењу комунистичког друштва. Али ток стварног развоја показивао је да се постављени циљеви измичу и да са индустријализацијом нарастају тешкоће. Неуспех изградње социјализма у заосталој земљи има корен у оној области привреде којој је планска изградња поклањала највише пажње.

Индустријско наслеђе прве Југославије састојало се од око 4 000 предузећа у којима је било око 300 хиљада радних места. У рату је тој имовини нанета знатна штета. „Народна власт“ је одмах национализовала сву индустрију, великом енергијом је обновила и већ 1947. године за 22% премашила обим производње из 1939. Сачињен је и петогодишњи план који је предвиђао да се индустријска производња повећа пет пута. Циљеви су били: да се створе производне снаге које превазилазе ниво капиталистичких земаља, да се покрене бржи развој заосталих крајева, да се Југославија ослободи зависности од капиталистичких метропола. До пет пута веће индустријске производње доспело се тек за око 16 година (1963), а постављени циљеви ни тада нису досегнути. У многу чему морали су да се измене и погледи на изградњу социјализма и методи развоја. И после тог обрта индустријализација је остала у средишту политике развоја СФРЈ. Само, представе о брзом успеху замењене су филозофијом дугорочног развоја.

Изузетно опсежна улагања у индустрију дала су резултате у виду великог повећања производње. Постигнуто је и жељено мењање структуре: производња средстава за рад брже је расла од производње робе за личну потрошњу. До промене у стратегији развоја долази шездесетих година, кад су неопходности боље равнотеже у читавој привреди наметале смањивање привилегија индустрије.

Индекси индустријске производње

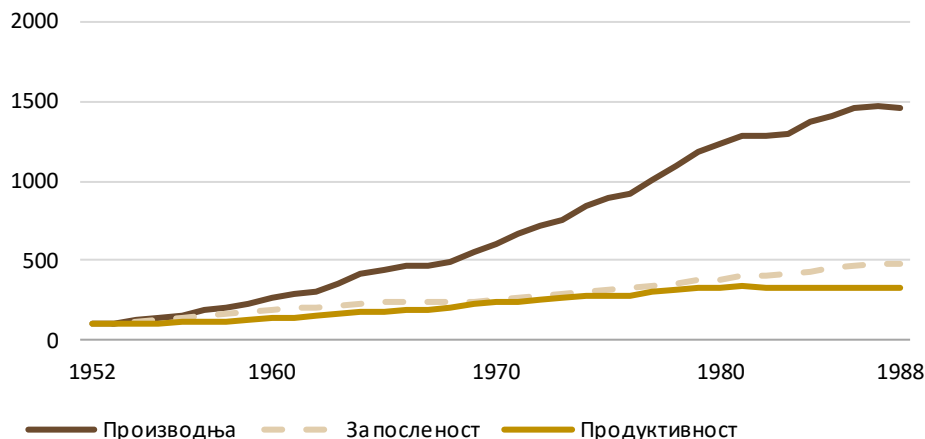
	Укупно	Средства за рад	Репро- дукциони материјал	Потрошна роба
1939	82	46	84	33
1947	100	100	100	100
1952	136	246	136	108
1955	200	385	200	159
1960	374	750	356	315
1965	618	1185	576	555
1970	832	1573	774	750
1975	1226	2462	1114	1110
1980	1694	3646	1450	1538
1985	1940	4204	1670	1741
1988	2014	...	...	...

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр 247, и „Статистички годишњак Југославије, 1991“, стр. 269.

Од 1947. до 1952. у времену предвиђеном за остварење првог петогодишњег плана, избио је сукоб са земљама Источне Европе. Сарадња са западним земљама споро се успостављала. Програм изградње сужен је на листу „кључних објеката“, а њихово завршавање продужено је за још неколико година. За првих пет година планске изградње производња је повећана за скромних 36%.

Од 1952. до 1955. завршава се већи број капацитета са листе изградње кључних објеката. Подигнути су нови и проширени су стари погони у енергетици, металургији и хемијској индустрији.

Индекси индустријске производње, запослености и продуктивности, 1952=100

Производња машина, у залету од краја рата, наставила је раст, а свој допринос општем расту даје и производња робе за широку потрошњу. Било је то три године свестраног успона.

Од 1955. до 1960. године наставља се брз и општи раст, уз повећани удео прерађивачке индустрије. Брзо повећање производње подупирало је свест о успеху и друштвени оптимизам. Али, објективно, измицало је време за убрзану социјалистичку индустријализацију. Искрсавале су тешкоће и наметале су се промене у политици развоја.

Од 1960. до 1970. спроводе се мере привредне реформе. Изгубљена је помоћ Уједињених нација за развој привредно заосталих земаља. Мењају се мере економске политике у намери да се све делатности доведу у једнак тржишни положај. Већ искоришћене могућности за производњу енергије и сировина из домаћих извора наговештавају потребе већег увоза и, разумљиво, већег извоза. Производња брзо расте, али се повећању и ограничења за даљи брзи развој.

Од 1970. до 1975. почиње да се смањује стопа раста индустријске производње. На ту нормалну појаву југословенско политичко вођство реагује мерама за „ослобађање рада“. Као да се поверовало да ће јачање самоуправљања подстаћи већ изморено одушевљење за социјалистичку изградњу. То се није десило, али је „оуризација“ разарала организацију рада у предузећима и смањивала њихове производне способности. То је штетило укључивању индустрије у светску тржишну утакмицу.

Од 1975. до 1980. године СФРЈ, као и друге земље Источне Европе, узима велике зајмове од бројних банака у западном свету да би убрзала своју изградњу. Долази до извесног оживљавања производње, али кад су 1979. приспели први рокови за отплату зајмова, отпочела је дуга дужничка криза.

Од 1980. до 1990. године траје агонија дужничке кризе. Повећава се извоз и по неповољним ценама, а увоз се ограничава. Индустријска производња је у великим тешкоћама и долази до опадања. Многе започете градње су обустављене. Не врши се редовна замена дотрајале опреме, ни њихова неодложна модернизација. У 1990. почиње незадрживи слом у индустрији повезан са пропашћу друштвеног поретка СФРЈ, распадом државе и сужавањем домаћег тржишта.

Неуспех социјалистичке изградње није био у томе што је грађена индустрија. Развијене капиталистичке земље имају много више индустрије па не пропадају због тога. Проблеми југословенске индустрије искрсавали су због услова производње под којима је функционисала.

Приликом израде сваког пројекта за нов индустријски погон наметало се питање: да ли да се усвоје технолошки боља, али скупља решења или да се гради погон јефтиније технологије са више радних места? Оскудица инвестиционих средстава, захтеви заосталих крајева и циљеви стварања друштва са радничком већином стварали су расположења за избор што јефтинијег решења за што обимније запошљавање. Пошто су се и опрема и читава технологија куповали најчешће у иностранству, некад је и продавац најновију технологију задржавао са себе, а продавао решења која он сам већ напушта. Из таквих разлога, ни нова југословенска индустрија није увек била модерна. У читавој југословенској индустрији већу вредност су имале зграде, а мању машине. При доношењу инвестиционих одлука често су разлози за „више макар лошије“ претезали над разлозима за „мање али боље“.

Југословенска индустријска производња нудила је робу осредњег или слабог квалитета израђивану по високим трошковима. Кад су се такви производи извозили показивало се да могу да се продају само по ниским ценама, уз губитке. У југословенској штампи било је више приговора „размаженим западноевропским потрошачима“ него неким и немарним југословенским произвођачима.

Ни при изградњи, ни током редовне производње, југословенска индустрија није била на висини строгих норматива високо развијених земаља. Нешто од тога успела је да документује статистичка служба.

Постепено слабљење економских привилегија индустрије показује и неједнако кретање цена. Цене индустријских производа биле су 1952. године веома високе и омогућавале су да индустрија обрачунава висок приход, велику додатну вредност и да показује изузетну акумулативност. Друге делатности биле су запостављене. Бржим повећавањем њихових цена уз практично мировање индустријских, слабио је економски положај индустрије.

Просечне годишње стопе раста цена

	Инду- стрија	Пољо- привреда	Грађевин- нарство	Цене на мало
1953-1956	0,7	9,9	6,5	2,3
1957-1960	0,7	3,8	8,1	3,0
1961-1965	4,8	20,9	15,8	11,1
1966-1970	5,1	7,2	12,2	10,0
1971-1975	18,0	19,9	10,0*	10,2*
1976-1980	12,6*	19,5*	18,0*	17,2*
1981-1985*	43,3*	42,1*	45,5*	48,0*

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 154.*

* Исправљен податак.

Неједнак раст цена имао је до привредне реформе 1965. корективну улогу. Исправљени су велики почетни диспаритети и отклоњене су неједнакости између делатности због цена које једне повлашћују док другима штете. У каснијим годинама раст цена има инфлациони карактер и захвата све делатности подједнако.

Релативно појефтињење индустријске робе наметало се и због повећавања индустријске производње. Већа понуда обарала је цене. Потрошачима чији доходак потиче из запостављених делатности морали су да се повећавају приходи да би куповали све веће количине индустријских израђевина. И по томе је привилеговани положај индустрије могао да буде само привремен.

Искоришћавање основних средстава у индустрији било је ниско. Зграде су представљале половину вредности средстава за рад. Само грађевински објекти јесу нужни услов за производњу, али пословни успех зависи од количине, квалитета и доброг коришћења опреме.

Шездесетих година индустрија је своју опрему користила у две осмочасовне смене у данима највеће пословне напрегнутости у години. Користећи за рад две смене од могуће три, индустрија је искоришћавала 67% својих капацитета. То је просечно екстензивно искоришћавање. Оно је више у тешкој индустрији, где се знатан део процеса одвија без

прекида, даноноћно, током целе године. У прерађивачким гранама процес производње може да се прекида и ту је могуће ограничење на једну или две смене.

Али и унутар смене опрема може да се користи потпуније или слабије. Интензитет искоришћавања опреме може да се израчуна на основу података о снази погонских мотора у kW и количини потрошене електроенергије у kWh. По тим подацима, просечно коришћење опреме износило је 1 900 сати у две смене, или 950 у једној смени. За непрекидни рад у једној смени располаже се са 2 950 часова годишње. Међутим, инжењери су оцењивали да, због неизбежних прекида, за рад може да се искористи само 40% од укупног времена. По том, време могућег коришћења у једној смени износи 1 180 сати, а искоришћеност опреме 81% (950:1180).

Интегрално искоришћење капацитета израчунава се множењем екстензивног (67%) и интензивног искоришћавања (81%). Таква потпуна мера износи 54%. Није било добро да једна заостала земља у јеку индустријализације користи своју опрему само са половином њених могућности. Планска привреда је морала да обезбеди боље резултате. Боље коришћење капацитета дало би већу производњу, скратило век употребе постојеће и убрзало замену старе опреме новом и бољом. То се није догађало. Политичка свест је на нову фабрику пре гледала као на споменик епохе, а мање као на објекат за што боље искоришћавање ради унапређивања економије.

Ни економија производних утрошака није била на потребној висини. Проблем је био озбиљан јер су материјални трошкови чинили око 60% продајне цене индустријских производа.

Индустрија Југославије трошила је више од половине целокупне производње електроенергије. Струја је била јефтина и на количину потрошње није се много пазило. У 1989. години у Југославији се производило 3 400 kwh по становнику. Земље као Аустрија, Белгија, Немачка и Француска производиле су око два пута више струје и постизале су око три пута већи народни доходак по становнику него Југославија.

Драгоцене сировине често су коришћене за производњу мало вредне робе. Тона металопрерађивачких производа садржи исту количину гвожђа и кад се извози и кад се увози. Но, тона металних израђевина које је Југославија извозила била је знатно јефтинија од тоне увезених производа од метала. Слично томе, од скупе аустралијске вуне текстилна индустрија Југославије производила је тканине и одећу, која је при извозу јефтино продавана. Статистика спољне трговине објавила је о тим односима мноштво детаљних података.

Обрачуни индустријске производње и потрошње сировина показивали су све већу зависност од увоза. Од 1953. до 1976. године индустријска производња је повећана 8,2 пута, а потрошња почетних сировина – оних из пољопривреде, шумарства, рударства и из увоза – повећала се 5,4 пута. Нормално је да развој индустрије вишим фазама прераде обезбеђује све већу производњу финалних израђевина од исте количине почетних материјала. Ипак, већ у поменутом низу година потрошња увозних сировина повећана је 9,4 пута. Искоришћеност домаћих извора наметала је југословенској индустрији нужност све већег увоза. За касније године статистика индустрије није више објављивала овакве податке о потрошњи. Јавност није протестовала због тога. Политичари су били оптерећени бригама за продубљење самоуправљања и за „ослобођење рада“, а не за економичност индустријског пословања!

Смањивање стопе раста индустријске производње било је разумљива последица извршених промена ради уједначавања економског положаја свих делатности. Док су ранији односи цена омогућавали да индустрија стиче релативно већу акумулацију, могла је више и да инвестира. И у расподели средстава Централног инвестиционог фонда индустрија је имала предности. Захтеви за довођење свих грана у једнак привредни положај тицали су се и расподеле централизованих средстава за инвестиције. И ту је индустрија изгубила важан део прихода за убрзани раст. Стопа раста индустријске производње смањивала се из разумљивих разлога и оправданих промена у привредном систему.

Проблем је био у политичкој реакцији на промене. Настала је узбуна: стопа раста опада а циљеви индустрије нису остварени. Није достигнут ниво развијених капиталистичких земаља, нити је постигнута нивелација републичких разлика у индустријализованости.

У 1970. години пољопривредно становништво је чинило 38% укупног, а у развијеним земљама Западне Европе мање од 10%. Особље запослено у индустрији представљало је 7% укупног становништва, а у развијеним земљама европског запада између 10% и 20%. Према томе, индустријализација СФРЈ налазила се на половини свог историјског пута.

Уз то, нису постигнути ни циљеви изједначавања индустријске развијености република. Представници заосталих крајева нису пристајали на политику која овај циљ одлаже на неодређено далеку будућност. До 1970. године ниједан од заосталих крајева није достигао југословенски просек броја индустријских радника на 1 000 становника, док је ниво високе развијености досегла само Словенија. Према схватањима тадашњег вођства, убрзана индустријализација морала је да се настави. У том циљу предузете су две врсте мера. То је прво било продубљивање самоуправних односа (уставни амандмани, Устав из 1974, Закон о удруженом раду), а затим обимно задуживање у иностранству.

Запослени у индустрији на 1 000 становника

	1952	1970	1990
СФРЈ	33	71	112
Развијенији крајеви			
Хрватска	40	70	120
Словенија	77	148	186
Централна Србија	27	70	118
Војводина	29	70	118
Заосталији крајеви			
Босна и Херцеговина	30	52	103
Црна Гора	12	42	87
Македонија	16	53	97
Косово и Метохија	15	27	40

Извор података: „Развој република СФРЈ“, стр. 106.

Око 1970. године нико још није смео јавно ни да помене неоствареност циљева убрзане социјалистичке индустријализације ни застарелост њених метода. Раст производње постајао је спорији, али је масовно запошљавање текло и даље. До 1990. године југословенски просек броја запослених на 1 000 становника стигао је на праг високе развијености. Тај праг прекорачиле су све четири развијеније федералне јединице, али од заосталијих само Босна и

Херцеговина. Упркос оствареном напретку, подручје Косова и Метохије више је заостајало за општим просеком СФРЈ 1990. него 1952. године. Били су то довољни разлози за повећавање међурејубличких напетости.

Повећавање броја запослених у индустрији јесте био важан политички циљ, али није био постигнут уз одговарајуће економске услове. У свету је индустрија у другој половини XX века убрзавала технички напредак и раст продуктивности рада, а број запослених се смањивао. У светској индустрији је џиновско предузеће постало доминантна појава. Најзад, у развијеним капиталистичким земљама крупно индустријско предузеће постајало је све самосталније и моћније. У свему томе је југословенска политика развоја тражила посебне, оригиналне путеве.

Знало се да запошљавање у СФРЈ прелази економски оправдану меру и да се у предузећима стварају вишкови недовољно искоришћене радне снаге. Током седамдесетих година директори великих предузећа оцењивали су те вишкове на око 30%. Те оцене нису биле далеко од стварности. Познато је да су земље као Француска и Јапан у дужим етапама индустријског развоја током друге половине XX столећа постигале просечни годишњи раст продуктивности рада од 7% до 8%. Аутоматизација и други видови рационализације индустријских процеса били су главни ослонац напретка. Продуктивност рада повећавала се и у југословенској индустрији, али по нижој стопи. Од 1952. до 1987. године повећана је 3,1 пут или, у просеку, за 3,3% годишње. Интереси већег запошљавања били су у сукобу са интересима повећања продуктивности. Да је продуктивност рада у ових 35 година повећавана за 5% годишње, била би 1987. године 5,5 пута већа. При оствареном расту производње било би довољно повећање запослености од 2,65 пута. При таквом развоју југословенској индустрији било би 1987. године довољно 1,2 милиона запослених мање. Према наведеном услову за раст продуктивности за 5% годишње, вишак радне снаге у индустрији је 1987. износио 45% од свих запослених. Постојало је и објашњење да се нижа продуктивност нижим зарадама доводи у економску равнотежу. Али на ниским зарадама не ствара се модерна економија, нити се обезбеђује њен дугорочни напредак. У повећању броја запослених у индустрији на 1 000 становника било је много неодрживих достигнућа и лажних успеха.

Почетком седамдесетих одиграо се сукоб партијских комитета и руководства великих предузећа и банака. Руководиоци привредних организација, следећи тржишне нужности, доносили су пословне одлуке које нису увек биле у пуном складу са политиком партијских власти или са самоуправним процедурама. КПЈ их је оптуживала као носиоце отуђене економске моћи и обавила је опсежно смењивање руководства већих и јачих предузећа. Рушењем управа успешних предузећа нанета је велика штета привреди. Способни руководиоци су редак кадар. Они мање способни су пред политичким властима били покорни, јер им је требала подршка за сваку пословну лабавост. Напад на способније и самосталније привредне руководиоце извршен је у име продубљења самоуправних односа. До отуђења долази, тврдило се, зато што је у великим организацијама одлучивање далеко од радника. КПЈ је желела да моћ управљања привредом што више приближи радничким масама и да се тако умањи утицај привредне бирократије. Почеле су реорганизације предузећа према концепцији удруженог рада. Већа предузећа су дељена на десетине основних организација (ОУР-а), које су имале велика овлашћења за одлучивање о производњи и расподели дохотка, а за пословну сарадњу са другим јединицама истог предузећа упућене су на слободно међусобно

споразумевање. Одмах су смањене оперативне способности крупних организација. „ОУР-и“ су се више бавили међусобним размирицама него интересима заједничке производње и захтевима тржишта. Док су светском привредом управљале моћне мултинационалне компаније, у СФРЈ је кршена снага оно мало великих и јаких предузећа. И у томе је СФРЈ ишла својим посебним и светској привреди неприлагођеним путем. После мера за „ослобођење рада“ спроведених почетком седамдесетих, уз енергично залагање Тита и Кардеља, југословенска привреда је само смањила своје способности за развој, као и за конкурентско такмичење на светским тржиштима.

У жељи да убрза привредни раст, од 1970. године СФРЈ подиже све веће зајмове у иностранству. То задуживање није подлегао јединственом плану, па ни контроли. За свој рачун задуживала су се предузећа и општине код било које банке у свету вољне да им зајам да. Кад је 1979. године почела дужничка криза ни Влада Југославије није знала колики је укупни дуг. Први потпунији извештај о томе сачинили су швајцарски банкар. То је касније проверила и Народна банка СФРЈ. У 1970. години спољни дуг Југославије износио је 2,4 милијарде долара, у 1975. години 6,6 милијарди, у 1980. години 18,9 милијарди и у 1981. достиже максимум од 21,1 милијарди. У овој деценији инвестиције су веће него што су икад биле. Опсежно инвестирање подстиче и производњу и потрошњу. Раст се наставља. Али када су 1979. године приспели први рокови за отплату зајмова показала се неспособност СФРЈ да одговори дужничким обавезама. Привредни полет је спласнуо као пробušени дечији балон. Многи велики пројекти нису били завршени („Дина“ на Крку, алуминијумска фабрика у Обровцу, нафтовод Краљевица – Босански Брод – Панчево, железара у Смедереву, фабрике никла на Косову и код Скопља, фабрике плоча у Краљеву и Деспотовцу и др.). Повећава се производња за извоз под свим условима и по сваку цену.

Од 1980. до 1990. индустријска производња се врло мало повећава. Све је подређено решавању дужничке кризе. Плаћају се камате, а дуг се минимално смањивао. Индустрија оскудева у основним сировинама и раскидају се пословне везе. Од 1989. године почиње суновратно опадање индустријске производње, повезано са сломом поретка изградње социјализма у целој источној Европи и распадом СФРЈ.

Трговински и платни биланс

Односи са иностранством показивали су поремећаје равнотеже у привреди СФРЈ. Од краја Другог светског рата у Југославији се више трошило него што се производило. Прилив новца из иностранства није био довољан да се та разлика плати. И трговински и платни биланс СФРЈ били су у дефициту.

Робна размена са иностранством непрекидно се повећавала. Може да изгледа да је то у супротности са ставом Програма КПЈ из 1948. о јачању независности земље. Развој неизбежно доводи до веће размене робе и услуга са другим земљама. То значи да се зависност од иностранства само повећава. Суштинска независност за земљу у развоју састоји се у томе што ће ова бити у стању да плаћа своје рачуне. Тако схваћену независност СФРЈ није успела да постигне.

Извоз се брзо повећавао. Док је укупна производња (друштвени бруто производ у ценама 1972. године) од 1952. до 1987. године повећан 6,7 пута, физички обим извоза повећан је 9,7 пута. Опадао је удео водећих позиција некадашњег извоза: стоке, жита, кукуруза, дрвета и руда. Повећавао се удео индустријских прерађевина: обојених метала, цемента, израђевина од метала, дрвета и коже, одеће, производа прехранбене индустрије и др. Индустрија је тражила шире тржиште за своје производе. Индустријски производи досегли су осамдесетих година више од 90% целокупног извоза. Повећао се и број земаља које купују југословенску робу. Напредак је био знатан, али није био довољан.

Увоз је све време био већи од извоза. Покриће увоза извозом износило је од 1960. до 1969. године 73%, од 1970. до 1979. године 56%, а преокрет настаје у време дужничке кризе и тешких напора да се одговори дужничким обавезама. Обим увоза се смањује и покривеност извозом се повећава на 82%. То је била повољна промена, али недовољна да се СФРЈ раздужи. Истовремено, смањење увоза опасно је угрожавало југословенску производњу. Она је зависила од увоза каменог угља, нафте, гаса, сирових фосфата, опреме, бројних хемикалија и израђевина од метала, од увоза коже, памука, вуне, дела хране лекова и др. Повремене nestaшице угрожавале су и производњу и стабилност тржишта. У осамдесетим годинама СФРЈ више није личила на земљу која успешно напредује ка својим дугорочним циљевима.

Спољна трговина Југославије (млрд. динара¹⁾)

	Извоз	Увоз	Разлика	Покриће увоза у %
1946-1949	8,1	9,3	1,2	86
1950-1959	34	55	21	62
1960-1969	116	160	44	73
1970-1979	466	828	362	56
1980-1989	1289	1574	285	82

Извор података: „Развој република СФРЈ 1947–1990“, Савезни завод за статистику, Београд, 1996, стр. 270.

¹⁾ Прерачунато на исти курс долара (11,82). На горње величине, поред повећаних количина, утицала је још и инфлација у динарима.

Текуће вредности отежавају да се сагледа реални раст обима спољне трговине. Тај недостатак отклањају индекси физичког обима (израчунати на основу ланчаних индекса из публикације „Југославија 1918–1988“, стр. 299):

	Извоз	Увоз
1952	100	100
1959	215	196
1969	497	483
1979	744	979
1987	968	661

Индекси за 1987. годину показују колико је тежак удар функционисању југословенске привреде нанео раскорак у кретању извоза и увоза под притиском дужничке кризе. Упркос свему томе, СФРЈ се ни до 1990. није ослободила дуга.

Платни биланс обухвата, поред резултата у трговини робом, и друге приходе и расходе у пословању земље са иностранством. Ту спадају приходи и расходи за услуге, приходи од разних врста помоћи, дознаке породицама од радника у иностранству, затим прилив новца од подигнутих зајмова, приспеле обавезе за отплате зајмова и др. Од 1949. до 1981. године у дванаест година је платни биланс био позитиван, а у 26 негативан. Највећи број и највећи износ позитивног платног биланса концентрисани су на време од 1979. до 1987. године, кад су Југославији пристигли рокови за отплате великих зајмова. Уз велико напрезање, СФРЈ се трудила да већим извозом и мањим увозом дође до средстава за подмиривање дужничких обавеза. Дуг се смањио са 21 милијарде долара у 1981. на 18 милијарди у 1990. години (види: „Југославија 1918–1988“, стр 146-7, и „Развој република СФРЈ“, стр 275). У трезорима страних банака лежале су обвезнице за неотплаћене дугове СФРЈ. Било је само питање избора момента у ком ће повериоци захтевати исплату. Над југословенском привредом лебдела је претња банкротством. Судбина југословенске привреде била је у рукама странаца.

Ипак, није притисак поверилаца био ударац под којим су се срушили поредак изградње социјализма и југословенска државна заједница. Ликвидације су извршили сами Југословени.

Расподела друштвеног производа

Инспиратори изградње социјализма су преносили јавности тако оптимистички поглед на будућност као да са променом поретка почиње време чуда. Тврдили су да они знају науку која ће, уз краткотрајне напоре, од Југославије начинити развијену земљу. Међутим, показало се да и методи убрзане изградње подлежу законитим ограничењима, као и развој у капиталистичким земљама.

Максимирање инвестиција било је услов убрзања привредне изградње. То је могло да се оствари смањивањем средстава за личну и заједничку друштвену потрошњу. Још од првих послератних година „народна власт“ је извршила велики притисак да би изменила расподелу друштвеног производа каква би одговарала што бржем развоју. Али те промене имале су објективно несавладиве границе. Укупни друштвени производ је оквир у који морају да се уклопе и инвестиције и потрошња. Постоје и границе друштвене прихватљивости смањења потрошње ради повећања инвестиција. Све до дужничке кризе инвестиције су се одржавале на нивоу од око трећине друштвеног производа, уз постепено повећавање. Од 1952. до 1980. године друштвени производ је повећан 6,4 пута, а инвестиције 7,8 пута. Веће инвестиције од међуратних омогућавале су бржи привредни раст. Постигнути темпо раста привлачио је и међународну пажњу. Југославија је сматрана за земљу која се брзо развија. У Европи ниједна западна земља није издвајала за инвестиције 30% бруто домаћег производа. Између 20% и 25% од БДП-а улагале су Аустрија, Белгија, Данска, Финска, Холандија, па и мање развијене Грчка и Португалија. У 2013. години више од 30% БДП-а инвестирале су Индија, Индонезија, Иран и Кина. У поређењу са овим примерима, издвајања за инвестиције у СФРЈ била су веома висока.

Посебно је питање добре употребе инвестиционих средстава. Више је утрошено за подизање зграда, мање за опрему:

Издаци за машине и другу опрему износили су:

1947-1951 године	25%
1952-1960	30%
1961-1970	32%
1971-1980. године	40%
1981-1990	41%

Извор: „Развој република СФРЈ“, стр. 140.

Разуме се да зграде морају да се подигну, али успех зависи од опреме, а не од грађевина. Лоше је било то што су инвестиције доносиле све мањи раст производње. То показује прираст друштвеног производа на 100 динара уложених у основна средства.

1952-1960. године	39%
1961-1970	27%
1971-1980	21%
1981-1990	-3,5%

Извор података: „Развој република СФРЈ“, стр. 139.

До правог слома дошло је од 1979. до 1990. године. Дужничка криза омела је текућу производњу и њено даље повећавање. Отплате дужничких обавеза умањиле су средства за инвестирање. Пресудно је било то што се ни до 1990. године СФРЈ није ослободила дугова.

До привредног заостајања и пропасти није дошло зато што је Југославија до 1970. године инвестирала велики део свог друштвеног производа. Удео инвестиција у расподели могао је смишљеном политиком за неколико година и да се смањи, али много би теже било да се нађе лек за лоша улагања. Градње су текле споро а издаци на грађевине били су велики и уз штедњу на опреми. Завршени индустријски објекти су непотпуно искоришћавали капацитете. У дугој и разноврсној изградњи као да није било промашаја: не зна се да ли је икад ликвидирано неко лоше крупно предузеће. Такво пословање опстајало је док је у земљи било довољно домаћих сировина и док се производило за заштићено домаће тржиште. Када је даљи развој наметнуо интензивније учешће на светским тржиштима, постојећим предузећима била је потребна њихова акумулација за побољшање техничке спремности за вишу конкурентност. За проширење и градњу нових објеката није преостало довољно сопствених средстава. Зајмови узети у иностранству од 1970. до 1980. године, лоше искоришћени, ипак су привремено омогућили и даљи раст производње и висок удео инвестиција у расподели. Таква економија превазилазила је реалну снагу југословенске привреде и довела је до дужничке кризе.

Раст и структура производње и потрошње

	Друштвени производ	Лична потрошња	Бруто инвестиције	Заједничка потрошња	Разлике
Милијарде динара у ценама 1972. године					
1952	59,7	38,6	15,6	9,1	-3,6
1955	81,1	45,6	20,4	9,1	6,0
1960	118	65,9	36,3	11,2	4,6
1965	165	93,2	50,1	14,7	7,0
1970	218	121	69,5	20,3	7,2
1975	290	156	92,2	26,0	15,8
1980	381	198	121	33,7	28,3
1985	394	191	80,9	30,7	91,4
1987	403	201	79,4	31,4	91,2
Индекс					
1987:1952	675	521	509	345	...
Структура расподеле по текућим ценама					
1952	100	54,7	30,5	21,1	-6,3
1955	100	52,3	29,0	14,2	4,5
1960	100	51,6	32,5	10,7	5,2
1965	100	50,6	27,4	7,7	14,3
1970	100	55,0	32,9	9,4	2,7
1975	100	54,7	32,4	9,9	3,0
1980	100	52,7	35,2	9,2	2,9
1985	100	50,1	23,1	8,6	18,2
1987	100	50,3	20,1	8,4	21,2

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 106.

Лична потрошња је у првим послератним годинама била веома ниска. Већи део становништва је до око 1960. године живео од пољопривреде и сам себи производио храну. Индустријске робе за личну потрошњу било је мало и била је скупа. Брзо повећање укупне производње омогућавало је да се укупна лична потрошња повећава, а да се њен удео у расподели смањује. У годинама привредне реформе, од 1965. до 1970. године, изменама односа цена повећан је удео личне потрошње а затим је опет преовладала тенденција релативног опадања. Од 1952. до 1987. године укупна производња је повећана 6,8 пута, а лична потрошња 5,2 пута. Био је то знатан раст, који је већина становништва доживела као продор из сиромаштва ка благостању и животној сигурности. Нарочито је велико побољшање доживео масовни слој оних што су напуштали пољопривреду и укључили се у виши стандард градског становништва. Смањење аграрне пренасељености повећавало је потрошачке могућности оних што остају на селу. Стари градски радници су знали да су им до почетка шездесетих реалне наднице биле ниже него 1939. године. Али послератне зараде су се повећавале из године у годину, а кућни буџет је допуњавала и запосленост удатих жена. Градско становништво је знало да радници у Западној Европи зарађују више и живе боље. Ипак, повољно су оцењивали свој напредак и веома реалистично сматрали да у кратком року не може да се достигне ниво најразвијенијих земаља. Али од 1979. године почело је опадање стандарда. Пољуљали су се и дотадашњи оптимизам и поверење у поредак, с тим што поредак изградње социјализма није срушила побуна незадовољног становништва.

Заједничка друштвена потрошња била је најмања позиција расподеле. Према тадашњој методологији обрачуна, она је обухватала само материјалну потрошњу јавних служби. Плате државних чиновника, официра, полицајаца, здравственог, просветног, комуналног и другог сличног особља сврстане су у област личне потрошње. Без обзира на огроман значај ових служби и на очекивања од поретка који гради социјализам, ово је била област најспоријег развоја. Од 1952. до 1987. године заједничка потрошња је повећана 3,5 пута, што је двоструко спорији раст од повећања друштвеног производа. При томе, нису биле у једнаком положају репресивне службе као војска и полиција, с једне, и здравство, просвета и социјалне службе, с друге стране. Знало се да су све ове службе у земљама Западне Европе на вишем нивоу, јер ове земље имају више средстава за све, па и за ову област. Мада је СФРЈ постизала неке веома вредне резултате у науци, медицини и техници, то се односило само на понеку област. Већи део ових служби је запуштан ускраћивањем средстава. Јавност је заваравана лажљивом пропагандом о „бесплатном“ здравству и школству, као предностима поретка у СФРЈ, као да ишта може бити бесплатно. Само је финансирање било колективно и законски обавезно. Али грађани су ипак мислили да је такво решење добро и сматрали су га за мали део обећане једнакости. У невољама током деведесетих и заједничка потрошња претрпела је смањења.

Разлике приказане у петој колони показују неусклађености у изворима статистичких података. Мали износи од неколико процената повећани су 1965, 1985. и 1987. године. Велике промене у привредном систему, ценама и новчаним токовима стварале су околности које су измицале статистици и отежавале састављање биланса расподеле у ком је све разјашњено и усклађено. Поремећаји из осамдесетих уздрмали су и статистику. Проблеми настали од 1979. до 1990. године могу да се пореде са великом привредном кризом из тридесетих година. Само прва Југославија је преживела ту кризу, а СФРЈ се распала.

Животни стандард становништва СФРЈ

Раст личне потрошње веома уверљиво показује да се дуго повећавао животни стандард становништва. Али, за тачнију меру, у обрачун би морало да се уведе и повећање броја оних што се издржавају тим средствима. За разумевање насталих промена потребно је упоредити позиције основних друштвених група. Да би се оценио значај постигнутог, корисно је да се покуша поређење са првом Југославијом и са иностранством. Најзад, осврте захтевају и неке особености животног стила у СФРЈ. На основу тако утврђених чињеница могу да се наслуте разлози због којих би становништво било (не)задовољно животним удесом у Југославији.

Лична потрошња по становнику, кад брже, кад спорије, повећавала се до 1980. године. Тада су започели преокрет у целокупном развоју и опадање стандарда. Према обрачуну у сталним ценама (1972), лична потрошња по становнику је износила.

	Годишњи просек, динара	Индекси	
		1955=100	ланчани
1952	2299	88	...
1955	2601	100	114
1960	3580	138	138
1965	4796	184	133
1970	6257	241	131
1975	7766	299	124
1980	9294	357	119
1981	9046	348	97
1982	8982	345	99
1983	8806	339	98
1984	8610	331	98
1985	8539	328	99
1986	8862	341	104
1987	8953	344	101

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 184-5.

Повећање од 3,6 пута за време од 1955. до 1980. године представљало је брз, уједначен, дугорочнији напредак. Времена тешке оскудице и сваковрсних лишавања из прве послератне деценије, о којима нема употребљивих података, одлазила су у заборав. Људи од власти поносно су истицали да се у СФРЈ гради „социјализам са људским ликом“. У масовној свести учвршћивало се поверење у поредак. Постојало је веома раширено уверење да ће се повољан развој наставити.

Али већ 1979. године дошао је отрежњавајући потрес. Сазнало се колико се СФРЈ задужила у свету, да није у стању да уредно отплаћује зајмове и плаћа камате, почело је репрограмирање дугова уз све лошије услове и после десет година земља је била практично исто толико дужна колико и 1979. године. Инвестиције су смањене, производња је стагнирала, стандард грађана почео је да опада. Пад није био дубок, али је дуго трајао. Међу људима се ширила стрепња за будућност. Поколебало се и поверење у политику која не налази излаз из кризе.

Разлике у стандарду радничких и сељачких домаћинстава показују резултати Анкете о њиховим приходима и расходима. Подацима, прерачунатим на цене из 1972. године, располаже се тек од 1963. године. Прерачунавање је извршено индексом трошкова живота. Према подацима о друштвеном производу, разлике између пољопривредних и непољопривредних домаћинстава биле су од 1947. до 1962. године још веће. Но, приказ и за овај скраћени период јасно показује упадљиве друштвене разлике.

Просечно расположива средства домаћинстава у хиљ. динара,
цене из 1972. године

	Општи просек	Домаћин- ства пољо- привредника	Мешовита домаћин- ства	Непољо- привредна домаћин- ства
1963	19,7	14,0	21,6	21,6
1968	24,7	16,3	25,6	28,6
1972	33,3	23,9	35,3	36,0
1978	39,7	24,3	42,3	43,0
1983	38,0	32,6	46,3	36,0
1984	33,0	32,3	39,0	31,0
1985	29,8	24,3	34,3	28,0
1986	30,3	21,3	34,0	30,6
1987	30,3	24,0	34,6	29,3
Индекс раста 1987:1963	154	171	160	136
Индекс нивоа				
1963	100	71	110	110
1968	100	66	104	116
1973	100	71	106	108
1978	100	61	107	108
1983	100	86	122	95
1984	100	98	118	94
1985	100	82	115	94
1986	100	70	112	101
1987	100	79	114	97

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 110 и 165. Прерачунавање података за
горњу табелу извршио је писац овог текста.

Уверљиво најниже приходе имала су домаћинства пољопривредника. Истовремено, приходи ове групе су се највише повећавали. Али ни до почетка осамдесетих нису се изједначили приходи сељачких и градских домаћинстава. У годинама дужничке кризе било је и побољшања и погоршања. Ипак, три последње од наведених година опет показују изразито заостајање пољопривредника. Сеоска омладина је и даље оправдано желела запослење у граду.

Домаћинства непољопривредника имала су натпросечне приходе до почетка дужничке кризе. Од 1963. до 1978. године и повећавање њихових прихода текло је брже него доходи пољопривредних домаћинстава. У осамдесетим почиње опадање, али је ова група и у кризи успешније очувала своје интересе. У 1986. и 1987. години разлике између ова два екстрема постале су нешто мање него пре кризе.

Мешовита домаћинства била су најуспешнија група. Она су обрађивала пољопривредно имање и, поред тога, имала по неког члана породице запосленог у некој другој делатности. Просечни приход мешовитих домаћинстава био је на нивоу непољопривредних, а у кризи га је премашао. Што су ова домаћинства у некој години губила као пољопривредни произвођачи, надокнађивала су новчаним приходом запослених чланова, или обратно. Таква домаћинства потцењивачки су називана полутани – ни радници, ни сељаци. Међутим, рачун показује да су они добро схватили своје интересе и умели да их заштите.

Регионалне разлике просека за сва домаћинства потврђују представе о разликама у развијености према друштвеном производу по становнику. У развијенијим крајевима већи је просечни приход домаћинства. Само, разлике су нешто блаже. У овом приказу делује и неједнаки број чланова домаћинства. У развијенијим крајевима домаћинства су 1981. имала 3,2 члана, а у заосталијим преко 4. Екстрем представља Косово са Метохијом, са 6,9 чланова. Домаћинство са више чланова објективно је сиромашније, што општи просек по домаћинству јасно не показује.

Регионалне разлике прихода по домаћинству

	1963	1973	1983	1987
СФРЈ	100	100	100	100
Развијенији крајеви				
Хрватска	106	109	106	103
Словенија	128	130	123	173
Централна Србија	(95) ¹⁾	95	95	91
Војводина	...	87	107	104
Заосталији крајеви				
Босна и Херцеговина	92	91	89	83
Црна Гора	100	87	93	76
Македонија	84	96	90	75
Косово и Метохија	...	90	89	73

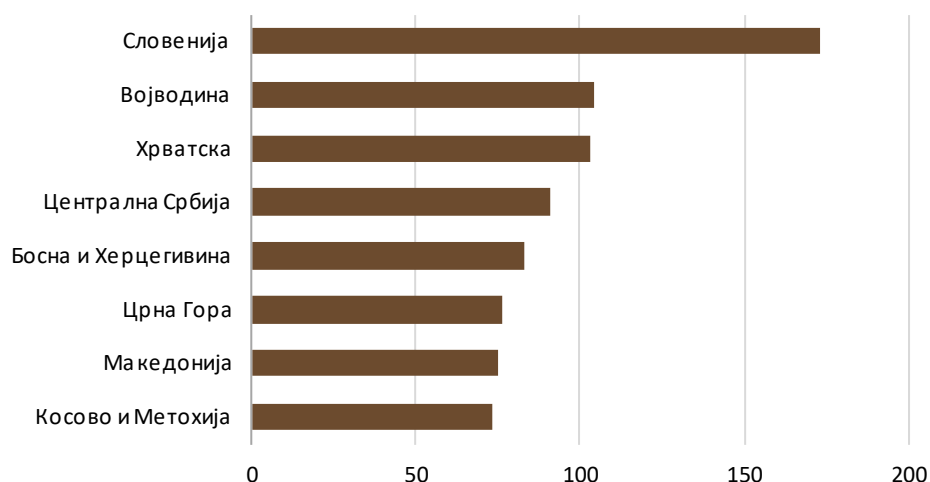
Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 111–2.

¹⁾ Податак за целу Србију.

И са овог гледишта посматране, регионалне разлике изгледају разочаравајуће устаљене. Свуда је остварен напредак, али су разлике опстајале и на вишем нивоу. Кад је дошла дужничка криза одскочио је просек за Словенију, док је код свих других дошло до слабљења позиције према просеку за целу земљу. Погоршање у заосталијим крајевима било је изразитије. И после дуге социјалистичке планске изградње, дете рођено у Крању или Марибору улазило је у друштво много већих потрошачких могућности од детета рођеног у Мостару, Тетову или Приштини. Да је у време првог петогодишњег плана неко поменуто тако што, био би оштро укорен.

Познато је да је и унутар сваке друштвене групе и унутар сваког региона било великих разлика. Стога је неуједначеност била већа него што показују просеци. Током година све се мање говорило о једнакости, а све више против „уравниловке“. Ако је постигнута диференцијација била нужна, рано постављени циљеви о једнакости били су недостижни.

Приход по домаћинству 1987. години, просек СФРЈ=100%

Не мора да се доказује да су међу пољопривредницима постојале знатне разлике у зависности од величине поседа и да није исто имати 5 ha у динарском појасу или у панонском басену.

Оскудна истраживања социјалних односа међу непољопривредницима, поред реалног раста у свим категоријама, показују тенденције повећања разлика. Брже су се повећавале зараде старијих него млађих. Нешто брже су се повећавале зараде мушкараца него жена. Натпросечни ниво одржавали су запослени у администрацији, руководиоци и стручњаци, мада су се од 1976. до 1986. године нешто смањиле разлике између њих и радника у производњи (види: „Југославија 1918–1988“, стр. 78–9). Образовање и хијерархијски положај осигуравали су приближно два пута већу зараду од зараде неквалификованих. То су односи просека за велике групе, док односи екстремних примера уверљиво пробијају те оквире. Против изразите диференцијације иступали си интелектуалци у име хуманих циљева (види Е. Берковић: „Социјалне неједнакости у Југославији“, Економски институт, Београд, 1986). С друге стране, мало су се чули синдикати, и то чешће да би предлагали веће разлике него више једнакости. Статистичка истраживања су пружала више обавештења о овој теми која својевремено нису привукла пажњу јавности. Није било лепо примано ништа што би ван политичких форума подсећало јавност да изградња социјализма у СФРЈ не остварује циљеве веће једнакости.

Међународна поређења животног стандарда дуго су била непоуздана због неверице у реалност валутних курса. Ту тешкоћу је осамдесетих година отклонио Статистички уред УН једним пројектом за превођење бруто домаћег производа на међународно упоредив валутни израз. Као учесник у раду на том пројекту, др Душан Миљковић је у једној студији приказао и методе и резултате тог подухвата (види: свеска 28 серије Савезног завода за статистику „Методолошке студије, расправе и документација“, Београд, 1992). Према тим резултатима, лична потрошња по становнику била је 1985. године већа него у Југославији.

У Шведској	2,6 пута
У Немачкој	2,5 "
У Француској	2,5 "
У Великој Британији	2,4 "
У Италији	2,3 "
У Норвешкој	2,3 "
У Аустрији	2,1 "
У Шпанији	1,7 "
У Ирској	1,3 "
У Грчкој	1,3 "
У Португалији	1,2 "

Мању потрошњу него у Југославији тада су имале Пољска и Турска. За Југославију би било занимљиво још и поређење са Албанијом, Бугарском, Румунијом и Мађарском, али те земље нису сарађивале на овом пројекту.

Критички осврти на достигнућа прве Југославије истицали су да је спадала међу неколико најнеразвијенијих и најсиромашнијих земаља Европе. То је било тачно. Али положај Југославије није се променио ни за 45 година планске социјалистичке изградње. Напредовале су и развијене земље. И 1985. године Југославија је међу неколико најнеразвијенијих земаља Европе. Нереалан и наивно схваћен био је циљ „стизања и престижања“.

Стварно је било напредовање и није за потцењивање оно што је постигнуто од 1947. до 1990. године. Успех или неуспех показали би прорачуни о смањењу или повећању разлике између Југославије и развијених европских земаља. За сада је сигурно само то да је развојни застој у осамдесетим годинама довео до погоршања међународне позиције СФРЈ.

За упоређивање стандарда прве и друге Југославије веома је мало непосредно употребљивих података који би били важни за оцену историјских достигнућа. Овде ће бити приказани покушаји таквих поређења, макар се схватили само као методолошки прилог.

Примери количине појединих производа који би могли да се купе једном месечном зарадом су у широкој употреби за масовну комуникацију. Лоша им је страна то што пристрасним избором примера може да се докаже и скок и пад стандарда. Из тога следи поука да за сигурнији суд мора да се наведе више производа.

Количина робе која је могла да се купи једном месечном зарадом

	1939	1965	1975	1987
Кромпир, kg	890	520	800	660
Пасуљ, kg	315	236	208	144
Јаја, комада	2080	1110	2020	2160
Бело брашно, kg	265	306	585	450
Црни хлеб, kg	500	460	930	890
Говеђе месо, kg	122	49	93	72
Свињско месо, kg	86	55	75	59
Овчије месо, kg	125	66	105	100
Јестиво уље, ℓ	72	155	195	200
Млеко, ℓ	520	435	690	750
Шећер у кристалу, kg	93	183	245	400
Штоф за мушко одело, m	7	6	12	14
Памучно платно, m	55	64	93	83
Мушка кошуља, комада	36	15	18	13

Извори података: „Југославија 1918–1988“, стр. 75 и 162–3, а за послератне године „Статистички годишњак СФРЈ“. Обрачун је извршен на основу података о ценама на мало.

Ни тридесет година после Другог светског рата није у СФРЈ за све артикле са листе премашена куповна моћ просечне зараде из 1939. године. Упадљиво је да је месо постало скупље, а да су бивши монополски артикли, као јестиво уље и шећер, знатно доступнији. За суд о целини било би потребно уопштавање појединачних резултата у једну упросечену, скупну оцену.

У недостатку једног темељно урађеног индекса трошкова живота, који би утврдио однос цена у 1939. и послератним годинама, могу да се учине покушаји на основу тзв. „потрошачке корпе“. Таква „корпа“ је листа артикала изабраних за упоређивање цена и мерење обима потрошње. „Корпа“ може да се сачини од различитих производа и да их има мањи или већи број. Овде је сачињен избор од десет репрезентата из групе „храна и пиће“. Познато је да се цене производа ове групе најчешће крећу средњом брзином, бржом од цена техничке робе, споријом од цена за услуге. Листа од десет производа лака је за обрачуне и контролу и блиска оном што би се могло бранити као стандардна мерна јединица. Подаци о количини су непроменљиви елемент обрачуна и одређени су као претпоставка о могућој месечној потрошњи у једној четворочланој породици. Подаци о ценама су изворни за сваку годину посебно. У сличним приликама је „корпу“ од седам до двадесет репрезентата у више студија користио совјетски академик Струмилин. Интернационална мерна јединица Колина Кларка има сродан смисао. У домаћој јавности су корпе основних животних намирница користили синдикати, новинске редакције, па и Завод за статистику. Према томе, није реч о настраној новотарији, већ о решењу за невољу.

Подаци за обрачун вредности потрошачке корпе

	Коли- чине	Цене динара				
		1939	1955	1965	1975	1985
Хлеб, kg	32	3,5	0,39	1,09	3,31	55
Кромпир, kg	11	1,4	0,22	0,96	3,82	71
Пасуљ, kg	2	4,0	0,65	2,14	14,69	298
Јабукe, kg	2	4,0	0,48	2,40	(9,50)	(151)
Јаја, комада	26	0,6	0,16	0,45	1,39	21,51
Млеко, ℓ	22	2,4	0,36	1,16	4,45	71
Свињско месо, kg	3	14,5	2,80	9,11	40,68	700
Уље, ℓ	2	17,2	2,80	4,21	15,72	225
Шећер, kg	4	13,3	1,45	2,37	12,49	105
Пиво, ℓ	9	4,7	0,41	1,07	(4,25)	(67)

Извор података: „Југославија 1918–1988“, стр. 162, 168–179. Величине стављене у заграда израчунате су помоћу индекса трошкова живота.

Да би се израчунала вредност целе корпе потребно је да се помноже подаци о количини ценама и да се умножи саберу. Због вишеструких деноминација динара нису упоредиви подаци за различите године. Али за сваку годину се вредност корпе може упоредити са просечном месечном номиналном платом, јер су и зараде исказиване у истом динару као и цене. Из односа зараде и вредности корпе могу да се израчунају реалне зараде изражене бројем корпи:

1939. године	1247 : 385,2	= 3,24 корпе
1955	108 : 52,72	= 2,05 "
1965	501 : 146,6	= 3,42 "
1975	3060 : 571	= 5,36 "
1985	40661 : 9162	= 4,44 "

Према горњем обрачуну, реални ниво зарада из 1939. је у другој Југославији достигнут тек почетком шездесетих година. То значи да предратни ниво зарада није био за потцењивање, као што ни послератни није био за усхићење. Повећање за око 65% у 1975. години према 1939. није задивљујући резултат. Прошло је тридесет година послератне изградње. Развој технике у свету омогућио је да и у Југославији масовном потрошачу постане доступан читав низ нових производа. Повећање реалне зараде од 3,24 на 5,36 корпи не значи да су Југословени јели скоро два пута више хлеба, меса и јабука, већ да им је већи приход омогућио куповину друге робе у већој мери него пре. У томе је велика промена потрошачког стандарда у послератној Југославији. У нешто мањој мери, постигано је оно што су постигле многе друге земље.

У прилог експеримената са потрошачким корпама може да се наведе добро слагање ових и резултата темељнијих службених обрачуна. Од 1955. до 1985. године реалне зараде су по резултатима званичне статистике повећане 2,4 пута, а по обрачуну на основу приказане потрошачке корпе 2,2 пута. Нема разлога за сумњу да је за поређење са 1939. годином начињена велика погрешка.

Осим потрошачких могућности, потпунији приказ животног стандарда морао би да обухвати и низ других елемената. За неке од њих има статистичких података, а неки су пак квантитативно немерљиви. Сви они су вршили јак утицај на држање становништва према поретку изградње социјализма.

Дужи животни век је синтетичка мера животног стандарда прворазредне важности и велике уверљивости. Од 1952. до 1954. године очекивано трајање живота износило је 58 година. Постојале су и велике регионалне разлике. У Словенији је просек износио 64, а на Косову и Метохији 47 година. До 1989. односно 1990. године настале су велике промене. Просечно трајање живота продужило се на 72 године. Практично су нестале и регионалне разлике. Између Словеније и Косова и Метохије преостала је разлика од једне године. Најдуже трајање живота очекивало се у Црној Гори (75 година), а најкраће у Македонији (72 године). Ни у једној другој области животног стандарда успех није био тако брз и тако потпун. СФРЈ се приближила европским мерама. То је постигнуто побољшањима народне исхране, хигијене и, нарочито, заслугом здравствене службе. Мања смртност одојчади, сузбијање заразних болести и лечење хроничних обољења из познијих година продужавали су људски живот. По овом су се и прва и друга Југославија успешно бориле са заосталошћу и прикључиле се скупу цивилизованијих земаља. (За податке о дужини живота види: „Развој република СФРЈ“, стр. 220.)

Промене у економској структури становништва битно су утицале на побољшање масовног благостања. Сваке године је стотинак хиљада углавном младих људи напуштало родитељски дом на селу и прелазило у градове, где се више зарађивало и удобније живело. У бољим градским условима је пред Други светски рат у Југославији живело 26%, а пред крај СФРЈ око 85% свег становништва. Тако брза промена није била без неких неповољних последица. Оскудевало се у становима и ваљало је стицати друкчије радне и животне навике. У каснијим годинама појавила се и незапосленост. С друге стране, побољшао се материјални положај пољопривредног становништва. Производња газдинства могла је да напредује и са мање руку, а доходак је делило мање чланова породице. Овакве промене у структури становништва биле су приближно исто толико значајне за побољшање масовног стандарда као и повећавање реалних зарада, са једне, и повећање приноса са земље, са друге стране. Становништво које је стекло такве животне предности имало је поштовања за друштвени поредак који му је то омогућио.

Већа запосленост удатих градских жена увећавала је новчане приходе домаћинства. Типска породица у првој Југославији живела је од зараде једног, а у другој су били много чешћи случајеви са два запослена супружника. Таква промена доносила је економске и социолошке последице. Два запослена члана олакшала су да се поднесе смањење реалних зарада у прве две послератне деценије. После 1965. године био је потпунији доживљај већег благостања. У кући је било више новца, па је повећана и потрошња. Али повећани су и неки трошкови. За чување деце и одржавање домаћинства често је требала испомоћ, што је односило новац. Но, зарада није била једини мотив због којег се градска жена запошљавала. Многе од њих биле су квалификоване и желеле су активност у својој струци. Оне нису хтеле да се ограниче на потцењивани положај домаћице. Запослена жена постајала је самосвесни грађанин, равноправан са супругом. Мноштво жена доказивало је своју личну вредност на послу, у јавном животу, па и изменом односа у породици. Била је то велика и повољна промена. Само успех

није био потпун. До запослења је дошла приближно половина градских жена али, и то је био велики корак напред на путу ка равноправности полова. Ниједан грађанин савремених схватања неће оспорити тај напредак. Југославија је следила тежње развоја у напредном свету и у том погледу има чиме да се похвали.

Стамбена криза била је непријатна појава у већини земаља које се убрзано урбанизују. Енгелс ју је описао као тегобу радника у Енглеској око половине XIX века. Била је позната стамбена невоља у СССР. Планска социјалистичка изградња изабрала је, поред експлоатације пољопривреде и железнице, још и стамбену област као област дугорочније штедње. Међу првим мерама „народне власти“ било је смањење предатних кирија на половину. Тиме је постигнуто да и зараде радника и службеника могу бити ниже. И кад је дошло време да се више није могло без веће стамбене изградње, станарине су остале ниске. Ово је имало утицаја и на изградњу и на расподелу станова. Ту је пласман средстава био нерентабилан, а коришћење станова нерационално. Станова никад није било довољно. Изградња привредних објеката уживала је приоритет а број саграђених станова заостајао је за бројем интересената. Склопљених бракова је стално било више него нових станова. Десетогодишњи пописи становништва и станова редовно су налазили око пола милиона људи који живе у просторијама настањеним из нужде. При свему томе, друштвена изградња се упорно посвећивала скупим вишеспратним зградама и становима виших категорија. Јефтинија, бржа и скромнија монтажна градња није била прихваћена као боље решење. Приватна изградња породичних кућа у селима и мањим градовима показала је многе предности. Друштвена градња чинила је половину укупне, али је коришћена и као средство моћи над људима. Средства за фонд стамбене изградње убирана су од свих запослених, а станове је интересентима додељивала комисија предузећа или установе, састављена од људи високог политичког поверења. Стан се добијао од „заједнице“ као да га интересенти нису платили својим доприносом фонду. Различита незадовољства пригушивала је захвалност срећника, обрадованих што су добили било какав стан. Ипак је у овој области било много повреда људског достојанства.

Незапосленост је постала хронична појава и све већа невоља југословенског тржишног и самоуправног поретка. Први пут је привукла пажњу у време привредне реформе, када се на шалтерима Завода за запошљавање појавило више од 200 хиљада лица која траже запослење. У 1980. години, години Титове смрти, број се повећао на 785 хиљада. Већ 1985. незапослених је било милион. Били су то већином млади људи, међу којима је био леп број школованих. Политичари су незапосленост објашњавали као привремено стање у привреди која се брзо развија и која ће усисати сву ту радну снагу. Али ход привреде постајао је све спорији, па се смањивала и тражња за новом радном снагом. Постало је уобичајено да се на запослење чека по неколико година. Млади људи у таквом положају и њихове породице почели су да сумњају у поредак о коме су мислили да ће успешно решавати животне проблеме радних људи. Запослење је изгледало као решење за све. Једном добијено обећавало је сталност. За заснивање радног односа везивала су се права здравственог и пензијског осигурања, изгледи за добијање стана, могућност напредовања и још много шта друго. Пошто се до запослења се све теже долазило, у свести грађана помаљао се тежак приговор поретку.

Поредак југословенске народне власти био је најблажи поредак комунистичке диктатуре у Европи. Југословени су већ око 1960. могли да добију пасош и да путују или се запошљавају у иностранству. Тих година се на киосцима појавила и страна штампа. Власти су постале попустљивије према починиоцима вербалних деликата. Свакодневна друштвена комуникација постала је опуштенија и грађани су то осећали као више слободе него што су је имали у првих двадесет година по завршетку Другог светског рата. Ипак, нико се није варао да је заиста настало време политичке слободе и демократије. Комунистичка партија је и даље чувала свој монопол. Других партија није било. И даље су гоњени заступници „нама туђих схватања“, ако пређу границу коју чува власт. Строго су кажњавани они што говоре против Тита, самоуправног поретка и несврстаности. Свака политичка промена смела је да дође само ако је покрећу постојеће власти. Суштина диктатуре одржавала се до слома око 1990. године. Разумљиво је да је поредак имао непријатеље и да је стварао нове. Још је било живих противника из раних година и оних што су били погођени одузимањем имовине. Било је незадовољних радника који су штрајковали. Било је и међу млађим грађанима присталица приватног предузетништва и вишепартијског система. Унутар постојеће власти јављали су се покушаји за стварање бољих социјалистичких односа. Политички врх је то будно надзирао и онемогућавао оне што су могли да га угрозе. Диктатура је остала диктатура. Њену попустљивост у понечем грађани Југославије сматрали су за свој срећнији животни удес, али се нису варао у оцени битног. Па ипак, ни до 1990. године није створен довољно снажан народни покрет способан да промени поредак.

О крају СФРЈ

Разматрања о становништву, производњи и животном стандарду становништва показала су многа вредна достигнућа, али и појаве разорних тенденција. Но, утврђене чињенице нису у свему довољне да с математичком прецизношћу одреде моменат неизбежног слома. Процеси друштвеног развоја су веома сложени, еластични и неизвесног трајања. Статистичка служба је обезбедила мноштво података за разумевање тешкоћа принудне изградње социјализма, али наведени подаци нису довољни да уверљиво објасне зашто се истовремено распала и држава Југославија. О томе ће своју реч дати историчари, правници, социолози и аналитичари других струка, кад се створи потребна временска дистанца.

Од настанка Југославије 1918. године постојало је уверење да етничка сродност велике већине становништва обећава будућност заједничкој држави. Том гледишту је у време СФРЈ ишла у прилог чињеница о око два милиона мешовитих бракова. У тим национално мешовитим породицама живело је око осам милиона становника, и с уверењем југословенизма, нарочито међу Србима, била је то бар половина свег становништва. Ипак, Југославија се распала као и СССР или Чехословачка. Насупрот овим, Немачка, Италија, Велика Британија или САД успевају да одрже државну целину упркос етничким разликама свог становништва. Одговор на питање зашто је то тако не треба очекивати од статистике.

Свим етничким заједницама је југословенско тржиште пружало повољније изгледе за развој него што би то могле мање територијалне заједнице. И тржишна оријентација југословенског социјализма морала је да доведе до јачања заједничких интереса. Но, у Југославији је преовладао национални сепаратизам, што представља још једно питање на које се може дати одговор тек на основу мултидисциплинарних истраживања.

Статистици измичу судбоносни извори националних нетрпељивости, утицаји уставних промена, донети превласти политичке над захтевима здраве економије. Статистика може да утврђује чињенице о последицама, али не и мотив и начин дејства такве политике на друштвену стварност.

Чињеница је да су и ликвидацију поретка принудне изградње социјализма и расцеп југословенске државне заједнице спровела републичка руководства Савеза комуниста и да се велики део становништва повео за својим републичким вођама. Та историјска драма захтева још многа објашњења. Статистика о томе пружа драгоцену сведочанства, али недовољна за потпуно разумевање историје Југославије.

Историја и статистика о трећој Југославији

Белешке Миодрага Николића

Садржај

Проглашење Савезне Републике Југославије	137
Важни догађаји	138
Становништво	140
Привреда	147
Укупна производња	147
Индустрија	151
Пољопривреда	155
Животни стандард	158
Завршни утисци	159
Статистички задатак	160

Проглашење Савезне Републике Југославије

До 1992. године од СФРЈ отцепиле су се Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Македонија. Црна Гора и Србија одлучиле су се за заједничку државу.

Уставом донетим 1992. године проглашена је једнакост република, наведене су слободе грађана и основи државног уређења. Та начела потврдили су и разрадили републички устав.

СРЈ је сматрана за заједницу Црне Горе и Србије којој могу да приступе и друге републике.

Грађанима се гарантују једнака права и слободе кретања, личних уверења, штампе, говора, збора, удруживања, верских уверења, изражавања националне припадности и слободе привредног деловања.

Демократски поредак заснива се на праву гласа за сва лица старија од 18 година на изборима за органе власти и Скупштини као врховном органу власти који поставља председника Републике и контролише извршну власт.

Устав Србије из 1990. године утврдио је једнакост друштвене, државне, задружне и приватне својине и њихову равноправност у привредном деловању.

Овим документима није преузета обавеза ликвидације друштвене својине, нити је изнет став о намери СРЈ да се укључи у међународне интеграције, као што су НАТО пакт и Европска заједница. И у оном што је изнето, у пракси су се појавила бројна неслагања. У низу важних питања, политика СРЈ колебала се око суштине својих циљева.

Читаво време од 1992. до 2006. године СРЈ се посветила ангажовању у решавању српског националног питања у отцепљеним републикама, запостављајући рад на нужним променама политичког и економског система и уређивања социјалних установа. Дуго неговани разорни национализам и њему супротан дух друштвеног напретка сукобљавали су се и одредили судбину треће Југославије.

Покушај да се ово кратко раздобље прикаже серијама упоредивих статистичких података наишао је на више тешкоћа. Оне су нерешиве без интервенције службене статистике. Нема смисла да заинтересовани корисници аматерски процењују величине до којих се може доћи накнадном обрадом документације којом Републички завод за статистику располаже. Ако се то не учини, остаће трајно ненамирен дуг статистичке службе према реалистичном приказивању историје.

У овим текстовима учињен је покушај да се и за „трећу Југославију“ наведу серије основних података о становништву, о привреди и о животном стандарду.

Важни догађаји у СРЈ

СР Југославија од 1992. до 2006. године доживљава низ крупних догађаја, пресудних за њену судбину.

У заједницу Србије и Црне Горе земљу су увела политичка вођства умањеног политичког поверења. Социјалисти су тврдо држали власт у Београду и Подгорици. У међурепубличким преговорима 1990. и 1991. представници Србије и Црне Горе нису прихватили никакве предлоге Словеније, Хрватске и других република, као што ни ове нису пристајале на предлоге српских и црногорских преговарача. Обратили су се Европској унији за посредовање. Карингтонова комисија је сачинила врло уместан предлог за миран разлаз СФРЈ чије републике више нису хтеле заједничку државу, и тај документ су потписале све републике, осим Србије. Слободан Милошевић је бранио Југославију. Европски и амерички дипломати су лоше оценили тај инацијски став, па је Србија довела себе у неспоразуме са највећим светским силама.

Карингтонова комисија је предлагала да се права и обавезе СФРЈ једнако преносе на све републике. Теза београдског вођства била је да је СРЈ правни наследник СФРЈ и да не треба да подноси захтеве за учлањење у УН као нове државе. Последица је била да су Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина постале чланице УН, а СР Југославије тамо није било. Светска дипломатија је уз чуђење пратила понашање Србије и Црне Горе.

Трећа Југославија је створила и унутрашње напетости, и подозрење иностранства половичним мерама за друштвено преуређење. Од 1990. године спроводи се вишепартијско груписање грађана и, затим, и парламент постаје вишепартијски. Социјалистичка партија, наследник Савеза комуниста, контролише Скупштину, управни апарат и медије. Себе приказује као браниоца „националних интереса“ и све друге оптужује као издајнике. Пошто је на првим вишестраначким изборима добила велику већину, Социјалистичка партија успорава и демократизацију земље и промене економских односа. И то је изазвало подозривост у Западној Европи и САД.

Кад су се разбуктали национални сукоби у Хрватској и Босни и Херцеговини, међународна јавност је оптужила СРЈ за неодмерено мешање у послове других, самосталних држава. Хрватски председник Туђман је помагање побуњених Срба од стране београдских власти умешно прогласио за агресију србокомуниста. Уједињене нације увеле су Србији и Црној Гори санкције које су гушиле привреду и отвориле широке могућности за шверц и друге гране криминала.

Избачена из равнотеже редовног привредног живота, СРЈ је посегла за обимним доштампавањем новца. У 1992. и 1993. години инфлација је досегла дотад невиђене размере и дезорганизовала и економију предузећа, и јавне функције, и буџете домаћинстава. Тек је пресецање инфлације у 1994. години створило предуслове за изврстан привредни опоравак.

У 1995. години прекинути су сукоби у Хрватској и Босни. СРЈ је већ била оптерећена стотинама хиљада избеглица из побуњених подручја, а Међународна заједница је повећала притиске на Београд, Загреб и Сарајево. У Дејтону, у САД, Изетбеговић, Туђман и Милошевић потписали су мировни споразум. СРЈ је ослобођена санкција УН, али су оне практично још годинама ометале опоравак привреде.

Крајем 1996. године у Србији је избио скандал због фалсификовања резултата општинских избора. Избиле су и масовне вишемесечне демонстрације грађана. Демократска опозиција се нада да ће пасти читав режим владајуће Социјалистичке партије. Европска заједница је послала Гонзалесову комисију, која је утврдила да је опозиција добила изборе у Београду и још 40

већих градских места. Кроз монолитну власт Социјалистичке партије начињен је пробој. Председник Милошевић се правдао: „Не бројим ја гласове“, а Међународна дипломатија је дискретно слала опозицији поруку: „За смену Милошевића није време! Он је фактор стабилности на Балкану“.

Од 1994. до 1998. године текао је привредни опоравак. Био је мањи од очекивања власти, која је обећавала шведски или швајцарски стандард у СРЈ. Објективно ценећи, није ни могло да се постигне више од оног што се постигло. Није се ни знало колико је безнадежно упропашћена привреда. Али, и грађани су још једном преживљавали изневерене наде. Ширило се уверење да постојећи режим не може да савлада нарасле тешкоће.

У 1999. години букнуо је устанак Албанаца. Њихове вође оцениле су да немају чему добро да се надају у СРЈ. Против устаника дејствовали су и полиција и војска. Светска јавност осудила је ту интервенцију као неодмерену и злочиначку, па је на СРЈ послата авијација НАТО. После тромесечног бомбардовања градова, војних и саобраћајних циљева београдска влада прихвата прекид оружаних операција. Кумановским споразумом Косово и Метохија се предају на старање Уједињеним нацијама. Разумљиво је што је у овој ратној години смањена укупна производња.

У 2000. години Социјалистичка партија губи изборе и за савезну и за српску скупштину. Власти су опет покушале са фалсификовањем резултата, па кад се није могло, са поништавањем читавих избора. Масе Београђана, увећане демонстрантима пристиглим Ибарском магистралом, нишким аутопутем, преко Срема и из Баната, принудиле су власти на предају. И војска и полиција се одбиле да интервенишу. Промењена власт почиње одлучније да спроводи приватизацију друштвене имовине и систематичније да се припрема за придруживање Европској унији. Решава и чланство у Уједињеним нацијама. Са десет година закашњења, Србија и Црна Гора приступају изменама које су земље Источне Европе већ успешно завршиле.

Демократске партије, уједињене ради свргавања власти Социјалистичке партије, нису биле сложне у избору даље политичке оријентације. Снаге опредељене за европске интеграције, после убиства Зорана Ђинђића и краткотрајне Живковићеве Владе, смењују присталице одлучне одбране Косова и Метохије као дела Србије. Колебања Србије у избору основног политичког смера отежава споразумевање са Приштином и ремети односе са Црном Гором.

Ослабљена привреда централне Србије и Војводине није више имала ранију интеграциону снагу. У СФРЈ је постојао фонд за развој недовољно развијених република и покрајине Косово. У тај фонд су уплаћивали средства: Словенија, Хрватска, Војводина и централна Србија, а помоћ су добијале: Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и Косово. Разбијањем СФРЈ отпала је могућност да у такав фонд уплаћују средства Словенија и Хрватска. Упропашћена привреда централне Србије и Војводине не би била у стању да у неки сличан фонд уплаћује колико је давала раније. Осим тога, ни некадашња велика предузећа не могу да ангажују кооперанте у заосталим крајевима ни да суделују у инвестицијама. Ни Косово и Метохија, ни Црна Гора нису за дуже време могли да очекују корист од сарадње са Србијом. Зближавање са САД и Европском заједницом било је изгледније. Но, баш се у томе Србија колебала. Пуцали су економски темељи треће Југославије. Опет је за политичке обрачуне послужило распаљивање национализма. Ни Црна Гора није више хтела Савезну Републику Југославију и она је 2006. престала да постоји.

Статистички подаци показују да је, поред политичких разлика, слабост привреде ишла на руку сепаратистима. Бурна политичка догађања од 1992. до 2006. године нису дозволила да се више постигне на економском и културном плану.

Становништво

Становништво треће Југославије се од 1992. до 2006. године само незнатно повећало. Али изостављање података за Косово и Метохију од 2002. и за Црну Гору од 2003. године битно мења ову слику. Централна Србија и Војводина су депопулациона подручја, док се на подручју Косова и Метохије наставља демографска експлозија.

Сепаратистичке тежње прекидале су редовне токове прикупљања података. Поред тога, промене дефиниција нарушавале су упоредивост података за 2002. и оних из ранијих пописа. Територијалне и методолошке промене отежавале су састављање уредних серија за кратко време постојања треће Југославије.

Укупан број становника мало се променио за време треће Југославије: од 1991. до 2001. године становништво је увећано за око 250 хиљада лица или за око 2%. Али становништво централне Србије и Војводине се смањивало. Годишње је умирало око 100 хиљада лица, а рађало се око 70 хиљада деце. Прилив избеглица нешто је умањио утицај „беле куге“. Истовремено, број становника на Косову и у Метохији повећао се (од 1990. до 2000) за око 300 хиљада или за 15%. Неједнако кретање броја становника наметало је битно друкчије захтеве друштву у тако различитим деловима земље. Обимне миграције унутар простора СФРЈ и одласци на дужи рад у иностранство утицали су на укупан број, али приказ тих чинилаца захтева посебну зналачку студију.

Становништво треће Југославије (хиљ.)

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989			9833	5842	2051	1939
1990	10529	644	9885	5849	2049	1987
1991	10408		9792	5811	2013	1968
1992			9826	5810	2007	2008
1993			9855	5810	2002	2044
1994			9855	5809	1996	2079
1995			9912	5806	1991	2115
1996	10577		9938	5801	1984	2153
1997	10600		9957	5792	1977	2188
1998	10617		...	5535	2033	...
1999	10629		...	5507	2033	...
2000	10633	654	9979	5484	2031	2291
2001	10651		...	5473	2030	...
2002	8114	614	7500	5468	2042	...
2003	8153		...	5474	2058	...
2004	7463		...	5441	2022	...
2005	7441		...	5428	2013	...
2006	7412		...	5409	2002	...

Извори података: Статистички годишњаци Југославије за 2002. (стр. 87), Србије и Црне Горе за 2005. (стр. 41) и Статистички годишњак РСЗ за 2010. (стр. 67). У комплекту свих годишњака нашли би се подаци за потпуно испуњавање ове табеле. За 1991. и 2002. годину наведени су пописни подаци. За остале године подаци представљају прорачуне за стање средином године. Ради потпуне уједначености, табелу би требало испунити резултатима обрачуна за средину сваке године. Подаци за Србију наведени су према публикацији „Два века развоја Србије“, стр. 64-68.

Становништво Косова и Метохије одбило је учешће у Попису 2002. године. За Црну Гору се не располаже подацима за 2003. и даље године, што би могло да се допуни из црногорских публикација.

Број привредно активних лица у централној Србији и Војводини између два пописа смањио се за 225 хиљада. У Статистичком годишњаку РЗС-а 2010, на стр. 72, дати су усаглашени, упоредиви подаци о активном становништву без Црне Горе и Косова и Метохије (у хиљ.):

	1991	2002
Привредно активна лица – укупно	3623	3398
У пољопривреди	904	529
У другим делатностима	2719	2869

Настављена је тенденција смањивања броја пољопривредника. У време треће Југославије овај процес стигао је на критичну границу. Многа пољопривредна домаћинства остају без младе радне снаге, а многа сеоска насеља постају старачки домови који нестају. Статистика је о томе објавила врло исцрпне пописне податке.

Подаци о активном становништву за Црну Гору вероватно постоје. Требало би прегледати публикације црногорске статистике. То исто би вредело да се покуша и са приштинским публикацијама о становништву Косова и Метохије.

Градско становништво повећало је свој удео у укупном са 55% у 1991. на 56% у 2002. години. Због поремећене упоредивости података два пописа (ЦГ и КМ), тешко је рећи колико се повећао апсолутни број становника у градовима. Упркос већ дугом посрнућу градске привреде, пољопривреда није повећала привлачност.

Запосленост се смањивала. Током распадања СФРЈ, од 1989. до 1992. године, број запослених на територији треће Југославије смањио се за 254 хиљаде. Та тенденција се наставља. Од 1992. до 2000. смањење је досегло још 300 хиљада. За време од 2000. до 2006. у централној Србији и Војводини настало је смањење за нових 70 хиљада. На та два дела земље запосленост се од 1992. до 2006. смањила са 200 хиљада или за 10%. Смањивање запослености текло је спорије од опадања укупне производње. Такав раскорак морао је да доведе до смањивања зарада и померања у структури расподеле оствареног народног дохотка.

Од 1992. до 2000. године биле су на снази прве мере за промену својинских односа. Приватним предузетницима је укинута ограничење по којем нису смели да запосле више од пет радника. Нагло је почела да се повећава запосленост у малим приватним предузећима. У друштвеном сектору запосленост је опадала. До 2000. године није покренута приватизација друштвених предузећа, сем „Телекома“ и „Галенике“. Док је 1992. године у приватном сектору, без самосталних пољопривредника, радило 208 хиљада, у 1988. их је било 327 хиљада. Био је то брз развој у тешком времену. Такав раст захватио је све делове земље.

У 2002. и 2003. години извршена је готово потпуна приватизација друштвених предузећа, после чега се смањило занимање за посебно приказивање друштвеног и приватног сектора. То није било сасвим оправдано, јер се друштвено власништво над знатним делом привреде одржало. Електропривреда, железница, комунална привреда и још стотинак предузећа из разних

привредних делатности, затим здравство, школство и државна управа чине знатан и важан део укупне привреде у јавној својини.

Запослени у хиљадама

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989	2790	169	2622	1735	643	243
1990	2707	164	2543	1701	628	215
1991	2625	156	2471	1678	619	175
1992	2536	146	2390	1633	579	159
1993	2464	144	2321	1582	584	155
1994	2413	141	2273	1555	572	145
1995	2375	137	2242	1534	565	142
1996	2365	138	2229	1526	559	145
1997	2506	147	2359	1609	585	165
1998	2504	147	2357	1607	583	167
1999	2298	146	2153	1583	569	...
2000	2238	141	2097	1537	561	...
2001	2243	141	2102	1548	554	...
2002	...	...	...	1518	549	...
2003	...	...	...	1500	541	...
2004	...	...	...	1514	537	...
2005	...	...	...	1524	545	...
2006	...	...	...	1498	528	...

Извори података: Статистички годишњак Југославије, 2002. (стр. 106) и Статистички годишњак РС, 2010. (стр. 89). Подаци за 2002, 2003. и 2004. могу да се нађу у годишњацима РС-а за раније године. Вредело би проверити да ли статистичке службе Подгорице и Приштине објављују ове податке. За године од 2002. до 2006. коришћени су подаци из публикације „Два века развоја Србије“.

Запослени у друштвеном и приватном сектору (хиљ.)

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989.						
Друштвени	2732	163	2569	1708	624	237
Приватни	58	6	52	28	19	6
1992.						
Друштвени	2328	134	2195	1518	537	139
Приватни	208	12	195	115	62	20
1998.						
Друштвени	2177	134	2043	1416	490	137
Приватни	327	13	314	191	93	30
2006.						
Друштвени	...	...	...	1091	381	...
Приватни	...	...	...	407	147	...

Извор података: Статистички годишњак Југославије, 2002 (стр. 106). Подацима нису обухваћени активни приватни пољопривредници. У 1989. години обухваћени су само пријављени радници приватних занатских, угоститељских и других радњи, али не и власници. За 2006. наведени су подаци из публикације „Два века развоја Србије“.

Укидање ограничења за приватне привредне активности не само да је довело до веће запослености у том делу економије већ је отворило и путеве за стварање веома важног друштвеног слоја малих привредника или ситне буржоазије. Нагло се повећавао и број тек основаних малих фирми. До 2000. године је њихов број превазишао 100 хиљада и наставио је да се брзо повећава. Мада је међу њима доста шпекулативних или неактивних јединица, сигурно је да се оваквим јачањем малих приватних активности попуњавала празнина у структури коју је за собом оставио модел социјалистичке изградње.

Тешкоће застарелог и презадуженог друштвеног сектора привреде повећавале су обим незапослености. Од 1992. године број незапослених само се повећавао. У централној Србији и Војводини број незапослених се повећавао са око 370 хиљ. у 1992. на око 900 хиљада у 2006. години.

Незапослена лица (хиљ.)

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989	607	46	561	321	101	139
1990	663	49	615	339	128	148
1991	714	58	656	363	160	133
1992	748	65	683	386	188	109
1993	739	63	676	387	202	87
1994	726	58	668	374	212	82
1995	775	59	716	398	225	93
1996	819	60	759	411	243	105
1997	814	64	750	426	211	114
1998	838	68	769			
1999	811	75	736			
2000	806	84	722			
2001	850	81	769			

Извор података: Статистички годишњак Југославије 2002 (стр. 112). За касније године требало би прегледати годишњаке за следеће године. Догодиле су се промене у дефиницијама, изворима података и начину приказивања, поред суженог обухвата.

У годишњаку РЗС 2010 (стр. 95) и у публикацији Анкета о радној снази 2011. (стр. 10) нађени су ови подаци за Србију (без КМ) (у хиљ. незапослених):

Статистички годишњак и Анкета

	Статистички годишњак 2010	Анкета
2001	...	433
2002	...	460
2003	...	500
2004	...	665
2005	888	720
2006	913	693

Према оба извора, несумњиво је повећавање броја незапослених до 2006. године.

За потпуније разумевање појаве незапослености драгоцени су детаљни прикази података Анкете о радној снази. У Годишњаку за Југославију 2002. (стр. 102) за 2001. годину приказана је структура становништва старог преко 15 година (у хиљ.).

Укупно	6653
Активних	3810
Запослених	2320
Пољопривредника	542
Помажућих чланова	180
Осталих активних	172
Незапослених	490
Повремено активних	244
Неактивних	2843
Пензионера	1426
Домаћица	672
Ђака и студената	519

Из ових података може темељније да се сагледа обим незапослености као друштвени однос. Стопа незапослености може да се израчуна на више начина. Незапослених 490 хиљада према укупном становништву старом преко 15 година било је 2001. године 7,4%, према активном становништву 12,9%, а ако се незапосленима додају повремено активни, одговарајуће стопе би биле 11% и 19%. Уз јасну дефиницију, свака је исправна. Само, за боље разумевање потребна је серија која ће показати развојну тенденцију. Према подацима Завода за запошљавање (СГ 2010, стр. 95), незапослених је у централној Србији и Војводини 2005. било 888 хиљада а 2006. године 913 хиљада. То значи да је тенденција повећања незапослености била на снази до краја треће Југославије. Ово потврђују и резултати Анкете о радној снази.

Незапосленост према Анкети о радној снази
(билтен 550, стр. 10)

	У хиљадама лица	Стопа према активним
2001	433	12,2
2002	460	13,3
2003	500	14,6
2004	665	18,5
2005	720	20,8
2006	693	20,9

Знатне су и сасвим разумљиве разлике између података из два наведена извора. Служба за запошљавање евидентира лица која су јој се пријавила тражећи запослење. Од тих лица издвајају се они што по критеријуму службе нису незапослени. Анкета према својим дефиницијама испитује и разврстава чланове домаћинстава изабраних у узорак. Према томе, подаци из два извора разликују се и због неједнаких дефиниција, и због различитих начина прикупљања података.

Читалац ће приметити да нису исти подаци о броју незапослених из Анкете објављени у Статистичком годишњаку 2002. (на стр. 95) и они из Билтена број 550 (на стр. 10) за 2001. годину. Методолози Анкете су, вероватно, имали разлог за измену раније објављеног податка кад су слагали вишегодишњу серију.

Према подацима службене статистике може да изгледа да је школство било у опадању. Такав закључак био би катастрофалан да се није радило о још опаснијој појави. Смањени број деце и старачка насеља била су разлог за смањивање броја школа и броја ученика. Није држава ни у време треће Југославије смањила старање за просвету, већ су појаве депопулације и гашење многих насеља довели до сужавања мреже школа.

Основне школе су прве биле на удару поменутих промена у основи друштва. Од 1991/92. године до 2005/06. број школа се смањио за око 900. Школе у којима је било мало деце постајале су одељења школе из јачег суседног насеља, па су се убрзо и та одељења затварала. Укупан број ученика смањен је за трећину, али је број наставника остао углавном непромењен. Настава је одржавана и у насељима са врло малим бројем деце.

У средњим школама се смањивао и број школа и број ђака. Смањење није било тако велико као у основном образовању, али је ипак било осетно. Вероватно да је настава за већи број савремених специјалности захтевала више нових наставника. Изгледа да је то разлог за повећање наставног особља за 2,4 хиљаде.

Високо школство се проширивало. Основан је читав низ приватних универзитета и високих школа. Број студената се скоро удвостручио, али не и број наставника. Ако је незапосленост упућивала матуранте на студије, већи број квалификованих професора није могао брзо да се створи.

Мора се рећи да је статистика у овој области темељно приказивала промене великог значаја. И статистичари демографи и статистичари просвете пружали су обавештења о кризној појави од пресудне важности за народну будућност.

Основни подаци о просвети

	1991/92	2000/01	2005/06
Школе			
Основне	4434	4087	3572
Средње	540	519	478
Високе и више	145	138	272
Ученици и студенти, хиљ.			
Основци	938	783	639
Средњошколци	336	346	287
Студенти	133	202	239 ¹⁾
Наставници, хиљ.			
Основних школа	50,8	48,8	48,6
Средњих школа	25,2	26,9	27,6
Високих и виших школа	11,6	11,6	12,9

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 355). Подаци за 2000/01. садрже црногорске величине и процене за Косово и Метохију. Подаци за 2005/06. обухватају само школство централне Србије и Војводине.

¹⁾ 2006/07.

Према приказу из Статистичког годишњака Југославије 2002. (на стр. 356), основне школе су 1991/02. године образовале 72% све деце одговарајућег узраста, а 2000/01. већ 98%. У истим годинама средњим образовањем је било обухваћено 54%, па 80% деце из генерација прикладне старости. То су веома високи резултати масовног народног школовања. Даље повећавање настало је у високим школама. У 1991/92. години дипломирало је 10 204 студента, а 2000/01. године 12 526. Интензивно високо школовање омладине настављено је, тако да је број студената у 2005/06. години досегао 84% броја истовремених средњошколаца.

Неписменост је практично нестала. Попис становништва из 1991. године нашао је 415 хиљада или 6,3% неписмених међу старијим од 10 година. Попис из 2002. открио је још 233 хиљаде или 3,4% неписмених. Готово сви они налазе се у старосној групи „65 и више година“. После једног и по столећа систематских напора на образовању деце савладано је једно од важних наслеђа некадашње заосталости централне Србије и Војводине.

Привреда СРЈ

После читаве деценије напора да се СФРЈ ослободи терета дужничких обавеза, трећа Југославија је наследила привреду у јадном стању. Напор плаћања камата и отплате главнице дуга умањивао је средства и за уредно одржавање капацитета и за нове инвестиције. Десет година изгубљених за развој оставиле су тешке последице.

За овим је дошла још деценија посртања производње под санкцијама Уједињених нација. Изгубљен је корак у развоју и повећавало се заостајање за светом који се брзо мењао. Многа предузећа су обуставила активности и имовину препустила пропадању. Приближно половина привреде која је још функционисала користила је стару опрему, превазиђену технологију и трпела изолацију од светског тржишта. За привредну обнову није било ни средстава ни пословне подршке развијенијих земаља. Економски поредак се до 2002. године заснивао на неспособним и застарелим друштвеним предузећима. Политика се колебала између „обнове сопственим снагама“ и приватизације уз ангажовање страног капитала.

Одржавање наслеђених друштвених односа у привреди преовлађивало је до почетка новог миленијума. Тек су приватизације спроведене 2002. и 2003. године измениле суштину економског поретка. Али ни са овим до 2006. године није остварен циљ модернизације привреде и остварења високог благостања.

Укупна производња

Друштвени производ својим падом и посртањем од 1989. до 2006. године показује прво цену распада СФРЈ и њеног поретка, а затим тегобне покушаје да се производња обнови.

Од 1989. до 1992. године је производња на територији треће Југославије смањена на 58% максимума постигнутог 1989. Још је, како тако, постојала СФРЈ, али се тржиште распадало, заоштравала су се међурепубличка непријатељства и избијали су оружани сукоби. Тај пад је резултат пропадања дотадашње државне заједнице и њеног друштвеног уређења, а не последица већ започетих напора да се изврши темељно економско преуређење. С тим је Србија каснила још читаву деценију.

У 1992. и 1993. години инфлација показује своја разорна дејства. Обузета бригама за националне интересе у Хрватској и Босни и Херцеговини, Влада СРЈ се није брижљиво старала за привреду у својој држави.

Пресецање инфлације у 1994. години створило је услове за почетак привредног опоравка. Укупна производња се од 1998. повећава за 23%, али достиже тек око половине максимума из 1989. Још су јака дејства формално укинутих санкција.

У 1999. години букнуо је сукоб на Косову и у Метохији, праћен нападима НАТО авијације. Укупна производња се смањује за око 18%.

Од 2000. године почиње нови талас опоравка. Од 1999. до 2006. друштвени производ се повећава за 50%. Обављена је опсежна приватизација друштвене имовине и обнављају се привредни односи са светом. Ипак, СРЈ 2006. завршава уз производњу која је достигла тек 63% обима укупне производње у 1989. Привредни опоравак ни пре ни после 2000. није био за

потцењивање, али је изневерио народна очекивања. Изгледа да би смело да се тврди да је постигнуто колико је било могуће и да су била нереална обећања о достизању Шведске.

Друштвени производ треће Југославије (млрд. динара у ценама 1994. године)

	СРЈ – укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989	49,8	2,6	47,2	29,6	14,8	2,8
1990	45,8	2,3	43,5	27,8	13,5	2,3
1991	40,4	2,1	38,5	24,2	12,3	2,0
1992	29,2	1,6	27,6	17,4	8,7	1,5
1993	20,3	1,0	19,2	12,2	5,9	1,1
1994	20,8	1,0	19,7	12,6	6,0	1,1
1995	22,0	1,2	20,9	13,3	6,4	1,2
1996	23,3	1,5	21,8	13,7	6,7	1,3
1997	25,0	1,6	23,4	14,6	7,4	1,4
1998	25,7	1,7	24,0	15,1	7,6	1,3
1999	22,6	1,5	18,5	12,4	6,2	...
2000	24,4	1,7	19,6	13,2	6,4	...
2001	25,4	...	...	13,5	7,2	...
2002	27,2	...	...	14,1	7,2	...
2003	28,5	...	...	14,5	7,2	...
2004	31,1	...	...	15,6	8,3	...
2005	32,9	...	...	16,5	...	...
2006	34,4	...	...	17,3	...	...

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 138). Подаци за даље године израчунати су на основу индекса БДП-а приказаног у Статистичком годишњаку 2014. (стр. 144-5). За прорачун је узета 1988. година као база, па даљи подаци приказују СРЈ као да није било територијалних промена и недостатка података. Подаци за централну Србију и Војводину од 2000. до 2004. израчунати су на основу индекса БДП-а из публикације Два века развоја Србије (стр. 104). Податак израчунат за централну Србију 2009. и 2006. године обухвата и Војводину, али само по темпу раста. Готово је сигурно да Републички завод за статистику располаже подацима за Црну Гору и Војводину, али их писац није нашао у годишњацима којима је располагао у својој кући. Стога на величине за време од 2001. до 2006. треба гледати као на резултат импровизације у невољи.

Развој привреде од 1992. до 2006. године текао је под битно друкчијим условима него у СФРЈ. Поред распада југословенског тржишта, ратова у окружењу, санкција УН и хиперинфлације измењен је однос према тржишту и приватном предузетништву.

Већ почетком деведесетих укинуте су неке важне забране за јачање приватног предузетништва. Пољопривредницима је престало ограничење по ком приватни посед није могао да буде већи од 10 ха. Непољопривредним делатностима је допуштено да власници приватних радњи могу да запошљавају више од пет радника. Брзо је почела да се развија skupина малих приватних радњи у занатству, друмском саобраћају, трговини, угоститељству и у разноврсним услужним делатностима. Основано је много нових приватних радњи и предузећа. Приватни део привреде је до 2000. године показао знатне способности за напредак. То доказују и подаци о запослености, и подаци о друштвеном производу.

С друге стране, производња крупних предузећа друштвеног сектора је од 1992. до 2000. године остала на ниском нивоу. Та предузећа су изгубила велики део ранијих тржишта. Санкције УН су им отежале снабдевање сировинама. Опрема наслеђена из раније етапе развоја била је стара

и истрошена. Ни новца није било да се после укидања санкција обнове и модернизују капацитети. За то би био потребан прилив страног капитала. До 2000. године није учињен озбиљнији покушај да се тешкоће реше опсежним приватизацијама. Познате су само продаје „Телекома“ и „Галенике“. У невољама које су их пратиле, друштвена предузећа нису могла да одрже ни онај смањени обим производње из 1992. године.

Производња друштвеног и приватног сектора
(друштвени производ у млрд. динара, цене 1994. г.)

	Укупно	Друштвени сектор	Приватни сектор
1989	49,8	44,4	5,4
1990	45,9	40,1	5,8
1991	40,5	33,8	6,7
1992	29,2	22,8	6,4
1993	20,2	14,6	5,6
1994	20,8	13,9	6,9
1995	22,0	14,2	7,9
1996	23,3	15,3	8,0
1997	25,0	16,2	9,0
1998	25,7	16,0	9,5
1999 ¹⁾	20,0	11,6	8,4
2000 ¹⁾	21,3	12,8	8,5

Извор података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр 130).

¹⁾ Без података за Косово и Метохију.

У 2002. и 2003. години обављена је опсежна приватизација друштвене имовине, па је подела на друштвени и приватни сектор привреде изгубила ранији смисао. Интересовања јавности се окрећу питањима државне и комуналне имовине, учешћа страног капитала, односа крупних, средњих и малих предузећа и др. Статистика већ покрива нека од тих питања.

Турбулентна деценија од 1989. до 1999. године испуњена је променама и у структури привредних делатности.

Пољопривреда је углавном одржала ранији ниво производње. Уз пролазне падове и скокове, та производња, иако није напредовала, представљала је веома драгоцен чинилац привреде изложене неповољним ударима. До 1998. године повећавао се њен удео у структури укупне производње. После 2000. тај удео опет опада.

Индустрија је прошла кроз вишеструке падове и опоравке. Мењао се и њен удео у укупној производњи. У 1989. години он је износио 49%, у 1992. око 47% а 2006. године 33%. Оштрину пада индустријске производње не показује довољно драматично ово смањивање учешћа у структури зато што је опадао и укупан доходак према ком се израчунава структура. Не би био исправан закључак да се значај индустрије само мало променио.

Друштвени производ других делатности опадао је и повећавао се, изражавајући тиме велике тешкоће из деведесетих година. У овом скупу је и стабилни и експанзивни део већ поменутих малих приватних радњи. Његов утицај није био довољан да надокнади оштре осцилације у резултатима великих грађевинских, саобраћајних, трговинских, угоститељских и других друштвених предузећа. Ипак је утицај делатности услуга, у обрачуну по измењеној

методологији, учинио да се удео овог скупа у друштвеном производу повећа са 40% у 1989. и 38% у 1992. на 50% у 2006. години.

Структуре из 2006. године још показују несавладано кризно стање. СР Југославија није производила довољно хране за своје потребе, а увозила је и велике количине одеће, обуће, лекова, опреме за привреду, рад јавних служби и за домаћинства. У земљи још влада стамбена оскудица, па у таквом стању смањивање удела материјалне производње у укупном БДП-у не представља добар знак. Разуме се да је тешко земљи која је у бољим приликама развила добро здравство, школство, делатности културе и др. Тешко се тог друштво може одрећи. Али тадашња производња једва је то издржавала. У томе је несавладана структурна криза у коју је запала СРЈ и није је решила до 2006. године.

Друштвени производ треће Југославије
по делатностима (млрд. динара, цене 1994. г.)

	Укупно	Пољо- привреда	Индустрија	Друге делатности
1989	49,8	5,4	24,3	20,1
1990	45,9	5,0	21,3	19,6
1991	40,5	5,5	17,6	17,4
1992	29,2	4,5	13,7	11,0
1993	20,2	4,4	8,6	7,2
1994	20,8	4,6	8,6	7,6
1995	22,0	4,8	9,0	8,2
1996	23,3	4,9	8,6	9,8
1997	25,0	5,2	9,5	10,3
1998	25,6	4,9	11,2	9,5
1999 ¹⁾	21,0	5,3	9,6	6,1
2000	22,7	4,7	10,5	7,5
2001	23,4	5,5	9,5	8,4
2002	25,0	5,1	9,4	10,5
2003	26,1	4,8	9,7	11,6
2004	28,6	5,7	10,1	12,8
2005	30,2	5,4	10,1	14,7
2006	31,6	5,4	10,4	15,8

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 138). Структура по делатностима израчуната је на основу података у текућим ценама и индекса физичког обима производње за пољопривреду и индустрију. Због вишеструких прерачунавања, подаци су само за оријентациону употребу.

¹⁾ За 1999. и даље године без података за Косово и Метохију.

Кад је реч о привредној структури, варљива су упоређења са високо развијеним земљама. Оне имају још већи сектор услуга него СРЈ у 2006. години и врло висока продуктивност у производњи материјалних добара омогућава им велику потрошњу и обилан извоз. Оне имају довољно средстава за скупу медицину, за добро школство, за разноврсну културу, за науку и др. Материјална производња у СРЈ била је скромна по обиму, другоразредна по квалитету и заостала по продуктивности. Најтежи задаци опоравка још су у областима пољопривреде, индустрије, грађевинарства и саобраћаја. Стога ће дуже време делатности материјалне производње одржавати велик удео у структури укупног бруто производа.

Индустрија

У оквиру СФРЈ, максимум индустријске производње достигнут је 1989. године. Распад Југославије сузио је домаће тржиште. Држање Србије у сукобима у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини изазвало је осуду Уједињених нација и економску блокаду, чему се придружила и криза друштвеног уређења.

Од 1989. године индустријска производња опада. Незадрживи пад текао је до 1993. године, изазивајући вртоглаву инфлацију. У 1994. години пресецањем инфлације почиње опоравак, али на нивоу троструко нижем од максимума из 1989. године.

У 1999. години долази до новог великог пада. Сукоби на Косову и Метохији довели су до међународне оружане интервенције. У нападима авијације порушене су бројне фабрике, мостови и други објекти. Индустријска производња је опет на трећини некадашње, као и 1993.

У 2000. па до 2003. године одиграва се рушење дотадашњег и заснивање друкчијег друштвеног система. Затим почиње благи успон, којим је завршила и трећа Југославија. У 2006. производња је досегла 43% нивоа из 1989. године.

Статистичке тешкоће овог времена огледале су се, као и у другим областима, у поремећајима упоредивости због промене територије и због усвајања европских класификација и номенклатура, поред других стандарда. Приватизација из 2002. и 2003. извршена је уз организационе промене које су пореметиле упоредивост и на нивоу статистичких јединица. Ове и сличне промене отежале су продужавање дугорочних серија, што је утицало и на приказе у овом тексту. Но, статистичари би и накнадно могли још понешто да учине за дугорочне серије упоредивих података. Ако је разумљиво да историјски прелом ремети континуитет временских серија, није оправдано да статистичари прекину континуитет приказа кад год мењају методологију. Накнадним напором на обради старе грађе може се побољшати низ приказа за време од 1992. до 2006. године.

Индекси индустријске производње

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989	100	100	100	100	100	100
1990	88	83	88	89	90	72
1991	72	72	72	72	77	58
1992	56	58	56	56	59	49
1993	35	34	35	36	33	35
1994	36	31	36	38	34	33
1995	37	31	37	38	37	37
1996	40	45	40	39	41	40
1997	44	45	44	43	47	45
1998	46	45	45	45	50	42
1999	35	42	34	34	35	...
2000	39	43	38	38	39	...
2001	39	43	38	37	42	...
2002	40	...	39	38	44	...
2003	39	...	38	36	43	...
2004	41	...	41	39	45	...
2005	42	...	41	39	47	...
2006	43	...	43	41	48	...

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 242). За време од 2002. до 2006. године Статистички годишњак Србије и Црне Горе 2005. (стр. 145), у ком нема података за Црну Гору, и Два века развоја Србије (стр. 169). У горњој табели наведени су индекси физичког обима производње. Они се по изворима података и начину обрачуна разликују од друштвеног производа.

Драстичан пад индустријске производње у тако дугом трајању има тешке последице. Неактивни капацитети пропадају, а у свету оштре индустријске конкуренције технологија се брзо мења. Уводе се у употребу боља средства за рад, производ постаје друкчији, а произвођачима су потребна нова знања. Вероватно да половина индустрије, неактивна од 1993, не може да се обнови и да неку вредност могу представљати још само старе зграде у смислу инвестиција у нову производњу. При томе, мора се узети у обзир и то да је ова индустрија после десетогодишње и још незавршене дужничке кризе и око 1990. године већ била у запустеном стању. Стога су за обнову производње до некадашњег нивоа у трећој Југославији постојале веома мале могућности.

Пад производње неједнако је погодио различите делове индустрије. Уместо у процесу експанзије, настале су велике промене у структури током обустављања рада у низу великих делова индустрије.

Очувао се висок ниво производње електричне енергије. Трећа Југославија је око 1990. године имала вишак струје, који се испоручивао углавном Словенији и Македонији. У тешким деведесетим годинама тај вишак је увећан смањењем потрошње у индустрији а велике количине испоручиване су домаћинствима по ниској цени. Драгоцени енергент коришћен је за грејање. Док су 1975. године домаћинства трошила 27% укупне производње (производња на генератору), током деведесетих се ова потрошња повећала на око 45%. Наслеђени вишак производње електроенергије није више био резерва за нови успон индустријске производње.

Производи индустрије

	1989	2000 ¹⁾	2004
Лигнит, мил. t	43,6	33,6	35,3
Нафта, хиљ. t	1100	805	652
Земни гас, мил. m ³	660	160	318
Со, хиљ. t		78,3	65,6
Јестиво уље, хиљ. t	119	70,1	102
Шећер, хиљ. t	630	115	353
Пиво, хиљ. hl	5,0	6,7	5,9
Памучно предиво, хиљ. t	40,1	9,0	1,1
Вунено предиво, хиљ. t	22,7	5,1	0,8
Обућа, мил. пари	37,6	6,1	4,7
Резана грађа, хиљ. m ³	651	227	106
Вештачка ђубрива, хиљ. t	929	385	276
Вештачке масе, хиљ. t	308	130	193
Сирови челик, хиљ. t	1170	682	1175
Алуминијум, хиљ. t	74	88,2	116
Олово, хиљ. t	70	12	...
Машине за индустрију, хиљ. t	40,1	3,6	1,2
Машине за пољопривреду, хиљ. t	36,4	6,3	8,2
Трактори, хиљ. ком.	47,1	2,3	4,2
Путнички аутомобили, хиљ. ком.	223	11,8	14,5
Телевизори, хиљ. ком.	215	6,0	-
Електроенергија, GWh	42,5	34,4	37,2

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 246-8).

Прехрамбена индустрија – производња хране и пића – смањила је производњу до потреба домаће потрошње и могућности извоза. То је мање него што се производило пре распада СФРЈ, али знатно више од оног што су могле да постигну друге гране. Пољопривредна производња обезбеђивала је овој делатности сировине, што је била велика предност у време санкција УН.

Две велике групе радно интензивних грана доспеле су до прага практичног гашења.

Гране металског комплекса, зависне од инвестиционе тражње, свестране сарадње са иностранством и од куповне моћи домаћег становништва, свеле су активност на ниво близак потпуном гашењу. Производња машина пала је на око десетину некадашње. Смањила се вишеструко производња трактора, аутомобила, камиона и других саобраћајних средстава. У електроиндустрији је смањена или обустављена производња каблова, електромотора, трансформатора, телевизора, телефонске опреме, тзв. беле технике и др. Некад моћна предузећа, као фабрика машина у Железнику, „14. октобар“ у Крушевцу, фабрика каблова у Јагодини, „Електронска индустрија“ у Нишу, „Север“ у Суботици, фабрике пољопривредних машина у Земуну и Петроварадину, „Застава“ у Крагујевцу, ФАП у Прибоју, фабрике за производњу и поправке железничких вагона у Зрењанину, Смедереву, Смедеревској Паланци, Краљеву, Нишу и многе друге, или таворе или су сасвим обуставиле рад. У гранама прераде метала је 1989. године било запослено 349 хиљада људи, у 2000. години 178 хиљ. и 2004. године 144 хиљаде. И ови људи су често без сталног посла и зараде.

Друга велика група радно интензивних грана јесу делатности производње одеће и обуће (текстил, одећа, кожа и обућа) и оне зависе од увоза памука, вуне и коже. Обиман извоз раније

је омогућавао да се развије сразмерно велика производња. Блокада спољне трговине у деведесетим годинама погодила је ову индустрију са обе стране, а до новог, снажног притиска дошло је и касније, кад су се на домаћем тржишту појавиле велике количине јефтине одеће и обуће произвођача са Далеког истока. Опоравак ових делатности није почео до 2006. године. У овим гранама је 1989. године било запослено 233 хиљаде, у 2000. години 122 хиљаде и 2004. години 74 хиљаде људи.

У ове три поменуте области – прехранбеној, одевној и металопрерађивачкој – у 1989. години било је запослено 700 хиљада људи, што је чинило 64% свег индустријског особља. У 2000. години тај број се смањио на 408 хиљада и 2004. године на 317 хиљада. Делатности битне за масовно запошљавање биле су за све време треће Југославије у дубокој кризи. Друштвена предузећа и власти од 1989. до 2000. године нису желели да отпуштају раднике, али су то наметнуле економске околности. Са приватизацијом предузећа драма се наставља. Ослабљена индустрија захтевала је снижење трошкова.

Од 1989. године су настале озбиљне последице дуге неактивности или смањене активности индустријских капацитета. Најтежи је случај фабрика које су потпуно обуставиле рад. После 16 година мировања њихова опрема је само старо гвожђе, а запуштене зграде су станишта за птице, које излећу кроз полупане прозоре и чији кровови пропуштају довољно кишнице да од влаге кородирају инсталације, а из подова ниче трава. Такво наслеђе ни 2000, ни 2006. године није могло да буде ослонац за индустријски опоравак. Друкчије је у фабрикама које раде у смањеном обиму. Имовина се одржава, али се користи половично. Опрема функционише, али застарева. Смањени приходи не пружају довољно средстава за куповину нове и савременије технике. Обнова производње до некадашњег нивоа захтева велике инвестиције. Не сме се заборавити да ни од 1980. до 1989, у деценији дужничке кризе, предузећа нису имала довољно новца за замену дотрајалих машина и за праћење техничког напретка. Још тада су многе фабрике спале на ниво другоразредних вредности. Од 1990. до 1999. то се безнадежно погоршавало. Иако су још функционисала, таква предузећа нису могла да издрже тржишну конкуренцију и да се брзо подигну до ранијих способности.

Изменили су се и производи на садашњем тржишту. Роба каква је израђивана пре 1990. године данас не би имала купце. Разишао се и некадашњи стручни кадар. И знање о индустрији претрпело је ерозију. Није случајно да страни инвеститори радије зидају нову фабрику него да купе неку стару.

Јавност се често засипа осудама „пљачкашке приватизације“ из 2002. и 2003. године. За пљачку су надлежни судови. За пропаст индустрије моће се оптужити њена смањена активност од 1980. до 2006, дуго лоше управљање и немилосрдно тржиште. Слом је настао пре приватизације.

Поред непотпуно решених задатака на успостављању серија упоредивих података за све време треће Југославије, статистичка служба би добро учинила да се заинтересује за још неке теме. На пример, деобни биланс СФРЈ заслужује опсежну, добро документовану публикацију. Споредно је хоће ли је урадити Народна банка, неки институт или Републички завод за статистику. Реч је о крупном историјском догађају, о којем и статистика има шта да каже. Друго, приватизација друштвене имовине заслужује темељан статистички приказ. И то је крупан историјски догађај, недовољно осветљен у редовним статистичким публикацијама. Иако

приватизација није сасвим завршена, њен опис заслужује једну озбиљну књигу, а можда и текуће ажурирање (документима располаже Агенција за приватизацију. Штета би била да се то не искористи). Треће, врло је добро што се примењују европске класификације, али не треба занемарити и неке домаће интересе. На пример, класификовање грађе на државни, приватни и комунални сектор није изгубило сваку важност. С временом ће се повећавати значај имовине разних удружења (синдикати, хуманитарне организације, спортска друштва и др.). Шта је са реституцијом? Итд. Најзад, било би корисно да се свестраније и систематичније приказује улога страног капитала у домаћој привреди.

Разумљиво је да ће се службена статистика занимати и за многе друге актуелне теме. Горње напомене подсећају само на неке од оних које, чини се, имају историјски значај.

О стању индустрије статистика данас мало објављује. Не може се очекивати ускрснуће некадашњих опсежних и садржајних месечних и годишњих извештаја. Слабе администрације садашњих малих и средњих предузећа не би ни могле, ни хтеле да прихвате такве захтеве. Али време би било да се спроведе један темељан попис индустрије и да га статистика понавља сваких пет или десет година.

Пољопривреда

Трећој Југославији много је значило што је током тешкоћа из деведесетих година пољопривреда одржала сразмерно висок ниво производње. Док се обим индустријске производње кретао између 35% и 46%, пољопривреда је постизала између 81% и 97% нивоа из 1989. године. Из године у годину смењивали су се падови и скокови, каквих у пољопривреди увек има. Упркос њима, пољопривреда је била успешна до краја треће Југославије.

Одржавању пољопривредне производње претио је читав низ тешкоћа. Због њих од 1989. до 2004. године није било напретка, али ни слома. Већ и та чињеница показује колико је раније потцењиван значај ове гране привреде.

Од 1991. до 2006. године настављено је смањивање пољопривредног становништва. Попис из 1991. године нашао је 1,3 милиона, а 2002. године 817 хиљада људи који су живели од ове делатности у централној Србији и Војводини. Број активних лица смањио се са 904 на 529 хиљада. Све мањи број људи обављао је послове пољопривреде. Ипак је и 2002. године пољопривредно становништво чинило око 11% укупног. У развијеним европским земљама их је око два пута мање. Већ дуги одлив радне снаге из села ни до краја треће Југославије није довео до састава становништва типичног за високу привредну развијеност.

Догодила се важна промена у поседовним односима. Укинута је аграрни максимум од 10 ха. Сељачким домаћинствима враћена је земља одузета због неиспуњене откупне обавезе, али не и она што је била захваћена аграрном реформом. Појавила су се газдинства са више десетина хектара обрадиве земље, па и већа. Друштвена газдинства се приватизују продајом. Те промене, изгледа, нису имале већи утицај на производњу.

Индекси пољопривредне производње

	Укупно	Црна Гора	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1989	100	100	100	100	100	100
1990	93	99	93	92	95	86
1991	102	107	102	99	106	101
1992	84	96	83	86	79	90
1993	81	88	81	80	80	90
1994	86	94	86	88	82	95
1995	90	98	89	91	87	95
1996	91	102	91	92	90	90
1997	97	111	97	98	95	103
1998	95	112	94	95	94	93
1999	93 ¹⁾	117	93	93	94	...
2000	81	120	81	83	76	...
2001	94	...	...	...	...	...
2002	92	...	...	...	...	...
2003	86	...	...	...	...	...
2004	102	...	...	...	...	...
2005	...	...	...	...	...	...
2006	...	...	...	...	...	...

Извори података: Статистички годишњак Југославије 2002. (стр. 221), Статистички годишњак Србије и Црне Горе 2005. (стр. 115).

¹⁾ Од 1999. без података за Косово и Метохију.

Производња се успешно одржавала иако су се погоршали услови за замену дотрајале опреме. Број трактора смањен је са око 400 хиљада на 326 хиљада у 2004. години. Производња пољопривредних машина смањена је са око 50 хиљада тона крајем осамдесетих на 34 хиљаде тона у 1991. и на 8 хиљада тона у 2004. години. И ограничени увоз у време санкција УН отежао је одржавање опреме на ранијем нивоу. Ипак су све малобројнији пољопривредници успевали да обаве и сетву и жетву.

У све мањем обиму коришћена су хемијска средства. Потрошња вештачких ђубрива износила је 1985. године 1,54 милиона тона, у 2000. години 519 хиљада и 2004. године 680 хиљада тона. Смањена је и потрошња средстава за заштиту биља.

У тешкоћама које су пратиле трећу Југославију није могло да се очекује предузимање озбиљнијих мера за повећавање површина које се наводњавају. У 2005. години, од 5 милиона хектара пољопривредног земљишта наводњавана је 21 хиљада хектара (Статистички годишњак РС, 2010, стр. 41 и 204).

Одржавање пољопривредне производње на нивоу који показују индекси физичког обима под поменутиим условима представља неоспоран успех.

Разумљиво је што је долазило до разлика у гајењу појединих култура. Знатно смањење производње пшенице вероватно може да се објасни ограничењем на мању домаћу потрошњу уз тешкоће извоза. Истовремено се кукуруз производи у готово ранијем обиму. Смањена је производња шећерне репе, али не и сунцокрета. Повртно биље и воће се 2004. године производило готово колико и 1991. године. У свим овим сегментима је распад тржишта СФРЈ захтевао од пољопривреде прилагођавање измењеној тражњи.

Пољопривредни производи

	1991	2000 ¹⁾	2004 ¹⁾
Хлебна жита	4128	1936	2777
Пшеница	4109	1927	2761
Кукуруз	7818	2944	6579
Индустријско биље			
Шећерна репа	4719	1070	2814
Сунцокрет	376	218	438
Дуван	14,6	11,3	12,9
Повртно биље			
Кромпир	928	690	1108
Пасуљ	90	34	62
Црни и бели лук	202	126	173
Купус	315	285	383
Сточно крмно биље			
Луцерка и детелина	1599	1067	1723
Ливадско сено	1449	724	1439
Сточна репа	159	78	66
Воће и гржђе			
Јабукe	210	207	188
Шљиве	365	362	567
Грожђе	596	363	467

Извори података: Статистички годишњак Југославије, 1992. (стр. 179-182), Статистички годишњак Србије и Црне Горе, 2005 (стр. 120-123).

¹⁾ Без података за Косово и Метохију.

Неуспешније од ратарства било је сточарство. У 2004. према 1991. години био је мањи број грла свих врста стоке. Смањила се и производња меса. Тржиште надокнађује тај мањак увозом. Можда у овој грани производње већ долази до изражаја оскудица радне снаге. Наиме, бројна старачка домаћинства немају раније способности за ову захтевну производњу.

Сточарство и сточна производња

	1991	2000 ¹⁾	2004 ¹⁾
Хиљаде грла			
Говеда	2096	1427	1254
Краве и стеоне јунице	1265	946	848
Свиње	4354	4087	3189
Овце	3044	1917	1828
Коњи	94	49	34
Живина, милиони грла	30,2	21,1	17,5
Сточарска производња			
Месо, хиљ. тона	771	601	524
Кравље млеко, мил. ѓ	1744	1749	1771
Вуна, хиљ. тона	4,0	2,8	2,7
Јаја, мил. комада	1642	1436	1640

Извори података: Статистички годишњак Југославије, 1992. (стр. 183-6) и Статистички годишњак Србије и Црне Горе, 2005. (стр. 124-7).

¹⁾ Без података за Косово и Метохију.

Животни стандард

Прве године треће Југославије обележили су оружани сукоби у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини. Србији и Црној Гори УН су увеле блокаду спољне трговине. Поред опадања производње, суновратно је опадао и животни стандард становништва. Пад је био најдубљи 1993. године, када је кулминирала и већ дуготрајна инфлација.

За непољопривредно становништво индекси реалних зарада су добра мера промена у стандарду потрошње. Индекси за Србију, објављени у публикацији „Два века развоја Србије“ (стр. 87), довољно добро приказују ток промена просечних зарада и цена у целој СР Југославији.

Индекси реалних зарада

1989. године	100	2000. године	36
1990	78	2001	42
1991	74	2002	54
1992	38	2003	62
1993	15	2004	68
1994	29	2005	72
1995	33	2006	80
1996	33		
1997	40		
1998	41		
1999	34		

У 1992. години, првој години треће Југославије, просечна реална зарада износила је тек 38% зараде из 1989. године. Није то био срећан почетак. Захуктавала се инфлација. У 1993. години индекс показује пад на 15%. Разумљиво, то није мера за целокупни стандард, већ мера за текућу куповну моћ зараде. Стамбени, здравствени и просветни стандарди трпели су ударе, али мера тих промена није укључена у наведене индексе реалних зарада.

Ширење незапослености отежавало је живот варошког становништва. Са око 600 хиљада незапослених у 1989. број се повећао на око 750 хиљада у 1992, на око 800 хиљада у 2000. и око 900 хиљада у 2006. години. Никаква реткост нису биле породице оптерећене издржавањем незапослених, углавном младих, често квалитетно школованих лица. Висока незапосленост пратила је трећу Југославију за све време њеног кратког постојања.

Непољопривредно становништво представљало је већину укупног. Погођено падом реалних зарада и незапосленошћу, ово становништво је осећало тежину смањеног стандарда потрошње.

Пољопривредно становништво треће Југославије није претрпело тако јаке ударе на стандард као варошко. Производња се одржала на сразмерно високом нивоу. Смањивање пољопривредног становништва омогућавало је да доходак аграра дели све мањи број потрошача. Хране су имали са сопственог газдинства. Оскудица је захватила снабдевање индустријском робом. У тешким годинама су родитељи са села помагали своју децу која су живела у граду. По расположивим средствима и структури потрошње 2001. године скоро су се

изједначила домаћинства пољопривредног и градског становништва. Пољопривредници су ове промене доживели као побољшање стандарда, а варошани као погоршање. Даљи развој до 2006. године опет је довео до заостајања стандарда пољопривредника.

Најзад, развој у трећој Југославији довео је до повећавања социјалних разлика. Статистика је предузимала истраживања у вези са сиромаштвом, али потпунија слика о имовинској и доходовној диференцијацији тек треба да се створи и објави.

Завршни утисци

Распад треће Југославије извршен је побуном Албанаца на Косову и у Метохији и отцепљењем Црне Горе.

Чињенице о развоју показале су да СРЈ није постала економски јако подручје које би интересима везало већину албанског становништва. Споро увођење демократских односа није омогућило да се са Албанцима уљудно преговара. Избили су оружани сукоби, у које се умешала међународна заједница, а исход нам је познат. Историчари ће обрађивати ратну и дипломатску страну тог процеса, док је статистика позвана да документује економску страну.

Сепаратизам Црне Горе имао је исте основе као и у Словенији, Хрватској и Македонији. Наслеђена политократска елита на власти користила је национализам као снагу за стварање посебне државе. Црногорско вођство је тврдило да ће Црна Гора сама умети боље да се припреми за улазак у Европску заједницу него у савезу са колебљивом Србијом. После уредног референдума Црна Гора се одвојила. За статистичаре је битно питање: да ли је привредни и културни развој од 1992. до 2006. године створио разлоге за отцепљење Црне Горе?

Прва важна чињеница је да привреда СРЈ није била успешна. Клонула у годинама дужничке кризе, дотучена је у деценији распада СФРЈ, унутрашњих сукоба и санкција. Осиромашене Србија (централна) и Војводина нису биле у стању да помажу привредни развој у Црној Гори и на Косову и Метохији, а нестао је и Југословенски фонд за развој заосталих подручја, услед чега се знатно смањио економски интерес сепаратиста за одржавање СРЈ.

У много чему су основни делови СРЈ били економски комплементарни. Косово и Метохија испоручивали су тржишту СФРЈ електроенергију, олово, цинков концентрат, прерађевине памука и др. Црна Гора је објектима на Пиви и Тари повезана са електранама на Дрини, и производила је алуминијум и белу технику, имала Луку Бар, део пруге Београд–Бар и велики пријемни туризам на Јадрану. Централна Србија и Војводина биле су добри купци за оно што су нудиле друге две јединице СРЈ, али не и једини. Храна из Србије могла је да занима Црну Гору, али се и она, као све друго, могла купити у другим земљама. Свестрано ослабљена привреда СРЈ изгубила је ранију интеграциону снагу. Изгледи у Европској заједници били су привлачнији од веза са централном Србијом и Војводином. То је јачало позиције сепаратиста. Уједињени региони СРЈ, вероватно је, лакше би се опорављали него као посебне државе, али су тешкоће изазивале идеје о другим могућностима.

Међународна политичка позиција СРЈ опасно се погоршавала у деведесетим годинама. Званични Београд је у свету осуђиван због некооперативности при одлучивању о мирном разлазу СФРЈ (Карингтонови планови), због става према оружаним сукобима у Босни и

Хрватској, због дејства војске и полиције у Косовској побуни. Приштина и Подгорица изјављивале су да желе сарадњу са САД, улазак у Европску унију и ликвидацију комунистичког поретка. Напротив, београдска јавност била је засипана оптужбама против империјализма, против светског поретка и те њихове лажне буржоаске демократије. Сепаратисти су побеђивали и у пропагандном рату. Кад се променила власт у Београду, време од 2002. до 2006. године није било довољно да се штете поправе. Измучени и изморени народ централе Србије и Војводине очекивао је брзу и обимну помоћ за опоравак. Помоћи је било, али не онолико колико су грађани очекивали. Сепаратисти су добили нове доказе за исправност свог става, као и охрабрења од важних и великих светских сила.

Трећа Југославија се није распала зато што није имала објективних услова за дугорочни развој. Статистички подаци за време од 1992. до 2006. године показују, поред огромних проблема, и успехе напора за опоравак. Што је успех био скроман биле су криве смањене могућности. Разлоге за то треба тражити у неодрживој политици национализма, који је довео Србију у сукоб са много јачим светом. Тзв. „национални интерес“ надвладао је интерес за напредак привреде и културе. Одбрана тако схваћених националних интереса водила је сукобима, распадању и назадовању.

Политички обрт до којег је у Србији дошло 2001. године довео је и службену статистику у једно ново стање. Донета је одлука о хитном прихватању статистичких стандарда Европске уније. Поред политичког разлога за то постоји и објективни. Наиме, мања земља је у свом пословању више упућена на сарадњу са иностранством и статистика мање земље мора да обезбеди што потпунију међународну упоредивост података. Статистичка служба је то брзо постигла у великој мери, али је због тога дошла у питање дугорочна упоредивост података. То показују и тешкоће да се у овом рукопису наведу серије података за време од 1992. до 2006. године. Обезбеђивање упоредивих података за цео тај период, макар за сужени избор основних обавештења, остаје дуг садашње генерације статистичара према историји.

У тај дуг спадале би и једнократне појаве као што су приватизација, реституција, дугови, ефекти распада СФРЈ и сл. То нису основне статистичке теме, али би и статистика у њиховом расветљавању имала знатан удео.

Србија јесте несрећни наследник све три Југославије. Стога и на Републички завод за статистику падају веће обавезе за историјске приказе него на статистичке службе других, донедавно југословенских република.

Статистички задатак

Савезна Република Југославија – трећа Југославија – проглашена је 1992. и нестала је 2006. године. За то време, испуњено бурним догађајима, и статистичка служба је прошла кроз велике промене. Покушај да се сачине уредни прикази за свих 14 година налази на различите тешкоће.

Најупадљивија тешкоћа је неједнак територијални обухват. Од 1992. до 1998. у већини грана статистике постоје потпуни подаци. Али за касније године нема више података за Косово и Метохију. За Црну Гору нема података за 2005. и 2006. годину. За такав проблем нема беспрекорног решења, а могућа су два. Прво, непотпуне серије могу да се дораде на основу

публикација приштинске и подгоричке статистике. Друго решење би било да се серија уједначених података, поред ових испрекиданих, упоредо објављује као збир за централну Србију и Војводину. Да корисници података не би правили сваки своју варијанту, корисно би било да Завод за статистику направи своје прегледе.

Друга велика тешкоћа настала је због методолошких промена. У овим годинама статистика је уложила велики напор да би се прилагодила стандардима Европске заједнице. То је било нужно. Али прекинут је континуитет серија. Неопходно је да се грађа за раније године, бар од 1992, обради по новим стандардима. Ако се то не може, прелазну годину би требало приказати „по старом“ и „по новом“. То се може само у Заводу за статистику.

Најзад, Годишњак пружа врло кратке, петогодишње серије. Из њих се не виде ни тренд, ни циклус. Чак и ако има упоредивих података за више година корисник би морао да прегледа читав низ годишњака, уз ризике. Писац ових бележака ограничен је на публикације које има у кући, па је стога морао да остави велике празнине у табелама. Састављање дугорочних серија упоредивих података остаје дуг статистике према историји.

Белешка о писцу

Миодраг Николић родио се у Новом Саду 1928. године. У Београду је завршио основну школу, гимназију, студирао и докторирао на Економском факултету. Запослио се 1952. у Савезном заводу за статистику, из којег је 1992. године отишао у пензију.

У издањима СЗС-а је, поред других, објавио ове веће ауторске радове:

Ниво продуктивности рада у индустрији по републикама (1970)

Интегрисани систем агрегатних индекса (1976)

Статистика и пословна документација радних организација (1989)

Раст продуктивности рада у привреди Југославије (1991)

Продуктивност рада у привреди југословенских република (1993)

Агрегатни индекси (1995)

Индустрија Србије и Црне горе, I и II део (1998 и 1999)

За вишу статистичку школу написао је уџбеник „Статистика индустрије“ (1974). Мање радове објављивао је у часописима *Статистичка ревија* и *Економска мисао*, као и у серији „Радни документи“ СЗС-а.

Као пензионер обрађивао је теме: Три Југославије, Социјалистичке теорије и Из прошлости демократског социјализма у Србији. Ти радови нису објављени.

Миодраг Николић

У Београду, 2020.

Одсек за комуникацију и информисање
Тел.: 011/24-01-284
Имејл: stat@stat.gov.rs

Библиотека
Тел.: 011/24-12-922, лок. 251
Имејл: biblioteka@stat.gov.rs

Број страна: 162
Тираж: 100

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.1)"1918/2006"(083.41)
316.42(497.1)"1918/2006"(083.41)

НИКОЛИЋ, Миодраг, 1928-

Историја и статистика о три Југославије / Миодраг Николић. - Београд : Републички завод за статистику, 2020
(Београд : Републички завод за статистику). - граф. прикази, табеле, 162 стр. ; 30 cm

Тираж 100. - Белешка о писцу: стр. 162.

ISBN 978-86-6161-192-6

а) Друштвено-економски развој -- Југославија -- 1918-2006 -- Статистика

COBISS.SR-ID 282749708

Историја и статистика о три Југославије

